

T.C.

ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ŞEYH SAİT VE DERSİM İSYANLARININ ETNİK-DİNİ ANALİZİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Nihat Onur BAYSAL

TARİH ANABİLİM DALI

ANKARA, 2023

T.C.

ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**ŞEYH SAİT VE DERSİM İSYANLARININ ETNİK-DİNİ
ANALİZİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Nihat Onur BAYSAL

TARİH ANABİLİM DALI

Doç. Dr. Tekin ÖNAL

DANIŞMAN

ANKARA, 2023

ONAY SAYFASI

Nihat Onur BAYSAL tarafından hazırlanan “Şeyh Sait ve Dersim İsyanlarının Etnik-Dini Analizi” adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından oy birliği / oy çokluğu ile Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı’nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ		KURUM	İMZA
Doç. Dr. Tekin ÖNAL		AYBÜ/İTBF	
Kabul ☐	Red ☐		
Dr. Öğr. Üyesi Nuri SALIK		AYBÜ/İTBF	
Kabul ☐	Red ☐		
Prof. Dr. Mustafa EKİNCİKLİ		AHBVÜ/ Edebiyat/ Tarih	
Kabul ☐	Red ☐		

Tez Savunma Tarihi: 13.06.2023

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı’nda Yüksek Lisans Tezi olması için şartları yerine getirdiğini onaylıyorum.

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

Prof. Dr. Yaşar YİĞİT

BEYAN

Bu tez çalışmasının kendi çalışmam olduğunu, tezin planlanmasından yazımına kadar bütün aşamalarda patent ve telif haklarını ihlal edici etik dışı davranışımın olmadığını, bu tezdeki bütün bilgileri akademik ve etik kurallar içinde elde ettiğimi, bu tezde kullanılmış olan tüm bilgi ve yorumlara kaynak gösterdiğimi beyan ederim.

13.06.2023

Nihat Onur BAYSAL

Cumhuriyetimizin 100. Yılına ve Ailem'e ithaf ediyorum.

TEŞEKKÜR

Tezimin hazırlık safhası, yazımı ve son haline kadar bilgisi ve deneyimi ile destek olan, bazen sabrını zorladığımı hissetsem de her daim sabır gösteren sayın danışmanım Doç. Dr. Tekin ÖNAL'a, tezin hazırlık safhasında gereken araştırmaları yapabilmem adına sağlamış olduğu kolaylık için Rektör yardımcısı sayın Prof. Dr. Nevin ŞANLIER'e, manevi desteğinden dolayı sevgili dostum Burak ÖNER'e, tezimin imlâ ve anlatım kurallarının kontrolünde yardımcı olan Türk Dili ve Edebiyatı öğretmeni sevgili dostum Haşim Serbay GÖKKAYA'ya teşekkür ederim. Ayrıca, bir an olsun yanımdan ayrılmayan, dualarını her daim hissettiğim Annem'e ve kardeşlerime gönül dolusu teşekkür ediyorum.

ÖZET

ŞEYH SAİT ve DERSİM İSYANLARININ ETNİK-DİNİ ANALİZİ

Dünya ve Türk tarihi içerisinde defalarca karşılaştığımız İsyan eylemi bazen bir kişiye, bazen bir yönetime bazen de bir yeniliğe karşı birçok nedenden ötürü gerçekleşmiştir. Yıllardan beri süre gelen, bazen sonuç doğuran bazen de bir sonuca ulaşmadan bastırılan bu eylem, bir olgu ve olay olarak dünya ve devletler tarihinde yerini almıştır. Aklımıza gelebilecek belki de her medeniyet ve her devlette gerçekleşen bu eylem hukuki anlamda cezai bir karşılık almaktan pekte kurtulamamıştır. Uzak geçmişe gitmeden Osmanlı Devleti'nin son yıllarına baktığımızda Karadağ gibi milli isyanlar, 31 Mart gibi yönetime karşı olan isyanlar çıkmıştır.

I. Dünya Savaşı'ndan sonra Osmanlı Devleti'nin yerine kurulacak olan Türk devleti, İstiklâl Harbi yıllarında Bozkır ve Koçgiri İsyanları gibi isyanlar ile uğraşmak zorunda kalmıştır. Bağımsızlığını kazanan ve bu bağımsızlığını Lozan Barış Antlaşması ile uluslararası alanda ilan eden Türk Devleti, kuruluşundan kısa bir süre sonra isyanlar ile tekrar karşılaşmıştır. 1924'te başlayan isyanlar, Şeyh Sait İsyanı ile devam etmiş, 1938 Dersim İsyanının bastırılması ile son bulmuştur.

14 yıllık süreçte gerçekleşen birçok isyan içerisinde Şeyh Sait ve Dersim isyanı iki büyük isyan olarak öne çıkmakta ve etkilerinin günümüze kadar devam ettiği görmekteyiz. Şeyh Sait ile Dersim İsyanları arasında raporlar hazırlanmış, isyanların nedenlerinin tespitine ve bölgedeki sorunların giderilmesine çalışılmıştır. 1980'lerde eski isyan bölgelerinde başlayan terör olayları ile yeni raporlar hazırlanmış, teröre ve bölgenin sorunlarına tekrar çareler aranmıştır. Hazırlanan yeni raporlar, ilk raporlara nazaran sorunlara daha farklı çözümler getirmiş olsa da raporların hazırlanma amacı ve Kürt Sorunu adı ile sorunun etnik anlamda öze indirgenmesi, ülkemizin neredeyse tamamına yayılmış olan sorunlara odaklanmayı zora sokmuştur.

Anahtar Kelimeler: İsyan, Şeyh Sait, Dersim, Seyit Rıza, Doğu Raporları, Din, Etnik

ABSTRACT

ETHNIC RELIGIOUS ANALYSIS OF SHEIKH SAİT AND DERSİM REBELLIONS

The act of rebellion, which we have encountered many times in world and Turkish history, has occurred for various reasons, sometimes against an individual, sometimes against a government, and sometimes against a revolution. This action, which has been going on for years, sometimes yields results and sometimes is suppressed without reaching its goal, finding its place as a phenomenon and event in world and state history. This action, which has taken place in almost every civilization and every state that comes to mind, has rarely escaped a criminal repercussion in terms of legality. Looking at the last years of the Ottoman Empire without going back to the distant past, we witness national rebellions like Montenegro and uprisings against the government like the March 31st.

After World War I, the Turkish state that would be established in place of the Ottoman Empire had to deal with rebellions such as the Bozkır and Koçgiri Rebellions during the years of the War of Independence. The Turkish state, which gained its independence and declared it internationally through the Treaty of Lausanne, had to face rebellions shortly after its establishment. The rebellions that started in 1924 continued with the Sheikh Said Rebellion and ended with the suppression of the Dersim Rebellion in 1938.

Among the many uprisings that took place during the 14-year period, the Sheikh Sait and Dersim rebellions stand out as two major uprisings, and we see that their effects have continued to the present day. Reports were prepared between the Sheikh Sait and Dersim Rebellions, aiming to determine the causes of the uprisings and address the problems in the region. In the 1980s, new reports were prepared due to the emergence of terrorism in the former rebellion regions, and efforts were made to find solutions to terrorism and the problems of the region. Although the newly prepared reports brought different solutions to the problems compared to the initial reports, the purpose of preparing the reports and reducing the problem to an ethnic dimension under the name of the "Kurdish Issue" made it difficult to focus on the problems that have spread throughout almost the entire country.

Key Words: Rebellion, Sheikh Sait, Dersim, Seyit Rıza, Eastern Reports, Religion,
Ethnicity

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	i
ABSTRACT.....	ii
İÇİNDEKİLER.....	iii
KISALTMALAR DİZİNİ.....	v
1. GİRİŞ.....	1
2. BÖLÜM ŞARK RAPORLARI.....	21
2.1. 1896- 1936 Tarihleri Arasındaki Şark Raporları.....	22
2.1.1. Osmanlı Dönemi Şark Raporları.....	23
2.1.2. Cumhuriyet Dönemi Şark Raporları.....	26
2.2. 1924-1937 Yılları Arasındaki İsyanlar.....	56
3. BÖLÜM ŞEYH SAİT İSYANI.....	68
3.1. İsyanın Nedenleri.....	69
3.1.1. İsyanın Dini Nedeni.....	71
3.1.2. İsyanın Etnik Nedeni.....	81
3.2. İsyanın Süreci.....	87
3.3. İsyanının Sonuçları.....	92
4. BÖLÜM DERSİM İSYANI.....	100
4.1. Dersim'in Genel Durumu.....	100
4.2. İsyanın Dini ve Etnik Nedenleri.....	105
4.3. İsyanın Süreci.....	109
4.4. İsyanının Sonuçları ve Dersim'in Durumu.....	120
5. SONUÇ	124

KAYNAKÇA.....	128
EKLER.....	142

KISALTMALAR DİZİNİ

Bk: Bakınız

vs: Vesaire

vd: Ve diğer

BM: Birleşmiş Milletler

T.C.: Türkiye Cumhuriyeti

TDK: Türk Dil Kurumu

BMM: Büyük Millet Meclisi

TBMM: Türkiye Büyük Millet Meclisi

Ks: Kısım

trc: Tercüme

sy: Sayı

ed: Editör

Şb: Şube

t.y: Tarih yok

TDV: Türk Diyanet Vakfı

Yay: Yayınları

BCA: Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi

TBMM ZC: Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi

SSCB: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği

MEB: Millî Eğitim Bakanlığı

1. GİRİŞ

Tarihin ilk çağlarından itibaren bir araya gelmeye başlayan insanlar tarımsal, ekonomik, kültürel ve dini faaliyetler ile küçük toplulukları oluşturmuş, küçük toplulukların da bir araya gelmesiyle birlikte toplumlar ve genel olarak aynı hedefler, amaçlar doğrultusunda birliktelik sağlayan milletler oluşmaya başlamıştır. Oluşan milletler içerisinde de yöneticiler eliyle bir şekilde düzen kurulmaya ve bu düzenin devamının sağlanmasına çalışılmıştır. Zaman içerisinde siyasi bir yapı halini alan milletler, devletleri meydana getirmiştir. Devlet, oluşan siyasi yapı içerisinde mevcut düzenin devamlılığını sağlamak ve korumak adına otorite kullanmış, hem düzenin devamlılığını sağlamış ve korumuş hem de devleti oluşturan insanlar arasındaki ilişkiyi kanunlara uyma nazarında düzenlemiştir. İşte bu düzen içerisinde otoriteye ve kanunlara uymama noktasında, insanlık tarihi içerisinde çok sık bir şekilde rastlanılmayan bir olay ve olgu olarak isyanlar ortaya çıkmaktadır. Genel olarak siyasi otoriteye karşı gelişen; dini, etnik ve siyasi kaynaklı olabilen bu isyanlar başlangıç, süreç ve sonuçları itibarıyla meydana geldiği devletin ve toplumun hafızasında, etkisi yıllarca devam eden izler bırakmıştır.

Açıklamamız doğrultusunda Şeyh Sait ve Dersim İsyanlarını konu edineceğimiz çalışmamızda, isyan bölgeleri üzerine hazırlanmış raporları, Şeyh Sait ve Dersim İsyanlarının nedenlerini, süreçlerini ve sonuçlarını analiz ederek yakın dönemde hazırlanmış olan raporlar ile karşılaştırıp dünden bugüne bir değişim olup olmadığını genel bir analiz ile ortaya koymak amacındayız. Konumuz üzerine yaptığımız taramada bu isyanlar üzerine çalışmaların olduğunu görmekle beraber iki isyanı aynı anda ele alarak bölgeye dair raporlar ile açıklamaya giden öz bir çalışmaya rast gelmedik. Bu iki isyanı aynı çalışma içerisinde ele alarak hem değişen bir durum olup olmadığını göstermeye hem de çalışmamız ile bahsettiğimiz boşluğu doldurmaya çalışacağız.

Çalışmamız içerik olarak çok geniş bir isyan kavramını ve isyanları ele almaktadır. Bunun yanı sıra her alt başlığımız başka bir tez konusu olabilecek uzunluğa sahip durumdadır. Bu nedenle konumuzdan uzaklaşmamak ve anlam bütünlüğünü bozmamak adına kapsam sınırlılığına gitmek zorunda kaldık. Şöyle ki konu bütünlüğünü bozmamak ve öncül oluşturmak adına, Osmanlı Devleti'nin son döneminde gerçekleşen isyan örneklerinden ve İstiklâl Harbi'nin gerçekleştiği dönemdeki isyanlardan kısaca bahsedeceğiz. İsyandar hakkında ulaşabildiğimiz raporların açıklamasını yaparak yine konu bütünlüğü açısından Cumhuriyet dönemindeki isyanlardan kısaca bahsedeceğiz. Ardından Şeyh Sait ve Dersim isyanlarının açıklamasını yaparak hazırlanan ilk raporlar ile günümüz raporlarının genel bir karşılaştırmasını yapacağız. Ekonomik zorluklar ve isyan bölgelerinin uzaklığı nedeni ile saha araştırması yapamadığımızı belirtmek isteriz.

Bahsettiğimiz kapsam ve sınırlılıklar dahilinde araştırma ve çalışma yöntemi olarak öncelikle “Tarama ve Derleme Yöntemi” kullandık. Bu yöntem ile elde edilen birincil ve ikincil kaynaklar kendi içlerinde karşılaştırılıp elendikten sonra “İçerik Analizi Yöntemi” ile değerlendirdik. Kaynak taraması sonucunda diğer çalışmalarda da kullanıldığını gördüğümüz ve bizim de çalışmamızda yararlandığımız önemli birkaç kaynağı açıklamak isteriz: Resmi belge ve kayıtlar olması nedeni ile “Türkiye Büyük Millet Meclis Zabıt Cerideleri” ve “Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri’nde” bulunan arşiv kayıtları, çalışmamızın zaman aralığı içerisinde yayınlanmış olan Hakimiyet-i Milliye, Akşam, Cumhuriyet, Tan ve Ulus gazetelerinden örnekler, Şeyh Sait İsyanı ve Kürtler üzerine geniş çaplı araştırmalar yapmış olması nedeni ile Uğur MUMCU’nun “Kürt-İslâm Ayaklanması”, Şeyh Sait İsyanının savcısı olması ve mahkeme kayıtlarına ulaşımı sağlaması yönü ile Ahmet Süreyya ÖRGEEVREN’in “Şeyh Sait İsyanı ve Şark İstiklâl Mahkemesi”, yabancı bir yazar gözü ve İngiliz belgeleri kullanılarak isyanı açıklamaya çalışan Robert OLSON’un “Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kaynakları ve Şeyh Sait İsyanı”, Devlet’in konu üzerindeki görüşlerini belirten Jandarma Umum Kumandanlığı’nın “Dersim Raporu”, Dersim isyanının bir tarafı olarak Dersim’e ve isyana bakış açısını görebildiğimiz, isyan eden aşiretleri Kürtçülük adı altında savunan Nuri DERSİMİ’nin “Hatıratım” ve “Kürdistan Tarihinde Dersim” isimli kitapları, Dersim bölgesine dair çıkarılan kanunun siyasi açıdan eleştirildiği ve Dersim isyanında soykırım yapıldığını ileri süren İsmail BEŞİKÇİ’nin “Tunceli Kanunu (1935) ve Dersim Jenosidi” isimli kaynaklardır. Ayrıca şunu da unutmamak gerekir ki BM Soykırım olayını ve suçunu 11 Aralık 1946 tarihli karar ile tanımış, bu karar 12 Ocak 1951 tarihinde yürürlüğe girmiş ve

Türkiye kararı 23 Mart 1950’de onaylamıştır.¹ Genel olarak kaynakların seçiminde siyasi anlamda aşırıya kaçılmış kaynaklar elenmiştir. Bunun yanı sıra farklı görüş belirten kaynaklara da yer verilmeye çalışılmıştır.

Verdiğimiz bilgiler ışığında tez çalışmamız Giriş bölümü dahil olmak üzere beş bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde; isyan kavramı çeşitli açılardan anlatılarak örnekler sunulmuş ardından konu öncülü olması ve konunun bütünlüğünü sağlamak amacı ile Osmanlı Devleti döneminde ve İstiklâl Harbi sırasındaki isyanlardan örnekler verilmiştir. İkinci bölümde; isyanların gerçekleştiği bölgeler için hazırlanmış olan raporların açıklaması yapılmış ve konu bütünlüğü korunması adına 1923-1937 yılları arasındaki isyanlardan kısaca bahsedilmiştir. Üçüncü bölümde; Şeyh Said İsyanının nedenleri, süreci ve sonuçları açıklanmıştır. Dördüncü bölümde; Dersim İsyanının nedenleri, süreci ve sonuçları ve Dersim’in durumu açıklanmıştır. Sonuç bölümünde ise Kürt İsyanları, Kürt Sorunu adı ile yapılan genellemenin yanlışlığı ve günümüze kadar hazırlanmış olan raporların bize göre hataları değerlendirilmiştir.

İsyan, toplum ve devlet hafızasında farklı yerler işgal ettiği ve çoğunlukla kalıcı izler bıraktığı için açıklaması da değişkenlik göstermektedir. Aşağıda örnekleyeceğimiz gibi, Roma’da, İngiltere’de, İslâm Hukuku’nda, Osmanlı Devleti’nin son dönemi ve Türkiye Cumhuriyeti’nde karşılığı, açıklaması ve cezası farklılıklar içermektedir. İsyan kelimesi TDK sözlüğüne göre Arapça asıllı olup “başkaldırı” anlamına gelmektedir. Başkaldırı kelimesine baktığımızda da kurulu düzene, devlet güçlerine karşı gelme, düzene uymama ve itaat etmeme anlamlarını taşımaktadır.² İslâm Ansiklopedisi’nde ise bu kelime “Bağy” kelimesi ile karşılık bulmakta ve haktan ayrılma, zulüm etme anlamına gelirken Allah’a karşı gelme anlamı da taşımaktadır.³ İsyan kelimesinin bu anlamları siyasi yönü itibarıyla vatana ihanet suçu ile paralellik göstermektedir. Bu sebeple Roma, İngiltere ve Osmanlı’da isyan kavramını vatana ihanet suçu, İslâm hukukunda Bağy suçu ve Türkiye Cumhuriyeti’nde vatana ihanet ve devlet güvenliğine karşı suçlar çerçevesinde açıklamaya çalışacağız.

¹ Türkiye Büyük Millet Meclisi Kamu Denetçiliği Kurumu (Ombudsmanlık), “Soykırım Suçunun Önlenmesine ve Cezalandırılmasına Dair Sözleşme” erişim 13 Haziran 2022, <https://www.ombudsman.gov.tr/document/mevzuat/32702-Soykirim-Sucunun-Onlenmesine-Ve-Cezalandirilmasina-Dair-Sozlesme.pdf>.

² “Türk Dil Kurumu Sözlükleri”, Türk Dil Kurumu, erişim 20 Haziran 2022, <https://sozluk.gov.tr/>.

³ Ali Şafak, “Bağy”, *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c.4 (İstanbul: TDV Yay., 1991), 451.

Roma tarihinde vatana ihanet suçu farklılıklar göstermektedir. Bu farklılıklara rağmen Roma’da bu suç sadece kendi vatandaşları ya da müttefik vatandaşları tarafından işlenebilmektedir.⁴ Roma’nın ilk yıllarında aile temel unsur olarak görülmekte ve kişi ailenin liderine bağlılık göstermeliydi. Ailenin lideri olan baba toplumsal olarak kontrol mekanizması görevini görüyordu ve babanın yetkileri yarı resmi bir şekil ifade ediliyordu. Bu yüzden vatana ihanet (isyan) suçu da aileye karşı işlenmiş bir suç anlamına geliyordu. Devlet kurumunun oluşması ile yukarıda bahsettiğimiz aileye karşı işlenen suç da değişim göstermiştir. Bu suç, iki durumda ifade edilmiştir. Birinci durum, savaşta düşmanı desteklemek, düşmanla birleşmek iken, ikinci durum ise herhangi bir düşman olmaksızın Roma’ya ihanet etmek şeklindeydi. Yönetim gücünün tek elde veya tek bir grupta olması ile devlet başkanına ya da bu gruba karşı işlenen suç da ihanet suçu idi.⁵ Roma’da Cumhuriyetin kurulması ve sonrasında vatana ihanet suçu, sadece devlete karşı değil, devletin memuruna karşı da işlenen bir suç olarak görülmeye başlandı. Suçu işleyen kişi hem Roma’ya hem de Roma halkına karşı bir suç işlemiş oluyordu. Ayrıca asker kaçaklığı, Roma’ya karşı silahlanmak, izinsiz savaş açmak ve askerî birliklere pusu kurmak vatana ihanet olarak görülmüyordu. Görüldüğü üzere Roma’da vatana ihanet suçunun tam bir tanımı olmamakla beraber, bu suçun tanımı dönemsel olarak değişiklik göstermiştir. Bu değişikliğe nazaran suçun oluşumu her zaman devlet içerisinde gelen bir ihaneti işaret etmiştir.⁶

İngiltere’de Roma’nın hüküm sürdüğü dönem içerisinde Roma kurumlarından etkilenildiği gibi vatana ihanet suçu kavramından da etkilenilmiştir. Ancak Saksonların İngiltere’yi ele geçirmeleriyle birlikte suçun kendisi de diğer kurumlar gibi değişim göstermiştir. Vatana ihanet suçu ile ilgili ilk düzgün bilgiye Kral Alfred döneminde rastlanmaktadır. Bu bilgide, kralın canına kastetmekten bahsedilir. 1351 yılına kadar da bu suçun tanımı ve suça uygulanacak ceza belirsizliğini koruyor, ölüm, para cezası ve uzuv kesme gibi cezalar veriliyordu. 1351 yılında Avam Kamarası’nın Kral III. Edward’a başvurusundan sonra vatana ihanet kanunu kabul edilecektir. Hâlâ geçerliliğini koruyan kanuna göre; kral/kraliçe ve vârislerinin canına kast edilmesi ve bunu planlaması, kraliçeye ve en büyük oğlunun eşine tecavüz, krala ülkesinde savaş açma, kralın düşmanlarına yardım etmek, kralın memurlarını öldürmek, kadının eşini öldürmesi, hizmetlinin sahibini

⁴ Rezzan İtişgen Dülger, “Vatana İhanet Suçunun Kökenleri Üzerine Bir İnceleme”, *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi* 23, sy. 2 (2017), 110-111.

⁵ Dülger, “Vatana İhanet Suçunun Kökenleri”, 105-106.

⁶ Uğur Arslan, “Vatana İhanet Kavramı ve Suçu”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 4, sy.1 (2021), 55; Dülger, “Vatana İhanet Suçunun Kökenleri”, 107-111.

öldürmesi, papaz veya rahibin bir üstünü öldürmesi gibi durumlar, vatana ihanet kanunu içindeki fiillerdi. Kralın siyasi hayatına tecavüz de bu fiiller içerisinde, yoruma dayalı bir şekilde yer alırken 1795 yılından sonra yeni bir kanunla yoruma bağlı mahkeme kararları da kalkmıştır.⁷ Örnek olarak kral, bakanlarından birini öldürür ise sorumlu kişi başbakandır.⁸ Ayrıca 1858 yılında uygulamadan kalkan başka bir kanunla da eşlerden kocanın karısını öldürmesi cinayet olarak görülürken; karısının kocasını öldürmesi, hizmetlinin sahibini öldürmesi, papaz veya rahibin üstünü öldürmesi bu suç kapsamında yer almıştır.⁹

İslâm Hukuku'nda isyanın karşılığı Bağy suçudur. Bu suç devlet yönetimine ya da devlet başkanına, bir amaç doğrultusunda güç kullanmak suretiyle isyan etmektir. Suçu işleyenlere tekil olarak bâğî, çoğul olarak buğât denmektedir.¹⁰ İslâm Hukukçuları, suçun oluşmasında ve cezanın uygulanmasında öncelikle savaşı tarafların barıştırılmasını, eğer bir taraf hala savaşa devam ediyorsa, o tarafın Allah'ın emrine uyana kadar onla savaşılmaması ve vaz geçtiğinde de savaşanların aralarının adaletli bir şekilde düzeltilmesini öngörmektedir.¹¹ Mezhepler arasında bağy hakkında görüş farklılıkları bulunmaktadır. Hanbelilere göre; adil olmayan devlet başkanına karşı bir grubun güç kullanarak ayaklanmasıdır. Şafilere göre; kuvvete sahip bir grubun resmi/ yasal kuvvetlere karşı ayaklanmasıdır. Malikilere göre; resmi devlet başkanına itaat etmemektir. Hanefilere göre de meşru imamlık görevinde olana haksız olarak karşı çıkmaktır.¹² Mezhepler arasındaki farklılıklara rağmen bu görüşlerdeki ortak nokta, iktidar sahibine karşı gelinmesi durumudur.

Kuvvet kullanarak ayaklanmanın bağy suçunu oluşturması için iki temel unsur oluşmalıdır. Birinci unsur, isyanın meşru devlet başkanına ya da devlet düzenine karşı yapılmış olmasıdır. İkinci unsur ise isyanda kuvvet kullanılmasıdır ki kuvvet kullanılmayan isyanlar, muhalefet yapma olarak görüldüğünden isyan olarak sayılmamıştır. Malikiler ve Zahiriler isyanın gerçekleşmesi için kuvvet kullanılması şartına bakmamaktadırlar.¹³ Meşru yönetime karşı toplanan ve halkın bir kesiminden destek alarak

⁷ Dülger, "Vatana İhanet Suçunun Kökenleri", 116-119.

⁸ Abdullah Uzun, "1982 Anayasasında Cumhurbaşkanının Sorumsuzluk Halleri", *Mevzuat Dergisi* 11, sy. 125 (Mayıs 2008), erişim 14 Haziran 2023, <https://www.mevzuatdergisi.com/2008/05a/01.htm>.

⁹ Dülger, "Vatana İhanet Suçunun Kökenleri", 125.

¹⁰ Melikşah Aydın, "İslam Hukukuna Göre İsyan (Bağy) Suçu ve Cezası", *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 23, sy.2 (2015), 51.

¹¹ Ali Şafak, "Bağy", 451.

¹² Aydın, "İslam Hukukuna Göre İsyan", 53.

¹³ Ali Şafak, "Bağy", 451.

güçlenen grup ilk olarak uyarılır ancak içinde oldukları durum devam ederse tazir¹⁴ cezası ile cezalandırılabilirler. Bunun yanı sıra İslâm Hukukçuları, bağı hazırlığında olan isyancıların uslanıncaya kadar hapiste tutulabileceklerini de dile getirmişlerdir.¹⁵ İsyancılar ile savaşırken isyancıları öldürmek helal sayılmıştır. Ayrıca şiddete de isyanı bitirecek ölçüde izin verilmiştir.¹⁶ İsyan bastırıldıktan sonra Maliki, Hanbeli ve Şafî mezheplerine göre ceza olarak ölüm cezasına varmayan tazir cezaları verilebilmektedir. Bağ suçu işleyenler daha sonra pişmanlıktan ötürü tövbe ederlerse, isyan sırasında adam öldürmüş olsalar dahi kısas cezası uygulanmamıştır. İsyandan sonra ise isyancıların can ve malına dokunulmamış, esirler öldürülmemiştir.¹⁷ Ayrıca isyanın bastırılması devlet içi bir mesele olarak görüldüğünden yabancı devletlerin isyancılara yardımı hoş görülmemiş ve düşmanca bir tavır olarak karşılanmıştır.¹⁸

İslâm düşünürlerinden İbn Haldun da İsyan ile ilgili görüşlerini Mukaddime adlı eserinde belirtmiştir. Ona göre isyan, insanların doğasında bulunmaktadır. Kabileler düşünceleri adına başka bir kabileyi kendilerine davet edecekler ise mevcut yönetime karşı çıkmaları gerekmektedir. Ayrıca yönetimi ele geçirmek için başka bir grup da isyan edebilir. Böyle bir durumda da isyancılar ile savaşmak gerekmektedir.¹⁹ Bilindiği üzere İbn Haldun toplumları Hadari- Şehirli ve Bedevi- Göçebe olarak ikiye ayırmaktadır. Bu ayrım üzerinden de toplumların isyana bakışlarını açıklamaktadır. Hadari toplum dünyevi nimetlere bağlı, yönetici baskısı ile yıpranmış durumdadır. Asabiyetin²⁰ ortadan kalkmasıyla da şehirli halkın baskılar karşısında direnmesi ve örgütlü bir tepki oluşturması, haksızlığa karşı çıkması ve isyan etmesi ortadan kalkmıştır. Bu halde ki toplumun, isyanı ortaya çıkaracak özellikleri yok olmuş ve itaat haricinde bir düşüncesi kalmamıştır. Bedevi toplumlar Hadarilerden farklı bir ortamda bulunmaları sebebiyle karakter yapıları değişiktir. Cesaretli, haksızlığa karşı gelen, baskıya boyun eğmeyen yapıları vardır. Asabiyet durumlarını da korumalarıyla bir arada kalabilmeleri, şehirlerde iktidara karşı yeri geldiğinde tutum gösterebilmelerini veya iktidarı hakimiyetleri altına alabilecek isyan girişimlerini başlatabilecek olan yapılarını ortaya çıkarmıştır.²¹

¹⁴ Had ve kısas cezaları dışında yöneticinin veya hâkimin takdirine bırakılan cezadır. Tuncay Başoğlu, “Ta’zir”, *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c.40 (İstanbul: TDV Yay., 2011), 198-202.

¹⁵ Aydın, “İslâm Hukukuna Göre İsyân”, 55.

¹⁶ Şafak, “Bağı”, 451.

¹⁷ Aydın, “İslâm Hukukuna Göre İsyân”, 68, 69.

¹⁸ Şafak, “Bağı”, 451.

¹⁹ Abdulhamit Budak, “İbn Haldun’da İsyân Olgusu”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7, sy.1 (2020/1), 557.

²⁰ Bk. Mustafa Çağrı, “Asabiyet”, *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 3 (İstanbul: TDV Yay., 1991), 453-455.

²¹ Budak, “İbn Haldun’da İsyân Olgusu”, 580.

İbn Haldun'a göre farklı asabiyet sahibi toplulukların bir arada bulunduğu coğrafyalarda süreklilik sahibi, güçlü devletlerin kurulması zordur. Çünkü farklı asabiyette olan kabileler kendi görüş ve isteklerini, yönetimdeki farklı asabiyete sahip kabileye karşı gerçekleştirmek isteyebilir. Bu istek dahilinde güçlü olduğunu düşünen kabile veya topluluk isyana kalkışabilir. İbn Haldun, yönetimi ele geçiren liderin zamanla kibre kapılıp büyüklendiğinden ve yönetme gücünü başkalarıyla paylaşmamasından bahseder. İktidarı elinde bulunduran lider ilahlaşma huyuna kapılır demekle ve bunu doğal bir durum olarak görmektedir. İbn Haldun, oluşan durumun devletin ilk yıllarında olumlu karşılanacağını ancak sonraki dönemlerde ilahlaşmanın tek başına bir güç yaratacağını ve bu gücü paylaşmayarak liderin akrabalarına zulmedeceğini, onları öldürebileceğini söylemektedir. Kaçabilen akrabalar devlet güç kaybedince çevrelerine destekçiler toplayarak isyana kalkışmaktadır. İsyân sonunda devlet parçalanır ya da lider yönetimden indirilerek devlet ele geçirilmektedir. İbn Haldun, yönetici sınıfın baskı ve şiddeti ile insanlar arasında artan olumsuzlukların giderilmesi için isyana kalkışacak alimlerin ve iyi niyet sahibi insanların başarısız olacağını söylemektedir. Ona göre güçlerinin yetmeyeceği bir isyana kalkışmışlardır. Çünkü yönetici veya devlet güçlü bir durumdadır ve bu tarz isyanlar ile yıkılmaları zordur. Bu isyanlar ancak güçlü asabiyete sahip kabilelerin destekleri ile başarıya ulaşabilmektedir.²²

Osmanlı Devleti'nde hukuk Şer-i ve Örf-i²³ olarak iki kısımda uygulanmıştır. Vatana ihanet suçu da idam ile cezalandırılmıştır. Batılılaştırmanın etkisinin görüldüğü Tanzimat Fermanı ile devlet hukukunda değişiklikler görülmeye başlanmıştır. Bu çerçevede hukuk yapısında Fransa Ceza Kanunu etkisi ile 1840'da ve 1858'de değişiklikler yapılmıştır. Lâkin İslâm hukukunda olan bağy suçu devam etmiştir. İsyân edenler, isyana kalkışanlar veya devlet aleyhine konuşmalar yapanlar, kürek, hapis veya idam cezası ile cezalandırılmıştır. 1851 tarihli kanunda ise devlete karşı isyana teşvik suçu ifade edilmiş ve isyancılara silah yardımı yapanlar cezalandırılmıştır. 1840 tarihli Osmanlı ceza hukukunda dış güvenlikle ilgili maddeler bulunmaktaydı. Saltanata silahlı isyan, eşkıya ile bir olup silahlı isyan, askerî yerlerin yönetiminin ele geçirilmesi ve mühimmatların kasıt yoluyla patlatılması dış güvenliğin ihlali olarak görülmüş ve ceza uygulanmıştır.²⁴ 1858 yılındaki kanunnameye devlet ve saltanat aleyhine isyana tahrik ve isyanı başlatanlar idam

²² Budak, "İbn Haldun'da İsyân Olgusu", 586-591

²³ Kur'an, Sünnet ve Örf, Adet kaidelerinin temel alındığı hukuki yapılardır. Ahmet Akgündüz, "Osmanlı Hukukunda Şer'i Hukuk Örfi Hukuk İkilemi ve Yasama Organının Yetkileri" *İslâmi Araştırmalar Dergisi* 12, sy. 2 (1999), 117-121.

²⁴ Arslan, "Vatana İhanet Kavramı ve Suçu", 62- 64.

cezası ile cezalandırılmıştır. 1876'da bu kanunda değişiklik yapılmış ve anayasayı, hükümet şeklini, saltanatın şeklini değiştirmeye ya da imhaya yeltenenler idam cezası alır denmiştir.²⁵ Kanun-i Esasi'de de Padişahın kendisi kutsal ve sorumsuz olmasından ötürü vatana ihanet suçundan sorumlu olabileceğine yönelik bir hüküm yer almamaktadır. Türkiye Cumhuriyeti anayasalarında (1924, 1961, 1982) vatana ihanet suçunun tanımı yapılmamıştır. Bununla beraber Cumhurbaşkanı'nın vatana ihanet suçundan sorumlu olabileceği belirtilmiş ancak hangi eylemlerin suç sayılabileceği belirtilmemiştir.²⁶ Ayrıca 2709 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın 105. Maddesi 21.01.2017 tarih ve 6771 sayılı kanunla değiştirilmiş ve görev süresi bittikten sonra Cumhurbaşkanı yargılanabilir denilmiştir.²⁷

Vatana ihanet kanununun ilk defa düzenlenmesi, Cumhuriyetin ilanından önce İstiklâl Harbi sırasında gerçekleşmiştir. Mustafa Kemal Paşa, Osmanlı Hükümeti'nin ön ayak olduğu isyanlar ve yıkıcı propagandalara karşı, düşman ile ilişki içerisinde veya casusluk faaliyetinde bulunanların cezalandırılmasını istemiştir. Bu yönde iki maddelik bir önergeyi Şükrü Bey 25 Nisan 1920'de Meclis'e sunarak düşmana yardım eden ve bozgunculuk yapan herkesin vatan haini olduğunu ve idam ile cezalandırılmalarını istemiştir. Meclis içinde bu yönde bir kanuna kaşı olan vekiller olmuş, 26 Nisan günü encümende ve sonrasında Meclis'te kanun hakkında tartışmalar gerçekleşmiş, 28 Nisan gününe kadar devam eden tartışmalar kanunun uygulanacağı mahkemelerin kararlaştırılması ile son bulmuştur. 29 Nisan 1920 tarihinde 14 maddelik Hıyanet-i Vataniye Kanunu kabul edilmiştir.²⁸ Kabul edilen kanun ilk 3 maddesi şu şekildedir:

“Madde 1 — Makam-ı muallâ-yı hilâfet ve saltanatı ve memalik-i mahrusa-i şahaneyi yed-i ecanipten tahlis ve taarruzatı def-i maksadına ma'tuf olarak teşekkül eden Büyük Millet Meclisini'nin meşruiyetine isyanı mutazammın kavlen veya fiilen veya tahriren muhalefet veya ifsadatta bulunan kesian, hain-i vatan addolunur.

Madde 2 — Bi-l-fiil hiyanet-i vataniyede bulunanlar şaiben idam olunur. Fer'an zimedhal olanlar ile müteşebbisleri kanun-u cezanm kırk beşinci ve kırk altıncı maddesi mucibince tecziye edilirler.

²⁵ Dülger, “Vatana İhanet Suçunun Kökenleri”, 131, 132.

²⁶ Arslan, “Vatana İhanet Kavramı ve Suçu”, 65-69.

²⁷ “Mevzuat Bilgi Sistemi”, T.C. Cumhurbaşkanlığı, erişim 23 Haziran 2022, <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=2709&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5>

²⁸ Ergün Aybars, *İstiklâl Mahkemeleri* (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1975), 44-46.

Madde 3 — Vaiz ve hitabet suretiyle alenen veya ezmine-i muhtelifede eşhas-ı muhtelifeyi sırran ve kavlen hiyanet-i vataniye cürmüne tahrik ve teşvik edenlerle işbu tahrik ve teşvik-i suver ve vesait-i muhtelifa ile tahriren ve tersimen irtikâb eyleyenler muvakkat küreğe konurlar. Tahrikât ve teşvikat sebebiyle madde-i fesat meydana çıkarsa muharrik ve müşevvikler idam olunurlar.”²⁹

1960 darbesinden sonra 06.07.1960 tarihli ve 15 Sayılı geçici kanun ile vatana hıyanetle ilgili kanun düzenlemeleri yapılmıştır. Vatana ihanet kanunu olarak kabul edilen 14 maddelik bahsini ettiğimiz kanun, 1991’de kabul edilen Terörle Mücadele Kanunu ile yürürlükten kalkmıştır.³⁰

Yürürlükte olan Anayasa’da 1982 Anayasası’nda vatana ihanet suçunun tanımı bulunmamakla beraber 5237 Sayılı Türk Ceza Kanunu’nun 4. bölümünü oluşturan 302 ile 339. maddeleri bu tarz suçların tanımını yapmıştır. Maddeler başlık itibarıyla; devletin bütünlüğünü bozmak, düşmanla iş birliği, devlete karşı savaş, askerî tesisleri tahrip, anayasa ihlali, Türkiye Cumhuriyeti’ne karşı silahlı isyan, silahlı örgüt vs. şeklindedir.³¹ İlgili kanunun ilk 2 maddesi de şu şekildedir.

“Devletin birliğini ve ülke bütünlüğünü bozmak

Madde 302- (1) (Değişik: 29/6/2005 – 5377/36 md.) Devlet topraklarının tamamını veya bir kısmını yabancı bir devletin egemenliği altına koymaya veya Devletin bağımsızlığını zayıflatmaya veya birliğini bozmaya veya Devletin egemenliği altında bulunan topraklardan bir kısmını Devlet idaresinden ayırmaya yönelik bir fiil işleyen kimse, ağırlaştırılmış müebbet hapis cezası ile cezalandırılır.

(2) Bu suçun işlenmesi sırasında başka suçların işlenmesi halinde, ayrıca bu suçlardan dolayı ilgili hükümlere göre cezaya hükmolunur.

(3) Bu maddede tanımlanan suçların işlenmesi dolayısıyla tüzel kişiler hakkında bunlara özgü güvenlik tedbirlerine hükmolunur.

Düşmanla iş birliği yapmak

Madde 303- (1) Türkiye Cumhuriyeti Devleti ile savaş halinde olan devletin ordusunda hizmet kabul eden, düşman devletin yanında Türkiye Cumhuriyeti

²⁹ Aybars, *İstiklâl Mahkemeleri*, 47.

³⁰ Dülger, “Vatana İhanet Suçunun Kökenleri”, 132-133.

³¹ “Mevzuat Bilgi Sistemi”, T.C. Cumhurbaşkanlığı, erişim 23 Haziran 2022, <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=5237&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5>

Devletine karşı silahlı mücadeleye giren vatandaş, müebbet hapis cezası ile cezalandırılır.

(2) Düşman devlet ordusunda herhangi bir komuta görevi üstlenen vatandaş, ağırlaştırılmış müebbet hapis cezası ile cezalandırılır.

(3) Bir ve ikinci fıkralarda tanımlanan suçların işlenmesi sırasında başka suçların işlenmesi halinde, ayrıca bu suçlardan dolayı ilgili hükümlere göre cezaya hükmolunur.

(4) Savaş zamanında düşman devlet toprağında bulunup da bu devlet ordusunda hizmete alınmak mecburiyetinde kalan vatandaş hakkında, bu nedenle cezaya hükmolunmaz.”³²

Vatana ihanet suçunun tanımının yapılmaması bu suçun kapsamı dahilinde çeşitli görüşleri de beraberinde getirmiştir. Bir görüşe göre, yukarıda kapsamını belirttiğimiz 302 ila 339. maddeler içerisindeki 302 (devletin bütünlüğü), 303 (düşman ile iş birliği), 309 (Anayasa’ya karşı gelme), 310 (Cumhurbaşkanı’na suikast), 311 (TBMM’ye saldırı) ve 313. (Hükümete karşı silahlı isyan) maddelerindeki suçlar vatana ihanet sayılmalıdır.³³ Bahri Öztürk’e göre, vatanın bütünlüğüne karşı işlenen suçlar ve Anayasa ile rejime karşı işlenen suçlar vatana ihanet sayılmalı ve bu suçlar için kriter ise Anayasa’nın 2. maddesi olmalıdır. Diğer bir görüş ise Terörle Mücadele Kanunu’nda geçen bütün suçların vatana ihanet kapsamında olmasını belirtmiştir.³⁴ Verdiğimiz örnekler ve Türkiye Cumhuriyeti kanunlarında gördüğümüz üzere vatana ihanet suçu tanım olarak kesin bir ifade ile belirtilmemekte, işlenen suçlar üzerinden açıklama yoluna gidilmektedir. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi bazı görüşler ortaya atılsa da suçun tanımı üzerinde bir görüş birliği bulunmamaktadır.

Türk milletinin kurmuş olduğu devletlere baktığımızda da isyan olayları ile karşılaşmamız pek tabii mümkündür. Zaman ve mekân çerçevesini daraltarak baktığımızda örneğin; Büyük Selçuklu Devleti’nde Oğuz İsyanı,³⁵ Osmanlı Devleti’nde çalışmamız içinde yer alacak Karadağ İsyanı ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurulduktan sonra ortaya çıkan, çalışmamızın temel noktalarını da oluşturan Şeyh Sait ve Dersim İsyanları ile karşılaşmaktayız. Osmanlı Devleti’nin altı asrı aşan ömrü boyunca Şeyh Bedrettin isyanı

³² “Mevzuat Bilgi Sistemi”, T.C. Cumhurbaşkanlığı, erişim 23 Haziran 2022, <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=5237&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5>

³³ Doğan Soyaslan, *Ceza Hukuku Özel Hükümler* (Ankara: Yetkin, 2005), 112.

³⁴ Arslan, “Vatana İhanet Kavramı ve Suçu”, 76.

³⁵ Sultan Sancar döneminde isyan eden Oğuz boyu, Sultanı ve bazı emirlerini de esir almıştır. Bk., Engin Ayan, *Büyük Selçuklu Devleti’nde Oğuz İsyanı* (İstanbul: Kitabevi Yay., 2007).

gibi dini, Celâli isyanları gibi sosyal ve ekonomik ya da Yeniçeri isyanları gibi askerî ve siyasi isyanlar meydana gelmiştir. Gerçekleşen isyanlar Osmanlı Devleti'nde sosyal, siyasi ve ekonomik sonuçlar doğurmuştur. Örneğin Yeniçeri isyanları sonucunda padişah değişmiş, Celâli isyanları sonucunda sosyal yapıda değişimler ve tarımda sıkıntılar baş göstermiştir. Devletin gerileme ve parçalanma dönemlerinde ise isyanlar genel olarak, Fransız İhtilâli'nin getirdiği Milliyetçilik akımının etkisi ile ve Batılılaşma hareketlerine karşı olanlar tarafından çıkarılmıştır. Bu isyanlardan bazılarını açıklamaya çalışalım.

Karadağ İsyanı: Rusya'nın Slav politikası³⁶, Sırbistan'ın Osmanlı Devleti'nden kazandığı ayrıcalıklar ve Milliyetçilik akımı Karadağ'ın isyanı üzerinde etkili olmuştur. Karadağlıların temsilcilerinden oluşan bir meclis aldığı kararlar doğrultusunda Vladika Danilo Karadağ Prensi olmuştur. Danilo bu prensliği Rusya'ya da tanıtarak Rusların desteğini almıştır. Danilo'nun bağımsız olma isteği ve Rus desteği Osmanlı Devleti ile Karadağ'ı karşı karşıya getirmiştir. Osmanlı Devleti prensliği tanımadığını bildirdikten sonra Karadağlılar 1852 yılında Türklere saldırmaya başlamıştır. Ömer Paşa³⁷ komutasındaki Osmanlı ordusu karşısında yenilgiye uğrayan Karadağ, Ruslardan yardım istemiştir. Rusya'nın asker göndermesi ile Avusturya, Karadağ ile Osmanlı Devleti'nin arasını bulmak için harekete geçmiş ve 1853'ün mart ayında anlaşma sağlamıştır. Danilo, Paris Kongresi'nden sonra da toprak isteklerine devam ederek bağımsızlık arayışına girmiş, bu nedenle Fransa'ya yaklaşmış ve III. Napolyon'un desteğini almıştır. Osmanlı Devleti, Danilo'nun toprak isteklerinin bir kısmına razı olduysa da Danilo'nun istekleri devam etmiştir. Tekrar başlayan savaş, başka devletlerin araya girmesi ile sona ermiştir. 1858'de yapılan yeni bir anlaşma ile bir önceki statüko devam ettirilmiştir. Daha sonra da çarpışmalar meydana gelse de eski statükoya geri dönmüştür. Bu durum 1878 Berlin Antlaşması'na kadar devam etmiş ve antlaşma ile Karadağ bağımsız olmuştur.³⁸

Girit İsyanı (1866- 1869): Girit adası 1699 yılında Türk hakimiyetine girmiştir. Adada yaşanan Gayrimüslim halk için türlü ayrıcalıklar tanınmış, halk hoşnut edilmeye çalışılmıştır. İlerleyen zaman içerisinde Milliyetçilik akımı ve Rus kışkırtması Girit halkı

³⁶ Slav politikası veya Panslavizm Avrupa'da ve Balkanlar'da yaşayan Slav halkların siyasi birlik oluşturmalarını amaçlayan, 19. Yüzyılın başlarında vücut bulan bir düşüncedir. Mithat Aydın, "19. Yüzyıl Ortalarında Panslavizm ve Rusya", *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 15, sy. 15 (2004), 73-82.

³⁷ Asıl adı Michael Lattas olup, Frenk Ömer Paşa olarak da anılan Ömer Lütfi Paşa, Bosna kökenli bir ailenin oğludur. 1827'de Osmanlı Devleti'ne sığınan Ömer Paşa bir dönem Abdülmecid'e de hocalık yapmıştır. İsyanın bastırılması görevinden önce daha önceki başarılarından dolayı 1849'un haziran ayında Rumeli Ordu komutanlığına atanır. Abdullah Saydam, "Ömer Lütfi Paşa", *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 34 (İstanbul: TDV Yay., 2007), 74-76.

³⁸ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 1997), 275-277.

üzerinde etki etmiş, Mora isyanı sırasında isyancılara destek olmak istemişlerse de isyana destek olmak isteyen Giritlileri Mehmet Ali Paşa engellemiştir. Yunanistan'ın bağımsızlığını elde etmesinden sonra Girit halkı ayaklanarak Girit'in Yunanistan'a katılmasını istemiş ancak bu istek Avrupalı büyük devletler tarafından kabul edilmemiştir. Yunanistan'a bazı adaların verilmesi ile tekrar ayaklanan Giritli Rumları Vali İsmail Paşa isteklerini dinleyerek durdurmak istese de ayaklananlar isteklerini yabancı devlet elçilerine bildirmiş ve adanın işgalini istemişlerdir. Osmanlı Devleti isyancıların bazı isteklerini kabul etmiş olsa da isyancılar dağılmamış ve Girit meclisi Yunanistan ile birleşme doğrultusunda bazı kararlar ilan etmiştir. Bu kararlar ile Osmanlı'yı tanımadıklarını ve Yunanistan'a bağlandıklarını bildirmişlerdir. İsyanın başlaması ile isyancılar dış destek beklemeye başlamışlardır. Girit isyanına Rusya, Fransa, İtalya destek olurken Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün bozulmasını istemeyen İngiltere isyana destek olmamıştır. Osmanlı isyanı bastırmak için hem askerî tedbir almış hem de Giritli temsilciler ile görüşmeye başlamıştır. Ancak bu görüşmelerden bir sonuç çıkmamıştır. Dış müdahalelere rağmen Osmanlı Devleti Girit adasında Ömer Paşa komutanlığında kontrolü ele almayı başarmış, sonrasında bir af ilanı gerçekleşmiş ve padişah fermanı ile Girit'e özerklik verilmiştir.³⁹

31 Mart Vakası: Rumi 31 Mart 1325 (13 Nisan 1909) tarihinde meydana gelen olay, genel çerçevede askerî, siyasi ve dini nedenlere dayanmaktadır. Nedenler içerisinde, hukuk alanındaki olumsuzluklardan kaynaklı olarak Kadılar ve eğitim sistemindeki aksaklıklardan dolayı öğrencilerin tepkileri de bulunmaktadır. Ordu içerisinde Alaylı ve Mektepli⁴⁰ ayrımı ortaya çıkmış, Alaylı olarak isimlendirilen subayların ordudan atılacağı söylentileri tepki doğurmuştur. Bu durum da ordu içerisindeki Alaylı ve Mektepli ayrımını arttırmış ve tartışmaları, kavgaları beraberinde getirmiştir. Bunların yanı sıra siyaset ordu içerisine girmiş ve birçok subay İttihat ve Terakki Partisi'ni desteklemeye başlamıştır. Partiyi desteklemeyen diğer subaylar da birtakım gazeteler tarafından dini yönden kışkırtılmıştır.⁴¹

³⁹ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, 280-283.

⁴⁰ 19. Yüzyılın sonlarında Harbiye'den mezun olan subaylar ordunun ihtiyacını karşılayamamış ve oluşan ihtiyacı gidermek amacıyla ordu içerisindeki başarılı erler subay yapılmıştı. Oluşan bu durum sonucunda Harbiye'den mezun askerlere Mektepli, ordu içerisinden subaylığa yükselenler ise Alaylı denmeye başlanmıştı. Ziya Kazıcı, "Alaylı", *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 2 (İstanbul: TDV Yay., 1989), 350.

⁴¹ Hasan Acar, Gökmen Gök, "Türk Siyasal Hayatında 31 Mart Olayı ile İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Rolü", *Journal of Awareness* 5, sy. 3 (2020), 366-367.

31 Mart'a doğru ordu içerisinde kışkırtmalar meydana gelmiş, namazın ordu içerisinde kaldırılacağı, askerlerin namaz kılamayacağı gibi ifadeler ile bazı din adamları propaganda yapmıştır. Bir diğer kışkırtma konusu da askerî giysilerdeki düzenlemeler olmuştur. Askere alma kanununda medrese öğrencilerinin de askere alınması yönünde bir değişikliğin tasarlanması, dini yönde bir propaganda malzemesi yapılmıştır.⁴² Bunların yanı sıra muhalif gazetelerden Serbesti gazetesi yazarı Hasan Fehmi'nin öldürülmesi gerilimi arttıran başka bir olay olmuştur. Siyasi manâda Sultan Abdülhamit'in baskıcı siyasetinden kurtulduğunu düşünenler ile İttihat ve Terakki Partisi'nin yönetiminden hoşnut olmayanlar da bir zaman sonra karşı karşıya gelmiştir.⁴³ Derviş Vahdeti de Volkan gazetesindeki yazıları ile İttihat ve Terakki Partisi'ni ve yönetimini ağır şekilde eleştirmiştir.⁴⁴

31 Mart'a giden süreç içerisinde Taşkışla olayı önem göstermektedir. Arnavut ve Araplardan oluşan birliklerdeki askerlerin yerine Türk askerler getirilmiş ve bunu kabul etmeyen birlikteki askerler ile Türk askerler arasında kavga meydana gelmiştir. Olayı bastırma amacıyla Avcı Taburu Taşkışla askerlerinin üzerine gönderilmiş ve olay bastırılmıştır. Bu bastırma olayı hem Avcı taburunu öne çıkarmış hem de İttihat ve Terakki yanlısı tabura karşı olan nefreti başlatmıştır.⁴⁵

Taşkışla olayından sonra buraya yerleşmiş olan Avcı Taburlarından 4. Avcı Taburu 31 Mart 1325'te komutanlarını esir ettikten sonra silahlı bir şekilde Meclis-i Mebusan'ın sarmıştır. Avcı Taburlarından sonra İstihkam⁴⁶ ve Topçu birlikleri de Ayasofya Meydanı'nda toplanmıştır. Toplanan askerler şeriat isteriz, din elden gitmektedir propagandası ile de kışkırtılmıştır. Durumdan haberdar olan II. Abdulhamit isyancılara karşı sert karşılık verilmemesini ve olayın sakince bastırılmasını istemiştir. Fakat isyan büyüyerek İstanbul'un çeşitli yerlerine yayılmıştır. İsyancılar ilerleyen süreçte Şeyhülislâm ile yöneticilere isteklerini bildirmiştir. Bu isteklerden bazıları; kabinenin istifası, Şeriat hükümlerinin uygulanması, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin dağıtılmasıydı. İsyandan rahatsız olan Selanik'teki halk mitingler düzenlemiş, İstanbul'dan kaçan bazı cemiyet

⁴² Necdet Aysal, "Örgütlenmeden Eyleme Geçiş: 31 Mart Olayı", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* 37-38 (Mayıs-Kasım 2006), 22-23.

⁴³ Acar, Gök, "Türk Siyasal Hayatında 31 Mart Olayı", 368.

⁴⁴ Aysal, "Örgütlenmeden Eyleme Geçiş: 31 Mart Olayı", 24.

⁴⁵ Acar, Gök, "Türk Siyasal Hayatında 31 Mart Olayı", 367.

⁴⁶ "İstihkâm sınıfı, dost birliklerin hareket kabiliyetini artırmak maksadıyla, karşı mayın harekâtı icra eder, engelleri etkisiz hâle getirir ve geçit açar, kuru ve sulu açıklıklardan geçişi sağlar, muharebe yolları ve izlerinin inşâ ve bakımını yapar, ileri bölge havacılığına istihkâm desteği sağlar." "İstihkam", T.C. Millî Savunma Bakanlığı Kara Kuvvetleri Komutanlığı, erişim 20 Ağustos 2022, <https://www.kkk.tsk.tr/istihkam.aspx>.

üyeleri de Selanik'te toplanmıştır. Süreç içerisinde isyanın bastırılması için iki birlik oluşturulmuş, birliklerin başına da Hüseyin Hüsnü Paşa ve Mustafa Kemal Bey ile Turgut Paşa ve Kazım Bey getirilmiştir. Birliklerden oluşan Harekât Ordusu 14 Nisan da yola çıkmış, 24 Nisan günü Yıldız Sarayı'ndaki birliklerle çatışmaya başlamış ve Harekât Ordusu üstün gelmiştir. Ordu komutanı Mahmut Şevket Paşa yönetimi ele alarak isyancıların cezalandırılması için Divan-ı Harp kurdurmuş ve isyan bastırılmıştır. 27 Nisan günü de II. Abdulhamit tahttan indirilmiş ve yerine V. Mehmet Reşat getirilmiştir.⁴⁷

Adana Ermeni Ayaklanması (1909): Meşrutiyet'in yeniden ilanından sonra Adana Ermenileri, Başpiskopos Muşeg'in kışkırtma ve Müslümanların Ermenileri öldüreceği propagandaları ile silahlanmaya ve piskoposun etrafında toplanmaya başlamıştır. Yaşananlar gergin bir ortam oluşturmuş ve gergin ortam içerisinde Ermeni bir vatandaş karısının kaçırılması iddiasıyla iki Türk'ü vurarak öldürmüştür. Türklerin Ermeni katili istemesine karşılık Ermeniler de önceden bir Ermeni'yi öldürmüş olan Türk'ün teslim edilmesini istemiştir. Çıkan kargaşayı Adana valisi güç kullanmadan bastırmış olmasına rağmen bir Ermeni'nin bir Müslüman'ı öldürdüğü haberi yayılınca olaylar tekrar kontrolden çıkarak karşılıklı öldürmeler başlamıştır.⁴⁸

Vali Cevat Paşa Adana'daki kuvvetlerin yetersizliğinden dolayı Hükümet'ten yardım istemiş, İkinci Ordu'dan üç tabur asker türlü zorluklar ile deniz yolu ile Adana'ya gönderilmiştir. Adana'ya ulaşan birlikler genel olarak sükûneti sağlamışlarsa da Ermeniler tarafından askerlerin üzerine ateş açılmış ve bu durum olayları tekrar başlatmıştır. Şiddetli çarpışmalar sonucunda Adana şehri büyük zarar görmüştür. Çatışmalardan sonra halkın elindeki silahlar toplatılmış, şehirde tam bir hakimiyet için sıkıyönetim ilanına ve Divan-ı Harp kurulmasına karar verilmiştir. Ancak bir süre sonra isyan Antakya ve Maraş'a doğru genişlemiş, Sıkıyönetim ve Divan-ı Harp de bu bölgeleri kapsayacak halde genişletilmiştir. Olayların durulması ile ayaklanmanın kışkırtıcısı Muşeg İskenderiye'ye kaçmıştır.⁴⁹

Arap İsyanı (1916-1918): Arap isyanı nitelik bakımından milliyetçilik özelliğinden ziyade Şerif Hüseyin ve çocuklarının Arap krallığı oluşturma niteliğini taşımaktadır. Bunun yanında İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'ndaki güney cephesini bozguna uğratma ve bu bölgedeki hakimiyetini sonlandırma özelliği

⁴⁷ Acar, Gök, "Türk Siyasal Hayatında 31 Mart Olayı", 368-370; Aysal, "Örgütlenmeden Eyleme Geçiş", 28-29, 34-35.

⁴⁸ Elçin Yılmaz, "İngiliz Resmî Belgeleri ve İngiliz Basınında Adana Olayları-1909", Belgî 18 (2019/II), 1653; Adem Ölmez, "1909 Adana Ermeni Olayları", *Türk Dünyası Araştırmaları* 173, (2008), 132.

⁴⁹ Ölmez, "1909 Adana Ermeni Olayları", 133-135.

taşımaktadır. İsyancılar, milliyetçi Araplardan ziyade İngilizlerin ve Fransızların destekleri ile bir araya getirilmiş Bedevilerden oluşmuştur. Arap halkı, Arap milliyetçileri ve aşiret liderleri İngilizler ile Şerif Hüseyin arasındaki pazarlığı bilmemiştir.⁵⁰

İsyan, 10 Haziran 1916'da Mekke, Cidde ve diğer şehirlerde başlamıştır. Demiryoluna saldırılar gerçekleşmiş, karakollar basılmış ve Türk birliklerine saldırılmıştır. Saldırlara İngiliz topçuları da destek vermiştir. 16 Haziran'da Medine hariç Hicaz'ın tamamı isyancıların eline geçmiştir. Şerif Hüseyin isyana katılımı arttırmak amacıyla bildiriler yayınlamış, İttihat ve Terakki hükümetinin İslâm'a karşı olduğunu anlatmıştır. İsyan Hicaz dışına da yayılmıştır. Arap liderler Şerif Hüseyin'i Arap kralı olarak görmeye başlamıştır. İsyanın başarısızlıkla sonuçlanmaması ve bölgede gücünü arttırmak için Fransızlar da isyana destek olmuştur. Fransız desteğini gören İngilizler desteklerini arttırmaya başlamıştır.⁵¹ İngilizler, Şerif Hüseyin'e askerî destek yanında maddi destek de yapmıştır. Örneğin; Mart, Temmuz 1916 tarihleri arasında 258.000 sterlin, Nisan 1918 ile Mart 1919 tarihleri arasında 2.038.091 sterlin ve diğer ödemeler ile yapılan harcamalar neticesinde Şerif Hüseyin'e ödenen toplam miktar 42.475.000 sterlini bulmuştur.⁵² İsyanın son bölümü, Yıldırım Orduları ile İngiliz ordusu ve Arap isyancılar arasındaki savaş ile gerçekleşmiştir. Bu bölümde Osmanlı ordusu Halep şehrine kadar geri çekilmiş, I. Dünya Savaşı'nın bitimi ve Mondros Mütarekesi'nin imzalanması ile Arap isyanı sona ermiştir.⁵³ İsyan içerisinde Medine'yi son ana kadar savunan Fahrettin Paşa'yı⁵⁴ ve Filistin-Suriye cephesinde Türk askerlerinin geri çekilmesini sağlayıp, İngiliz ve Arap kuvvetlerini Katma Muharebesi⁵⁵ ile durdurarak Anadolu'ya girmesini engelleyen Mustafa Kemal (ATATÜRK) Paşa'yı anmak yerinde olacaktır.

⁵⁰ Neslihan Kuran, Abdalqader Steih, "1916 Arap İsyanı'nın Arap Milliyetçi Cemiyetleriyle İlişkisi ve Filistinlilerin Cemiyet ve İsyan Bağlantısı", *III. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı- III*, ed. Nuriye Kayar, Ümit Güneş (İstanbul: İlmî Etüdler Derneği, 2014), 125; Recep Boztemur, "Arap İsyanı 1916-1918", *Mülkiye* XXXV, sy.272 (2011), 78.

⁵¹ Boztemur, "Arap İsyanı 1916-1918", 73-75.

⁵² Metin Hülal, "İngilizlerin Hicaz İsyanına Maddi Yardımları". *Belleten* 59, sy. 225 (Ağustos 1995), 439-442.

⁵³ Boztemur, "Arap İsyanı 1916-1918", 77.

⁵⁴ Gerçek adı Ömer Fahreddin'dir. Rusçuk doğmuş 93 Harbinden sonra İstanbul'a göç etmiştir. Trablusgarp ve Edirne'nin geri alınmasında görev aldı. Hicaz bölgesindeki karışıklıklara önlem amacıyla Cemal Paşa tarafından Medine'de görevlendirildi. Mayıs 1916'da Hicaz Kuvveyi Seferiyye Kumandanlığı görevine atandı. Bk. Süleyman Beyoğlu, *Medine Müdafası ve Fahreddin Paşa* (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2018).

⁵⁵ Osmanlı Devleti'nin Kanal cephesindeki yenilgisi sonucunda geri çekilmesi ile açılan Sina-Filistin-Suriye Cephesi'nin son savunma Muharebesidir. Osmanlı birliklerinin yeniden yapılandırılması ile oluşan savunma hattına İngiliz ve Arap isyancıların saldırması ile gerçekleşmiş ve İngiliz-Arap kuvvetleri yenilerek geri çekilmiştir. Bu zafer Osmanlı Devleti'nin Cihan Harbi'ndeki son başarısıdır. Deniz Kurt, Erdal Korkmaz, "Askerî Arşiv Belgeleri Işığında Suriye-Filistin Cephesi'ndeki Nablus ve Katma Muharebeleri'nin Harp Prensipleri Açısından Analizi", Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı (2021) 549-552. Mustafa Kemal Paşa Katma Muharebesi için şu değerlendirmeyi yapar: "Bu akşam Halep ilerisindeki kuvvetleri geri çekeceğim. Yarın Halep'in kuzey batısında İngiliz ve Araplarla harp edeceğim. Buna göre hareketinizi tanzim ediniz. Vakalar dilediğim gibi geçti. Ertesi gün sabahleyin kuvvetlerimin ricat ettiğini zanneden Arap ve İngilizler, sevinçle taarruza başladılar. Tarafımızdan alınmış olan tertibat ile yenildiler ve

I. Dünya Savaşı'ndan ağır yenilgiyle çıkan Osmanlı Devleti, imzaladığı Mondros Mütarekesi sonucunda İtilâf devletlerince işgale uğramıştır. Padişah'ın ve Osmanlı hükümetinin ses çıkaramadığı işgallere karşı, Anadolu'nun hemen her köşesindeki tepkiler ile Türk milleti esaret altına girmeyeceğini göstermeye çalışmıştır. Türk milletini işgal ve esaretten kurtarmak için çaba içerisinde olan Mustafa Kemal Paşa, istiklâlin Anadolu'dan başlayacağı düşüncesi ile 19 Mayıs 1919 günü Türk milletinin İstiklâl Harbi'ni Samsun'dan başlatmıştır. Mustafa Kemal Paşa ve birkaç subay ile Samsun'dan başlayan İstiklâl Harbi güçlenmeye ve gelişmeye başladıkça, karşı tepkiler de artmaya başlamıştır. İstanbul hükümetinden gelen tepkiler ile beraber isyan hareketleri de İstiklâl mücadelesini engellemeye çalışmıştır. 1919-1921 yılları arasında Millî Mücadele'yi boğmaya çalışan, önce Temsil Heyeti'nin sonra da Ankara'da kurulmuş olan BMM'nin otoritesini yıkmaya çalışan birçok isyan meydana gelmiştir.

Millî Mücadele'ye ve Anadolu'da yeniden kurulmaya çalışılan otoriteye karşı çıkan isyanların çeşitli nedenleri bulunmaktadır. Bu nedenlere baktığımızda:

- a) Balkan savaşları ve I. Dünya savaşı gibi uzun yıllar devam eden savaşların halkın üzerinde oluşturduğu bıkkınlık, yoksulluk ve bu nedenle oluşan asker kaçağı durumu.
- b) Padişah-Halife'ye eskiden beri süre gelen bağlılık hissi ve bu bağlılıktan doğan Millî mücadeleye karşı oluşan gerici hisler.
- c) İtilâf ve Hürriyet Partisi'nin Millî Mücadele'ye karşı kara propagandası.
- d) Özellikle İngiltere'nin Boğazları hakimiyetinde bulundurma düşüncesi.
- e) Millî Mücadele'de önemli rolleri olan Kuva-yı Milliye birliklerinin ihtiyaçlarını toplarken halka gösterdikleri zorlama ve zulüm.
- f) Bazı Kuva-yı Milliye komutanlarının düzenli ordu kurulması aşamasında bu ordu denetimine girmek istememeleri.
- g) İtilâf devletlerinin Rum ve Ermeni halkı kışkırtmaları.⁵⁶

bozuldular. İşte orada bu zafer neticesi bir hat tespit ettim ve kuvvetlerime emir verdim ki düşman bu hattın ilerisine geçmeyecektir. Nitekim geçememiştir.” Falih Rıfkı Atay, *Atatürk'ün Bana Anlattıkları* (İstanbul: Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık, 1998), 69.

⁵⁶ Kemal Çelik, “Millî Mücadele'de İç İsyanlar, Vatana İhanet Kanunu ve İstiklâl Mahkemeleri”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* 40 (Kasım 2007), 584-585.

Nedenlerini belirttiğimiz isyanlar İstanbul hükümeti, İtilâf devletleri, eski Kuva-yı Milliye komutanları ve yerel işbirlikçiler tarafından çıkartılmış, Millî Mücadele zayıflatmaya çalışmıştır. Bu isyanlardan bazılarını açıklayacak olursak:

Bozkır Ayaklanmaları (Eylül- Kasım 1919): Konya valisi Cemal Bey, İngiliz ve İstanbul hükümeti yanlısı olarak Konya’da faaliyetlerde bulunmuştur. Hatta bu yönde bir faaliyet olarak Konya hapishanelerindeki suçluların serbest bırakılmasını sağlamıştır. Konya halkını Millî Mücadele’ye karşı gelmeleri için kışkırtmış ve zorlamıştır. Bu konuda İtalya ile de iş birliği içerisine girmiştir. Vali Cemal Bey’in tehlikeli faaliyetlerini sonlandırabilmek amacıyla Temsil Heyeti Refet Bey’i Konya’ya gönderme kararı almıştır. Bu kararın Konya’da öğrenilmesi üzerine halkın içerisinde vatanseverler valiye karşı birleşmiştir. Cemal Bey, gelişmeler üzerine İstanbul’a kaçmıştır. Konya’nın Temsil Heyeti’nin kontrolüne geçmesine rağmen, İstanbul’a kaçan Cemal Bey ve Papaz Frew ile ilişkisi olan Bozkırlı Zeynelabidin ve yandaşlarının kışkırtması ile isyan çıkmıştır. İsyancılar, Bozkır’a girerek burayı yağmalamış ve birçok ölüme neden olmuştur. İsyancılar, Seydişehir’den gelen süvari alayına karşı başarı sağlamış ve askerler esir edilmiştir. Mevcut durum üzerine Konya’dan gelen Nasihat Heyeti isyancılar ve halk ile konuşmuş, Bozkır’a Millî kuvvetlerin gelmeyeceğine dair söz verilmiştir. Verilen söz üzerine isyan sonra ermiştir.⁵⁷ İlk isyandan sonra bölgede durgunluk fazla devam etmemiştir. Bunun yanı sıra bölgede Millî örgütlenme çabaları da devam etmiştir. Bu çabalar içerisinde Bozkır’da ikinci isyan bir karakolun basılması ile patlak vermiştir. Afyon’dan Bozkır’a gönderilen Arif Bey komutasındaki askerler ile isyancıların çatışmasının ardından isyancılar çekilmek zorunda kalmış, bölgenin isyancılardan temizlenmesi ile isyan son bulmuştur.⁵⁸

Birinci ve İkinci Anzavur Ayaklanması (Ekim- Aralık1919/ Şubat- Nisan 1920): Osmanlı Devleti’nin eski subaylarından olan Ahmet Anzavur, İstanbul hükümeti ve İngilizler tarafından desteklenerek Biga, Gönen, Balıkesir bölgesinde halkı Millî Mücadele’ye karşı isyana teşvik etmiştir. Bölgedeki askerî kışlayı ele geçirdikten sonra Balıkesir istikametinde ilerlemiş, Kazım Bey’in birlikleri ile karşılaşınca kaçmıştır. İsyanı

⁵⁷ *Türk İstiklâl Harbi-İstiklâl Harbinde Ayaklanmalar (1919-1920)* (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1974), 6: 54,55.

⁵⁸ Mehmet Kıbil, “Millî Mücadele Döneminde İç İsyanlar”, *Siyasi, Sosyal ve Kültürel Yönleriyle Türkiye ve Rusya 2*, ed. Emine İnanır vd. (Ankara: Berikan Yayınevi, 2019), 440.

bastırmak amacı ile Çerkez Ethem görevlendirilmiş ve isyancılar ile dört günlük çarpışmadan sonra isyana son verilmiştir.⁵⁹

Balıkesir yöresinde toplanılan kongrelerden rahatsızlık duyan İstanbul hükümeti, Ahmet Anzavur'u Kuvayı Muhammediye komutanı olarak Biga bölgesine göndermiştir. Bölgede faaliyete başlayan Ahmet Anzavur'u engellemek amacıyla gönderilen birlikler amaçlarına ulaşamamıştır. Gönen'i de ele geçiren isyancılar Balıkesir'e ilerlemiştir. Bölgedeki birliklerin toplanarak Çerkez Ethem'in emrine verilmesi ile isyancılarla çatışmaya girilmiş ve isyan bastırılmıştır. İsyan bölgesinden kaçan Ahmet Anzavur tekrar adam toplamış ve Adapazarı'nı ele geçirmiştir. Buradan Kandıra'ya ve sonrasında Eskişehir'e yönelen Ahmet Anzavur Doğançay'da Kuva-yı Milliye birlikleri ile çatışmaya girmiştir. Çatışmayı kaybeden Ahmet Anzavur İstanbul'a kaçmış ve isyan sona ermiştir.⁶⁰

Düzce-Bolu İsyanları (Nisan/Mayıs- Temmuz/Eylül 1920): Adapazarı ve Bolu bölgesinde yaşayan Padişah/ Halife taraftarı olan Çerkez ve Abazalar İngiltere ve Osmanlı hükümetinin propagandası ile Millî kuvvetlere karşı durmaya başlamıştır. Bölgenin Boğazlara yakın olmasının da İngiltere için ayrı bir önem arz etmesi nedeni ile Boğazlar bölgesindeki isyanları maddi manâda desteklemiştir. Sağlanan destek ile Abaza ve Çerkez isyancılar Düzce'yi ele geçirmiş ve Bolu'ya ilerleyerek bölgeyi ele geçirmişlerdir. İsyanı bastırmak amacıyla birlikler hazırlanırken bölgeye Nasihat Heyetleri gönderilmiş lâkin heyetler işe yaramamıştır. İsyanın Ankara'ya yaklaşması ayrı bir tehlike göstermiş, toplanan Millî kuvvetler isyancılar ile çatışmaya girmiş ancak başarı gösterememiştir. İsyanın büyümesi ve kayıpların artması ile büyüyen tehlikeyi ortadan kaldırmak için, Refet Bey ve Çerkez Ethem birlikleri isyan bölgesine gönderilmiştir. Çatışmalar sonucunda isyanın önde gelenleri Düzce ve Bolu'da yakalanarak cezalandırılmıştır. İkinci isyan, Millî kuvvetlerin başka isyanları bastırmaları için bölgeden çekilmeleri ve Yunan kuvvetlerinin Bursa'yı işgal etmeleri üzerine baş göstermiştir. İsyanlıların amacı, Hendek bölgesini ele geçirerek İzmit ile bağlantı oluşturmak ve ardından Yunan kuvvetleri ile birleşmektir. Tekrarlayan isyanı bastırmak amacıyla Ali Fuat Paşa bölgeye gönderilmiş, küçük çapta çatışmalar ve Paşa'nın isyancılar ile görüşmesinin ardından isyan son bulmuştur.⁶¹

⁵⁹ Ahmet Yusuf Yılmaz, "Millî Mücadelede İç Ayaklanmalar ve 150'liklerden Bazıları", *Turkish Studies-History* 15, sy.3 (2020), 1007.

⁶⁰ Yılmaz, "Millî Mücadelede İç Ayaklanmalar", 1008.

⁶¹ Kıbıl, "Millî Mücadele Döneminde İç İsyanlar", 451-453.

Millî Aşireti İsyanı (Haziran- Eylül 1920): Millî Aşireti liderleri Siirt ve Tunceli bölgesinde söz sahibi olabilmek amacıyla bölgeyi baskı altına almıştır. Fransız kuvvetlerinin Urfa'ya yeni bir saldırı düzenlemelerini de fırsat bilen aşiret Siverek'e saldırıya geçmiştir. Bölgede bulunan Millî kuvvetlerin baskısı ile isyancılar Fransız bölgesine kaçmış ve bu bölgede yeni bir hazırlık içerisine girmiştir. Ağustos ayında tekrar saldırıya geçen isyancılar Viranşehir'e kadar gelerek burayı işgal etmişlerdir. Bölgede bulunan Millî kuvvetler, Diyarbakır'dan gönderilen birlikler ile desteklenmiş, bu kuvvetlere Ankara taraftarı aşiretler de katılmıştır. Oluşan bu yeni kuvvetler ile isyan bastırılmış ve isyancılar kaçmak zorunda kalmıştır.⁶²

Koçgiri İsyanı (Mart- Haziran 1921): İstiklâl Harbi sırasında çıkarılan, etnik milliyetçilik temeline dayanan isyan, bölgede (Sivas'ın doğusu) bağımsız Kürt devleti kurma amacını gütmüştür. Bölgede Kürt Teali ve Teavün Cemiyeti'nin üyesi Haydar Bey ve Alishir'in⁶³ Kürt bağımsızlık propagandası yapması ayrıca Alishir'in kışkırtıcı girişimlerde bulunması isyanı tetikleyen faaliyetler olmuştur. Bunların yanı sıra Nuri Dersimi de bölge halkı üzerinde Kürtçü propaganda yapmıştır.⁶⁴ Alishir, Ekim 1920'de Kemah civarına saldırmış, saldırı daha sonra görüşmeler yolu ile son bulmuştur. Başka bir isyandan kaçarak bölgeye gelen Zalim Çavuş adlı isyancı adamları ile bölgede yağmaya başlamıştır.⁶⁵ Alishir'in de Zalim Çavuş ile birlikte olması ile isyan başlamış ve bölge isyancıların eline geçmiştir. İsyanın başlaması ile 10 Mart tarihinde Sivas, Elâzığ ve Erzincan bölgesinde sıkıyönetim uygulanmıştır. İsyanın giderek büyümesi tehlike yaratmış ve bastırılması için bölgeye Nurettin Paşa ve Topal Osman birlikleri gönderilmiştir.⁶⁶ İsyanın büyümesinin ardından Koçgiri aşiretinden Mehmet Naki ve Alishir ile Kürt aşireti liderleri BMM'ne telgraf göndererek daha fazla kan dökülmeden bölgenin seçkin bir vilayet şekline döndürülerek, bir Kürt valinin görevlendirilmesini, yardımcısının da Türk olmasını istemişlerdir. Telgrafın sonunda da istekleri yönünde sorun çözülmez ise isyanın büyüyeceğini ve iki Müslüman halkın kanlarının döküleceğini bildirmişlerdir.⁶⁷ 6 Mart 1921'de başlayan isyan 17 Haziran günü yoğun çatışmalar neticesinde son bulmuştur. İsyanın liderleri ile beraber Alishir ve birçok isyancı teslim olmuştur. İsyanın bastırılmasında görev alan Nurettin Paşa, böyle bir isyanın tekrarlanmaması için isyancı

⁶² Çelik, "Millî Mücadele'de İç İsyanlar", 595.

⁶³ Araştırma esnasında rastladığımız bazı kaynaklarda Alishan ya da Alishar adıyla da geçmektedir.

⁶⁴ *Türk İstiklâl Harbi-İstiklâl Harbinde Ayaklanmalar (1919-1920)*, 261.

⁶⁵ Çelik, "Millî Mücadele'de İç İsyanlar", 596.

⁶⁶ Kıbil, "Millî Mücadele Döneminde İç İsyanlar", 456.

⁶⁷ *Türk İstiklâl Harbi-İstiklâl Harbinde Ayaklanmalar (1919-1920)*, 269-270.

köylerin dağıtılarak Türklerin arasına yerleştirilmesi önerisinde bulunduysa da bu öneri kabul edilmemiştir.⁶⁸ Bu gelişmenin yanı sıra isyanın bastırılmasında uygulanan sert önlemler yüzünden Nurettin Paşa, BMM içerisindeki Kürt kökenli vekiller tarafında sertçe eleştirilmiştir. İsyân sırasında ki sert önlemlerin araştırılması için kurulan Meclis araştırma komisyonunun raporu ve daha önce bulunduğu öneri neticesinde Nurettin Paşa görevden alınmıştır. Ayrıca isyancılar içerisindeki 110 şahıs için alınan idam kararı da Mustafa Kemal Paşa'nın çıkartmış olduğu af neticesinde uygulanmamıştır.⁶⁹

Koçgiri isyanının hazırlayıcılarından olan Nuri Dersimi isyanın başarısız olmasında, Kürdistan Teali Cemiyeti'nin üyelerinin birlikte hareket edemeyişini, İtilâf devletlerinin isyana yardım etmeyişini, aşiretler arasında birlik olmayışını, din ve mezhep farklılıklarını ortadan kaldıracak kişilerin olmayışını ve Türk kuvvetlerinin sayı ve silah bakımından üstün oluşunu başarısızlık nedenleri olarak sıralamıştır. İsyân ve isyancılar için de ölenlerin boşa ölmediğini, bunların Kürt gençliği için aydınlanma olacağını, bağımsız bir Kürt devletinin kurulacağını ve bu savaşın daha bitmediğini ifade etmiştir.⁷⁰

Koçgiri isyanına ayrıca bir parantez açmak gerekir ise bu isyan, Cumhuriyet döneminde gerçekleşecek etnik temelli isyanların bir nevi öncülü olma niteliği taşımaktadır. İsyanda yer alan Kürt Teali Cemiyeti daha sonra Şeyh Sait İsyânında ve yine isyanın hazırlayıcılarından olan Baytar Nuri Dersimi Dersim isyanında rol alacaktır. Propagandalar da yine etnik milliyetçilik üzerinden devam edecektir. Nuri Dersimi'nin yukarıda belirttiğimiz ifadesi bu zaman zarfında gerçeğin kendisini ifade etmiş ve isyanlar birbiri ardına devam etmiştir.

⁶⁸ *Türk İstiklâl Harbi-İstiklâl Harbinde Ayaklanmalar (1919-1920)*, 281.

⁶⁹ Kızıl, "Millî Mücadele", 457.

⁷⁰ Nuri Dersimi, *Kürdistan Tarihinde Dersim* (Halep: Ani Matbaası, 1952), 170-172.

2. BÖLÜM ŞARK RAPORLARI

I. Dünya Savaşı'ndan ağır yenilgi ile ayrılan Osmanlı Devleti, imzaladığı Mondros Ateşkes Antlaşması ile İtilaf Devletleri tarafından paylaşılmış ve bu antlaşma maddelerince işgal edilmiştir. İşgallerin başlaması ile Türk milleti de tepki göstermeye başlamıştır. Kurulan cemiyetler, yapılan toplantılar, Dörtyol'da Fransız işgaline karşı sıkılan kurşun ve niceleri Türk milletinin emperyalist paylaşımına karşı haklı tepkisi olmuştur. Tepkilerin artarak devam etmesi Türk istiklâline dair bir ışık yakmıştır. Ancak bu ışık dağınık bir halde vatana dağılmış olmakla birlikte dağınık haldeki bu ışık, İstanbul'dan Anadolu'ya istiklâl amacıyla geçen Mustafa Kemal Paşa liderliğinde toplanmaya, tek vücut ve tek bir güç olmaya başlamıştır. Lâkin bu gücü haricen ve dahilen boğmaya çalışan güçler vücut bulmuştur. Hariçten İngiliz destekli Yunan saldırısı, dahilden istiklâl karşıtı, padişah yanlısı, işleri dağılan, çıkarları bozulan gruplar isyan etmişlerdir. İsyanlar önce Kuva-yı Milliye tarafından daha sonra da Düzenli Ordu birlikleri tarafından bastırılacaktır. Yunan saldırısı ise Batı Anadolu'nun işgali ile başlamıştır. Yunan saldırıları ve yer yer isyanlar devam ederken Kongreler⁷¹ toplanmış ve sonunda Ankara'da 23 Nisan 1920'de BMM kurulmuştur. Yunan işgali Sakarya nehrinin batısına kadar ilerlemiş ve Sakarya Meydan Muharebesi ile durdurulmuştur. II. Viyana Kuşatması ile başlayan Türk'ün geri çekilme süreci bu muharebe ile sona ermiş, artık Türk'ün taarruzu başlamıştır. Büyük Taarruz ve ardından Başkomutanlık Meydan Muharebesi sonucunda Yunan kuvvetleri yenilgiye uğramıştır. 18 Eylül 1922'de son Yunan askeri de Anadolu'yu terk etmiş ve Yunanistan'ın Küçük Asya⁷² hayalleri sona ermiştir. Kazanılan zaferin ardından İtilaflar ile Mudanya Ateşkes Antlaşması imzalanmış ve Anadolu'da savaş dönemi sona ermiştir. Mudanya'dan bir süre 1 Kasım 1922'de Saltanat makamı kaldırılmış ve Osmanlı Devleti son bulmuştur. Artık Türk milletinin yegâne temsilcisi BMM olmuştur.

⁷¹ Millî mücadelenin örgütlü bir şekilde yapılabilmesi amacıyla kongreler toplanmıştır. Kongrelerden bazıları; Sivas, Erzurum, Balıkesir, Nazilli, Alaşehir, Uşak, Edirne ve Pozantı kongreleridir. Toplanan bu kongrelerde birçok karara imza atılmış ve yapılan mücadeleyi yönlendirmiştir. İçlerinde en önemlisi Sivas kongresidir. Ulusal bir kongre olan Sivas Kongresi alınan kararlar itibarıyla bütün yurdu kapsamaktadır. Durmuş Yalçın v.dğr., *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II*, 8. Baskı (Ankara: AKDTYK Atatürk Araştırma Merkezi Yay., 2008), 170-182.

⁷² Yunanistan'ın Anadolu için kullanmış olduğu tabirdir. Çiğdem Kılıçoğlu Cihangir, "Lozan Barış Konferansı'nın İlk Aşaması ve Konferansın Kesintiye Uğradığı Dönemde Yunanistan", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* 53, (Lozan Antlaşması Özel Sayısı 2013), 132.

Ateşkes antlaşmasından sonra sıra barış antlaşmasına gelmiş, Türk hükümetinin seçtiği ve BMM'nin onayladığı delegeler⁷³ ki baş delege İsmet Paşadır, İsviçre'nin Lozan şehrinde düzenlenecek konferansta Türk milletini temsil etmişlerdir. Zor ve sıkıntılı geçen görüşmeler neticesinde 24 Temmuz 1923 tarihinde Türk Devleti'nin siyasi, mali ve hukuki bağımsızlığının onaylandığı Lozan Barış Antlaşması imzalanmıştır.⁷⁴ Dağılmakta olan, neredeyse bütün Avrupa devletlerinin bir parçasını almak istediği ve I. Dünya Savaşı'ndan ağır bir yenilgi ile çıkan Osmanlı Devleti yerine, artık bağımsız bir Türk Devleti var olmuştur. Daha İstiklâl Harbi'nde temelleri atılmaya başlanan devrimlerin getirisi olarak 29 Ekim 1923 günü Cumhuriyet ilan edilmiş ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti resmen kurulmuştur.

2.1. 1896- 1936 Tarihleri Arasındaki Şark Raporları

Osmanlı Devleti'nin özellikle son yıllarından itibaren baş gösteren Doğu Anadolu'daki asayişsizlik durumu ve isyanlar hakkında Osmanlı Hükümeti ile yerel yöneticiler, raporlar ve mütalaalar düzenlemiştir. Düzenlenen bu raporların doğrultusunda çeşitli faaliyetler ve askerî harekâtlar yapılsa da mevcut durumu iyileştirme yönünde önemli bir katkıları olmamıştır. Bu durum Cumhuriyet dönemine kadar devam etmiş ve bölgenin mevcut durumunda iyileştirmeler ve düzenlemeler için çeşitli raporlar düzenlenmiştir. Özellikle Dersim (Tunceli) bölgesi ve çevresi üzerine hazırlanan raporlar, Osmanlı döneminde ağırlıklı olarak asayiş, imar ve idari içerikli iken Cumhuriyet ile beraber raporların içeriği genişlemekte mevcut konuların yanında eğitim, kültür, maliye ve ulaşım gibi konular raporlarda yer bulmuştur. Hazırlanmış olan bu raporlardan ulaşabildiklerimizi açıklamaya çalışacağız.

2.1.1. Osmanlı Dönemi Şark Raporları

⁷³ Lozan Konferansı için seçilecek heyetin başkanlığı için Rauf Orbay'ın da adı geçmekteydi. Ancak Mondros'u imzalamış olması önemli bir engeldi. Diğer isimler Yusuf Kemal ve Dr. Rıza Nur idi. Ancak bu isimler yerine İsmet Paşa baş temsilci olarak seçilir. Bu seçimde Mustafa Kemal Paşa'nın kendisine olan güveni ve desteği ile İsmet Paşa'nın kişilik özellikleri etkili olmuştur. 2 Kasım 1922'de İsmet Paşa baş temsilci olarak seçilmişti. Diğer temsilciler Dr. Rıza Nur ve Hasan Bey'di. Salâhi R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 1991), 294-295.

⁷⁴ 143 madden oluşan antlaşmanın orijinal metni Fransa'da bulunmaktadır. Antlaşmayı imzalayan devletlere birer nüshası verilmiştir. "Lozan Antlaşması Metni", TBMM, erişim 21 Ağustos 2022, https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc002/kanuntbmmc002/kanuntbmmc00200343.pdf.

Anadolu Umumi Müfettişi Şakir Paşa'nın Mütalaası (1896): Ulaştığımız ilk raporda göze çarpan ve diğer raporlarda da önemle vurgulanan bir durum, Dersim bölgesinde alışlagelmiş bir şekilde yapılan hırsızlık ve soygun olayları olmuştur. Bu olayları engellemek için yapılan askerî girişimlerin sonuçsuz kaldığı görülmüştür. Bölgedeki sorunların temelinde eğitimin olmaması, halkın soygunculuğu doğal bir olay gibi görmesi, suçluların cezasız kalması bulunmaktadır. Sorunları çözebilmek için de bahsi geçen bu durumların ortadan kaldırılması, ihtiyaçların giderilmesi ve eğitim için okulların açılması gerektiği vurgulanmaktadır. Raporda, bölgede uygulanacak düzenlemeler için yapılacak yenilikleri halka yumuşak bir dille anlatmanın gerektiği ve düzenlemelere karşı çıkacakların, halkı yeniliklere karşı kışkırtacakların cezalandırılacağı ama verilen cezalardan sonra da halka şefkatle yaklaşılacağı uygun bir şekilde anlatılmalı denmektedir.⁷⁵

Mutasarrıf Mardini Arif Beyin Raporu (1903): Arif Bey'in raporunda, Dersim halkının hayatta kalabilmek ya da geçimlerini sağlayabilmek için saldırdığı (soygun için veya kendini korumak için) ifade edilmektedir. Rapor içerisinde, bölge halkından Çemişkezek ve Çarsacak halkının bir kısmı ile Hozat kasabası ve İnceağa köyünün Sünni mezhebe dahil olduğu, Ovacık ile Kızılkilise sakinlerinin ise Şii olduğu belirterek, Sünni kesimin devlet ile uyumluluğundan bahsedilmektedir. Dersim'in çoğunluğunu oluşturan Şii halkın ise Seyitlere ve soygunculuğa alışmış bozguncu ağalara uyduğu, kötülüklerin de bu yüzden meydana geldiği belirtilmektedir. Arif Bey, bilgilerden sonra Dersim'de ıslahatlar yapılabilmesi için bazı çareler sıralamaktadır. Ovacık, Nazımiye, Mazkirt merkez olmak üzere askerî birlik ile bunlara destekçi topçu birliği bulundurmak, halkın elinde bulunan her türlü silaha el koymak, asker kaçaklarını bölgeden uzaklaştırmak, eşkıyalık ve hırsızlık gibi olayların kışkırtıcısı olan seyit, ağa ve Dedeleri Fizan, İşkodra ve Trablus gibi yerlere sürmek, toplanmamış vergileri toplamak ve suçluları adlî makamlara teslim etmek sıralanan çareler olmuştur. Arif Bey'e göre bunlar yapılacak olursa Dersim düzelecek ve asayiş sağlanmış olacaktır.⁷⁶

Arif Bey raporda Dersim'in konuşularak, öğütler verilerek düzeleceğine inanmadığını, zaten bölgeyi ve durumu bilenlerin de bu görüşte olduğunu söylemektedir. Dersim'e yapılacak bir harekâtta sonra bölgede hükümet konağı, kışla ve telgrafhane

⁷⁵ Dersim, T.C. Dahiliye Vekâleti Jandarma Umum Kumandanlığı III Ş. I Ks. [t.y.], Sayı: 55058, 135- 137.

⁷⁶ Dersim, 191-192.

kurulmasını, Erzincan-Harput arasında bir yol yapımını ve Fırat nehri üzerine de köprü yapılmasını uygun görmektedir. Ancak Dersim için ıslahatların vakti gelmemiş, uygun bir ortam oluşmamış ise; Dersim’de 80 askerlik estersüvar⁷⁷ bölüğü oluşturularak hırsızlık mevsiminde bölgede görevlendirilmeli, suçluların cezasız kalmaması için Jandarma birlikleri kuvvetlendirilmeli ve yetkilendirilmeli, ardından eşkıyalar yakalanarak cezalandırılmalıdır. Bu yapılanların Dersimliyi yıldırayabilecek bir ortam oluşturacağından bahsetmektedir. Arif Bey raporun geri kalanında ise Şakir Paşa’nın bazı görüşlerine katılmadığından, bölgedeki Türk nüfustan ve bu nüfusun Kürtleşip Şii olduğundan bahsetmektedir.⁷⁸

Mutasarrıf Celâl Beyin Raporu (1906): 1903-1906 yılları arasında Dersim Mutasarrıflığı görevinde bulunan Celâl Bey’in hazırlamış olduğu rapordur. Raporda Dersimin çevresi, Çemişkezek, Çarsancak ve kazalarında yasalara uyan ve tarım ile uğraşan Türklerin oturmakta olduğu, Pülümür’ün ise Dersim Kürtlerinden oluştuğu belirtilmiştir. Dersim halkının yakın şehirlerdeki Şafi Kürtler ile herhangi bir ilişkilerinin olmadığı ve Dersim Sancağının da Dersim adıyla bir bölgesinin bulunmadığı Celal Bey’in raporunda geçmektedir. Sancak’ta bulunan aşiretler Dersimanlı, Seyidanlı ve Şeyh Hasananlı adıyla üç aşiretin adı altında toplamış ve bu aşiretlerden en önemlisinin de Dersimanlı aşiretinin olduğu ve adını verdiği bölgede yaşamını sürdürdüğü ifade edilmiştir. Celal Bey’in raporunda da diğer raporlarda olduğu gibi Dersimlilerin hayatta kalabilmek için veya geçim derdinden dolayı hırsızlık yaptığı ileri sürülmüş, aşiretlerin arasındaki tartışmaların ise toprak paylaşımından kaynaklandığı belirtilmiştir. Raporda, meydana gelen asayişsizliğin ve hırsızlığın başından beri engellenememesinin nedeni olarak, ciddi tedbirlerin olmaması ve suçluların cezasız kalması gösterilmiştir. Ayrıca aşiretlerin kendilerini ve geçim kaynakları olan hayvanlarını korumak için silahlandığı ifade edilmiştir. Mevcut durum devam ettiği sürece silahlanmanın da devam edeceği raporda yer almıştır.⁷⁹

Celal Bey raporda Dersimli’nin göçebe hayatına devam ettiğini ve bu durumun da hoş karşılanmadığını ifade ettikten sonra önceden yapılmış bazı düzenlemeler ile ağaların Dersim’den gönderildiğini ve vergilerin alınmaya başladığını ancak gönderilen ağaların af ile geri döndüklerini, eski düzensiz durumun yavaş yavaş tekrar ortaya çıktığını ve bu

⁷⁷ Farsça kelimelerin birleşmesinden oluşan bu kelime katıra binen anlamına gelmektedir. Ester katır, süvar binen anlamındadır. Kelimelerin anlamı için <https://www.luggat.com/> adresinden yararlanılabilir.

⁷⁸ Faik Bulut, *Dersim Raporları* (İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2012), 283-285.

⁷⁹ İzzeddin Çalışlar (haz.), *Dersim Raporu* (İstanbul: İletişim Yay., 2010), 227-228

olanlara karşı önlem alınmaz ise artış göstereceğini belirtmiştir. Hem tedbir hem de Dersim’de yapılacak düzenlemeler için öncelikle ağaların ve reislerin Dersim’den uzaklaştırılarak, aşiretlerin üzerindeki etkilerinin ortadan kaldırılması gerektiğini ifade etmiştir. Celal Bey, Arif Bey’in de raporunda geçen Ovacık bölgesine özellikle tedibin gerekli olduğunu belirtmiştir. Celal Bey, tedip⁸⁰ sırasında 8 ilâ 10 taburluk bir kuvvet kullanılır ve suçlular yakalanıp cezalandırılırsa ıslahatlara uygun bir ortam oluşacağını düşünmüştür. Burada belirtmekte fayda var ki her üç raporda da ağırlıklı olarak cezalandırmaktan ve asayiş sağlamaktan önemle bahsedilmiştir. Raporun geri kalan kısımlarında ise etkisiz kalan Jandarma ve askerin değiştirilmesinden, bölgedeki memurların değiştirilmesinden, tapu ve vergi kayıtlarının yenilenmesinden, halkı topraklandırmaktan, yol yapımından ve asker kaçaklarının yakalanmasından bahsedilmiştir.⁸¹

Osmanlı Devleti’nin son zamanları diyebileceğimiz bu yıllarda hazırlanmış üç raporu analiz ettiğimizde göze çarpan ilk ifade, yukarıda bahsini ettiğimiz gibi Dersim bölgesinin asayiş açısından pek de uygun olmadığıdır. Mevcut durumun eskiye dayandığı ve halkın yaşam şeklini oluşturduğu düşünceleri ise diğer bir ifadedir. İkinci bir ortak durum ise bu istenmeyen asayiş olaylarının askerî harekât ile çözüleceği yönündeki ortak düşüncedir. Eğer ki bir sıralama yapacak olursak, Dersim’i eğitim yoluyla düzeltmeye çalışmak bunlardan sonra gelen ortak düşünce olmaktadır. Celal ve Arif Beylerin raporlarında ise devlet otoritesini gösterecek binaların inşası ve otoriteyi güçlendirme aracı olarak yol yapımı bir diğer ortak noktadır. Yine bu beylerin raporlarındaki ortak görüş Dersim halkı üzerinde söz ve güç sahibi ağa ve şeyh gibi liderlerin bölgeden göç ettirilmesidir. Burada amaç bölgede Devlet otoritesinin yerini alan güçlerin, ortadan kaldırılmasıdır. Aslında genel itibarıyla yapılmak istenen, yılladır Devlet otoritesi girmemiş bölgeye hâkim olabilme düşüncesinin fiiliyata geçirilme isteğidir.

⁸⁰ Tedip kelimesi edeplendirme, uslandırma, cezalandırma anlamlarına gelmektedir. “Tedip”, luggat, erişim 23 Ağustos 2022, <https://www.luggat.com/tedip/1/1>.

⁸¹ *Dersim*, 196-197.

2.1.2. Cumhuriyet Dönemi Şark Raporları

Mustafa Abdülhalik Renda'nın Raporu (1925): Cumhuriyet dönemi Doğu raporları Şeyh Sait İsyanından sonra hazırlanmaya başlamıştır. Dönemin ilk raporu Abdülhalik Bey tarafından hazırlanmıştır. Raporun genel içeriği şu şekildedir.

Abdülhalik Bey⁸² Başbakan İsmet Paşa'nın emiri ile isyan bölgesi (Şeyh Sait İsyanı) ve etrafındaki Antep, Diyarbakır, Van, Dersim, Maraş gibi Doğu ve Güney Doğu'da birçok yerde incelemeler yapmıştır. İncelemelerine önce Kürtlerin nerelerde oturduğunu ve hangi dili konuştuğunu resmi kayıtlar ile tespit ederek başlamıştır. Bu incelemelerde bölge nüfusunu 1.361.000 olarak hesaplamış, Kürt nüfusunu 993.000, Türk nüfusunu ise 251.000 olarak ifade etmiştir. Dil konusunda, Türk erkeklerin büyük kısmının Kürtçe konuştuğunu ve durumun Kürtlerin lehine olduğunu belirtmiştir. Çemişkezek, Harput, Mardin ve diğer bazı yerlerde Türklerin ticaret amacıyla Kürtçe konuşmaya mecbur kaldıklarını bildirmektedir. Fırat'ın doğusunda ve Bingöl'ün güneyinde halk genel olarak Kürtçe konuşmakta ve raporda belirttiği diğer bölgelerde de halkın ağırlıklı olarak Kürtçe konuştuğu ifade edilmektedir. Bunların yanı sıra Kürt erkeklerin Türkçe bildiğini ancak kadınların Türkçe bilmediğini eklemektedir.⁸³ Renda, bu bilgileri verdikten sonra 1914 Bitlis İsyanının⁸⁴ milli bir isyan olduğunu, daha önceki isyanların bireysel bir isyan olmasına rağmen Şeyh Sait İsyanının da din perdesini kullanmış milli bir isyan olduğunu söylemektedir. Renda, Şeyh Sait İsyanında Bitlis İsyanına nazaran milliyetçilik fikrinin ve silahlanmanın daha fazla olduğunu belirtmiştir. Bazı aşiretlerin isyan sonucundan emin olmadıkları için isyana katılmadıklarını, isyan bölgesindeki memurun görevini yerine getirmediğini ve bölgedeki jandarma kuvvetlerinin iş görececek düzeyde olmadığını ifade etmiştir. Eğitimin az olduğunu ve Türk öğretmenlerin hemen hiç olmadığını, halkın Türkçe

⁸² Mustafa Abdülhalik Renda, 13 Ocak 1881'de Yanya'da doğmuştur 1903'de Mekteb-i Mülkiye'yi bitirmiştir. Kaymakamlık, mutasarrıflık, valilik, milletvekilliği ve Maliye bakanlığı görevlerinde bulunmuştur. Maliye bakanlığı görevi sırasında ülkemizin ilk banknotları İngiltere'de bastırılmış ve Merkez Bankası kurulması yönünde çalışma yapılmıştır. Cengiz Atlı, "Türk Siyasi Hayatının Ardında Kalan İsim: Mustafa Abdülhalik Renda", *Journal of History Studies* 6, sy 5 (2014), 31-36.

⁸³ Abdülhalik Renda'nın raporunda belirttiği bu durumun en azından benim şahit olduğum örnekler üzerinden kısmen de olsa halâ devam ettiği kanaatindeyim. Şanlıurfa ve Gaziantep şehirlerinde yaptığım ziyaretlerde özellikle babaanne ya da anneanne diyebileceğimiz yaşlardaki kadınlar gördüğüm kadarıyla ya Türkçe'yi çok az konuşabiliyorlar ya da hiç konuşmıyorlardı.

⁸⁴ Molla Selim liderliğinde 1 Nisan 1914 tarihinde Bitlis'te meydana gelen isyandır. İsyanda Kürtçülük düşüncesi hakimdir. Bedirhan aşiretinin ve Rusya'nın isyana desteği bulunmaktadır. İsyanın bastırılmasında Osmanlı askerlerine yardım eden Ermeni gönüllüleri de bulunmaktadır. Nejla Günay, "Rusya'nın Osmanlı Unsurları Üzerindeki Çalışmaları ve 1914 Bitlis Ayaklanması", *Gazi Akademik Bakış* 10, sy. 20 (Yaz 2017), 59-64.

öğrenmediğini belirtmiştir. İsyan bölgesinin, isyandan zarar görmediğini ve hatta halkın malını pahalı satarak durumdan faydalandığı raporda belirtilmiştir. Renda, isyana katılan köylülerin malına zarar gelmediğini söyleyerek, Ermenilerden kalana boş yerlere Kürtlerin yerleştiğini ve nüfuslarının da gittikçe arttığını belirtmiştir.⁸⁵ Renda, bölgede Aşar vergisinin kaldırılmasının köyleri etkilemediğini ve bunun yanı sıra aşiret liderlerinin etkisinin de devamından söz etmiştir.⁸⁶ Renda, isyan bölgesindeki Türklerin ve isyana katılmamış Kürtlerin geleceklerinden endişeli olduğunu, bu nedenle bölgeden ayrılmayı düşündüklerini ve isyancıların kendilerinden intikam alacağına dair endişe duyduklarını belirtmiştir. Dersim bölgesinin ise diğer yerlerden farklı olarak, bölgede hükümetin pek etkili olmadığını, aralarındaki anlaşmazlıkları kendilerinin çözdüğünü, Kürtçe konuşmalarına, Alevi olmalarına ve Kürtlük idealine sahip olmalarına rağmen Türkçe konuştuklarını belirtmiştir. Renda, Dersimlilerin adetleri olduğu üzere çevre yerlere tecavüzde bulunduklarını, Dersim'e tedip uygulanmamış olmasını belirterek 1918'deki hareketin cezasız kalmasından da güç aldıklarını dile getirmiştir. Bunların yanı sıra hırsızlığın, haydutluğun ve askere gitmemenin devam ettiğini ve devlet binalarının harap durumda olduğunu belirtmiştir. Renda daha sonra raporun bu kısmını 22 maddelik bir özet halinde sunmuştur. Bazı maddelerdeki ifadeler şöyledir: Türk nüfusu Kürt nüfusundan azdır. Kürtçe bölgeye hâkim bir dildir ve Türk erkekler de öğrenmek zorunda kalmıştır. Çıkan isyan millidir. Şehirlerde sıhhi bir durum olmayıp, sağlık memuru da bulunmamaktadır. Yapılan cezalandırma halka ibret olmamıştır. Halâ cezalandırılmamış isyancılar vardır. Hükümet binalarının durumu iyi değildir. Aşiret reisleri ve ağalar halâ güçlü durumdadır. Son bir madde olarak da silahların sadece isyan sahasında toplandığını lâkin geri kalan yerlerde birçok silah bulunduğunu bu 22 madde içerisinde ifade etmiştir.⁸⁷

Renda, raporun diğer kısmında önemli gördüğü bir duruma dikkat çekmektedir. Kürtlerde milliyetçi fikirlerin giderek arttığını ve bunun ileride milli bir isyana dönüşebileceğini vurgulamıştır. Bunun yanında bir itirafta da bulunan Renda, Fırat nehrinin doğusunda yer alan menzil hatlarında birçok Kürt köyü olduğunu, bu köylerin giderek artmaya devam ettiğini ve tedbir alınmazsa bu bölgenin tamamen Kürtlerden oluşacağını söylemiştir. Bir an önce tedbir alınarak bölgede Türk nüfusunu arttırılmasını, aksi taktirde Fırat'ın doğusunun kaybedilebileceğini ve durumun devamında Fırat'ın

⁸⁵ Tuğba Yıldırım (der.), *Kürt Sorunu ve Devlet Tedip ve Tenkil Politikaları (1925-1947)* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 2011), 1-6.

⁸⁶ Ahmet İlyas, "Tek Parti Döneminde Aşiretleri Kontrol Altına Almak İçin Çıkarılan Kanun ve Hazırlanan Raporlar", *The Journal of Academic Social Science Studies* 28 (Sonbahar II 2014), 332.

⁸⁷ Yıldırım, *Kürt Sorunu ve Devlet Tedip ve Tenkil Politikaları (1925-1947)*, 7.

batısının da tehlikeye gireceğini önemle vurgulamıştır. Renda, bu vurgudan yola çıkarak Türk etkisinin ve nüfusunun bütün ülkede hâkim olmasını bir zorunluluk olarak görmüş ve bu durum için alınacak tedbirleri de 17 madde içerisinde açıklamıştır. Bu maddeleri özetleyecek olursak; Menzil⁸⁸ hatlarını oluşturan şehirlere (şehirlere bazıları: Erzurum, Muş, Bitlis, Elâzığ, Malatya, Diyarbakır, Van, Bitlis) Türkler yerleştirilmeli, bu yolla Türkçeyi hâkim dil haline getirmek ve ardından evlilik yolu ile akrabalık kurmalıdır. Türkçe haricinde konuşulan başka diller yasaklanmalı, Türkçe konuşmayan kişilere işlerinde zorluk çıkarırken Türkçe konuşanlara da kolaylık sağlanmalıdır. Diyarbakır, Bitlis, Urfa gibi birçok şehirde eğitime önem vererek bu şehirlerdeki Türklere Türklükleri anlatılmalıdır. Malatya'nın yanı sıra Fırat'ın batısındaki dağınık şekildeki Kürtleri Türkleştirmek gerekmektedir. Çeşitli yollar ile Türkçeden başka dilin konuşulması engellenmeli, Batı illerinden getirilecek öğretmenler ile yapılacak eğitime önem verilmeli, özellikle kız öğrencilerin eğitimi üzerinde durulması sağlanmalıdır. Dersim bölgesindeki Türklüğün üzerinde önemle durulmalı, demiryolu yapımıyla Batı ile Doğu daha sıkı bir şekilde birbirine bağlanmalıdır. Memleketin genelinde olan adlî durumu bölgeye hemen uygulamak mümkün olmadığı için bu bölgede örfî bir adlî yapı oluşturarak bu yolla adlî işlemlerin yerine getirilmesi sağlanmalıdır. İskanı sağlanmalı ve isyana katılmış olanların göç işlemleri yapılmalıdır. Devlet binalarının inşa edilmesi ve güçlendirilmesi, arazi sayımının yapılması ve vergilerin alınmasını gerekmektedir. Nüfus sayımını gerçekleştirdikten sonra, bölgedeki askerlik çağına gelmiş erkeklerin askerlik görevini yapmaları sağlanmalı, silahların toplanması ve belgesiz silah taşınmasına izin verilmemesi gerekmektedir. Bölgeye gönderilecek memurlar için kanuni düzenleme yapılmalı ve bölgedeki memur maaşları arttırılmalıdır. Bölgedeki Jandarma teşkilâtını yeniden düzenlemek suretiyle bölgedeki ağaların etkisinden kurtarmak ve teşkilât için yeni amirleri yetiştirmek gereklidir. Küçülmüş vilayetleri tekrar büyütmek ve yeni idari merkezlerin idari amirinin asker olması sağlanmalıdır. İran ve Musul sınırlarındaki sorunların devamı üzerine Van şehrinde yeni bir askerî düzenleme yapılmalıdır. Renda, genel olarak bahsini ettiğimiz bu tedbirleri daha sade olarak raporunun son kısmına 18 madden oluşacak şekilde özetlemiş ve raporunu bitirmiştir.⁸⁹

⁸⁸ “Osmanlı Devleti’nde resmî haberleşmeyi sağlayan posta teşkilâtı ve ordunun konaklama noktaları için kullanılan bir terim” Geniş bilgi için bk. Yusuf Halaçoğlu, “Menzil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c.29 (Ankara: TDV Yay., 2004), 159-161.

⁸⁹ Yıldırım, *Kürt Sorunu ve Devlet Tedip ve Tenkil Politikaları (1925-1947)*, 7-14.

Abdülhalik Renda'nın bölgedeki durumu ve bu durum karşısında alınması gereken önlemleri anlatan raporu, Cumhuriyet döneminin ilk raporu olması ve daha sonra uygulanacak olan Şark Islahat Planı'na temel oluşturması yönüyle diğer raporlardan ayrılmaktadır. Raporun alınması gereken önlemler içerisinde bahsettiğimiz; bölgeyi Türkleştirmek, Türk dilini hâkim dil kılmak ve Türkçe'den başka bir dilin konuşulmasını engellemek maddeleri ve dolayısıyla Şark Islahat Planı günümüzde bazı Bilim insanları ve araştırmacılar tarafından eleştirilmekte, Kürtlerin ve Kürt dilinin asimilasyon yolu ile yok edilmeye çalışıldığı ifade edilmektedir.⁹⁰ Ancak şu da unutulmamalıdır ki yeni kurulmuş bir devlet üniter yapısını⁹¹ oluşturmaya çalışmaktadır. Alınan önlemleri günümüz koşulları ile değerlendirmekten ziyade o günün koşullarına göre değerlendirerek ve mümkün ise bu şekilde sonuç ya da sonuçlara ulaşma gayesinde olmanın daha doğru olacağı kanaatindeyiz.

Şark Islahat Planı (1925): Şeyh Sait İsyanından sonra Doğu'da ve Kürtler üzerinde uygulanması düşünülen ve uygulanan bu plan yukarıda açıklamasını yaptığımız Abdülhalik Renda ve Dahiliye Vekili Cemil Uybadın'ın raporları⁹² temel alınarak hazırlanmıştır. Bu raporlar, Başbakan İsmet Paşa'nın görevlendirdiği Fevzi Paşa⁹³, Cemil Uybadın, Mahmut Esat Bozkurt ve Abdülhalik Renda'nın oluşturduğu Şark Islahat Encümeni'ne sunulmuştur. Encümenin hazırlamış olduğu plan Mustafa Kemal Paşa tarafından imzalanmış ve plan 8 Eylül 1925 tarih ve 2536 nolu kararname ile 24 Eylül 1925 tarihinde kabul edilmiştir. Kararname 27 maddeden oluşmuştur.⁹⁴

Şark Islahat Planı'nda uygulanması için önerilen maddelerden bazıları şunlardır:

⁹⁰ Barış Ünlü, "Türklük Sözleşmesi'nin İmzalanışı (1915-1925)", *Mülkiye Dergisi* 38, sy. 3 (2014), 70; "Nurşen Mazıcı: Atatürk asimilasyon yapmıştır", *Star*, erişim 28 Ağustos 2022, <https://www.star.com.tr/medya/nursen-mazici-ataturk-asimilasyon-yapmistir-haber-698145/>.

⁹¹ "Üniter devlet, merkezi idarenin üstünlüğüne dayalı ve idari birimlerin sadece merkezi yönetimin devretmeyi uygun görmüş olduğu yetkileri kullanabildiği tek bir merkezden yönetilen devlettir." "Üniter Devlet Nedir? Üniter Devlet Ve Federal Devlet Arasındaki Farklar Nelerdir?", *Milliyet*, erişim 28 Ağustos 2022, <https://www.milliyet.com.tr/egitim/uniter-devlet-nedir-uniter-devlet-ve-federal-devlet-arasindaki-farklar-nelerdir-6451882>; Türkiye Cumhuriyeti'nin üniter yapısı hakkında bilgi için bk. Aygün Attar, "Ulus Devlete Geçiş Süreci ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Üniter Yapısı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 20, sy. 60 (Kasım 2004), 643-657.

⁹² Cemil Uybadın'ın "Kürdistan Umumi Valilikle ve Müstemleke Usûlü İdare Edilmelidir" başlıklı raporunda bölgede Kürtçülük yapıldığı ve buna İngiliz, Fransız ve İranlıların destek olduğundan bahsedilmiş ve durumun ortadan kaldırılması için Türkiye'ye göç eden Türklerin bölgeye yerleştirilmesi gerektiği ifade edilmiş, bölgedeki memurların yerli olmaması ve Türk olması gerektiği vurgulanmış ve Miran ile Milli aşireti liderlerinin aileleri ile birlikte batıya göç ettirilmeleri, silahların toplanması, Türklük bilincinin pekiştirilmesi ve bölgede genel valiliğin kurulması gerektiği belirtilmiştir. Serap Yeşiltuna, "1934 İskân Kanunu ve Türk Basınındaki Yansımaları" (Yüksek Lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2006), 41-42.

⁹³ Kaynak olarak kullandığımız Serap Yeşiltuna'nın tezinde (s. 42) ve kaynak olarak kullanacağımız Hüseyin Yaman'ın Türkiye'nin Kürt Sorunu Hafızası (s. 53) isimli kaynaklarda Fevzi Paşa yerine Kazım Orbay ismi geçmektedir.

⁹⁴ Mehmet Aslan, "Osmanlı Devleti'nin Yıkılışı, Millî Mücadele ve Erken Cumhuriyet Dönemlerinde Kürtler", *Iğdır Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 3 (2018), 47; İlyas, "Tek Parti Döneminde Aşiretleri Kontrol Altına Almak", 333.

- Ülke beş genel müfettişlik bölgesine ayrılacaktır. Beşinci genel müfettişlik sınırları içerisine girecek olan iller ise şöyledir; Hakkâri, Muş, Siirt, Genç, Urfa, Van, Dersim, Bitlis, Genç, Beyazıt, Elâzığ, Malatya, Ergani, Siverek ve Mardin illeri.
- Şeyh Sait İsyanında yer almış olan aşiret liderleri ve bunların ailelerinden Hükümet tarafından bölgede kalması uygun görülmeyenler Batı'da Hükümet uygun gördüğü yerlere göç ettirileceklerdir.
- Devlet dairelerinde ve halka açık yerlerde Türkçeden başka dilin konuşulması halinde ceza uygulanacaktır.
- Bölgeye gitmek isteyen yabancı kişi veya kurumlar Hükümetten izin almak zorundadır. İzni olmayanların bölgeye girişi yasaktır.
- İsyan sonrası cezalandırılmamış şahıslar cezalandırılacaktır.
- Van ile Midyat arasındaki hattın batısında Ermenilerden kalan arazilere Türk göçmenler yerleştirilecektir ve bu nedenle de Ermeni malları satılmayacak ve kiralanmayacaktır.
- Ermenilerden kalan mal ve mülke yerleşmiş olan Kürtler, bu mal ve mülklerden çıkartılarak ya eski yerlerine ya da Batıya göç ettirilecektir.
- Balkanlardan, Kafkasya'dan ve Azerbaycan'dan gelecek 500.000 kişinin bölgeye yerleştirilmesi için devlet bütçesine ayrıca 5 milyon liralık ayrı bir ek yapılması önerilecektir.
- Bölgeye Türk memurlar gönderilecek ve bölgeye Kürt memur ataması yapılmayacaktır.
- Türklüğünü kaybetmek üzere olan ve Arapça konuşulan bölgelerde Türk Ocakları⁹⁵ ve Kız okulları açılması gerekmektedir. Özellikle Dersim bölgesinde yatılı okullar açarak buranın Kürtleşmesi engellenmelidir.
- Bölgede nüfus ve arazi sayımı yapılmalıdır. Bu işlemlerden sonra askerlik çağındaki erkekler askere alınacak ve gönderildikleri bölgede bir süre silahsız askerlik yapacaklardır.
- Bölgede hükümet binaları yapılacak ve yapılacak olan karakollar savunulabilecek şekilde yapılacak ve haberleşmeleri sağlanacaktır. Yolların yapımına ayrıca önem verilecektir.

⁹⁵ Türk Ocakları ilk defa 25 Mart 1912 tarihinde İstanbul'da açılır. Açılan Türk Ocakları'nın amacı, Türklerin bilim, ekonomi ve sosyal alanlarda büyümesi ve Türk dil ve kültürünün gelişimidir. Nizamnamede ise "Cemiyetin maksadı, akvam-ı İslâmiye'nin bir rûkn-i mühimi olan Türklerin milli terbiye ve ilmi, içtimâî, iktisadî seviyelerinin terakki ve ilâsıyla Türk ırk ve dilinin kemaline çalışmaktır." şeklinde amaç ifade edilmiştir. Cumhuriyet döneminde ise Türk Ocakları'nın amacını devrimleri halka anlatmak ve Türk kültür ve milliyetçiliğini genişletmek olarak özetleyebiliriz. Ercan Çağlayan, "Türk Ocakları'nın Vilayat-ı Şarkiye'de Teşkilatlanması ve Kurultaylarda Şark ile İlgili Tartışmalar (1924-1928)", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 8, sy. 2 (Kasım 2016), 786-788.

- Aşiretlerin yapısı dağıtılacak ve hükümet binalarında araçlar kullanılmayacaktır.
- Bölgedeki bütün memurların maaşlarına %75 zam yapılacaktır.
- Bölge silahsızlandırılacak ve belgesiz silah taşınmasına izin verilmeyecektir.
- Fırat'ın batısında Kürtçe konuşulmasına izin verilmeyecek ve kadınların Türkçe konuşması sağlanacaktır.⁹⁶

Planın maddelerini incelediğimizde bölgede güvenlik önlemlerine öncelik verildiği görülmektedir. Bir diğer öncelik bölgeyi Türkleştirme amacı taşımaktadır. Askerî ve idari uygulamalar aslında bölgede başka bir isyanın çıkmasına engel olmak niyetindedir. Bu niyetin diğer bir göstergesi olarak da devlet binalarının yapımına dikkat edilmesidir. Devlet binaları bölgede merkezi otoritenin varlığını ve gücünü göstermenin bir başka yolu olarak görülmektedir. Daha önce hazırlanmış raporlar ile bu planın ortak noktaları şöyledir: Bölgenin Kürtleşmesi ve bunun engellenmek istenmesi, plan içerisindeki göç politikası, eğitim uygulamaları ve Kürtçenin yasaklanması gibi maddelerdir. Göç ve İskân politikası da maddelerde ifadelerini bulmuş, bölgenin Türkleşmesi için yurt dışından ülkeye gelen göçler bu bölgeye yönlendirilmiştir. Ayrıca Devlet'e itaat eden insanların bölgedeki nicel artışının güvenlik önlemleri içerisinde sayılabileceği unutulmamalıdır. Kız çocuklarının eğitimi ile de Türk kültürüne haiz kadınlar, geleceğin annelerini yetiştirme düşüncesi güdülmüştür kanaatindeyiz. Abdülhalik Renda'nın raporunda bahsini ettiğimiz Kürt kimliği ve dilinin asimilasyona tabi tutulması ve yok edilmeye çalışıldığı düşüncesinin bu plan içinde geçerli olduğunu ve ancak Devlet'in üniter yapı inşası içerisinde bu uygulamalara gittiğini bir defa daha belirtmekte fayda görmekteyiz.

Mülkiye Müfettişi Hamdi Bey'in Raporu (1926): Hamdi Bey raporuna Seyit Rıza'nın aşiretleri etrafında toplayarak şubat ayında harekete geçeceğine dair bir belgenin olmadığı bilgisi ile başlamıştır. Dersim'in Kürtleşmekte olduğunu ve bu durumun Kürtçülükle birleşmesi ile tehlikeli olabileceğini ifade etmiştir. Seyit Rıza'nın hükümete karşı tavrından dolayı, kendisine düşmanlığı olan aşiretlerden faydalanmaya çalışılacağı ifadeleri raporda yer almıştır. Hamdi Bey, Dersim meselesinin kaynağını, önceki idarenin kötü yönetiminde ve bunun miras olarak kalmasında görerek, önceki Hükümetlerin korkularının, gereksiz ve sonuç elde edemeyen şiddet uygulamalarının, Dersim'i daha karmaşık bir hale getirdiğini ifade etmiştir. Mülki ve askerî liderlerin düzenleme ve cezalandırma gibi birbirine zıt fikir ve düşünceleri, kararsız ve güçsüz idare geçmişi eski

⁹⁶ Hüseyin Yaman, *Türkiye'nin Kürt Sorunu Hafızası* (İstanbul: SETA Yay., 2011), 80-81.

Hükümeti devamlı oyalamış ve meşgul etmiştir diyerek, “Dersim, Cumhuriyet hükümeti için bir çıbandır”⁹⁷ demiş ve bu çıbanın kesin bir şekilde ortadan kaldırılması gerektiğini, böylece olası kötü durumları engellemenin ülkenin iyiliği için gerekli olduğunu söylemiştir. Hamdi Bey, Dersim halkının huyundan bahsederek zeki, kurnaz ve düzenbaz ifadelerini kullanmış, Dersimli’nin hükümetin güçlü ya da zayıf haline göre saldıracağını ya da itaat edeceğini söylemiştir. Bölgenin, okul açıp yol yaparak, refahları için fabrika kurarak veya sanayi ile iş sağlayarak, düzenlemelerle ya da medenileştirme ile düzelmesini beklemenin hayal olduğunu vurgulamıştır. Hamdi Bey, Dersim halkının cahil, aldatılmış, Kürtlük düşüncesi ve gerici hareketin cezalandırılmasından meydana gelen düşüncelerin etkisi altında olduğunu ifade etmiş, halkın şeyhin ve ağanın esiri olduğunu, haydutluğun ve hırsızlığın bunların kışkırtmasıyla yapıldığını aktarmıştır.⁹⁸

Hamdi Bey, raporun sonlarına doğru eski politikaların devam etmesi halinde bir isyanın çıkma ihtimalinden bahsetmekte olup geçmişten ders çıkarılmasını salık vermiştir. Musul sorununun da devam edeceğini belirterek Dersim bölgesi ile ilgilenilmesini ve çıkabilecek bir isyanın engellenmesi gerektiğini belirtmiştir. Bu nedenle silahların ve her türlü savunma aracının toplanmasını, çıkabilecek isyanı engellemek amacıyla mayıs ve haziran aylarında bir kuvvet ile kuşatma ve tarama harekâtı yapılmasını, kaçacak silahlı halkın karadan ve havadan kuşatılmasını önermiştir. Ayrıca bu durumun harekâta katılmak ve yardımda bulunmak isteyenlere güvenmeden, cezalandırmanın genel olarak yapılmasını istemiştir. Silahlar toplandıktan sonra halkın emrinden çıkmadığı ağa, şeyh ve reislerin akraba ve yakınları ile uzak bölgelere yerleştirilmesi gerektiğini belirtmiştir.⁹⁹ Hamdi Bey, diğer raporlarda olduğu gibi güvenlik önlemlerine öncelik verdikten sonra, yapılması gereken diğer şeylerden bahsetmiştir. Halka arazi, tohum ve sermaye sağlamak, sürgün edileceklerin topraklarına Türklerin yerleştirilmesi ya da bu yapılamazsa toprakların bedel karşılığında halka verilmesi, her kazada halkın ödeyebileceği şekilde borç verilmesi ve Ziraat Bankası’nın açılması yapılması gerekenler arasında ilk başlarda olduğunu söylemiştir. Daha sonra madenlerin açılması ile halka iş sağlanması, Devlet ve vilayet yollarının kısa zamanda yapılması diğer gereklilikler olmuştur. Yapılması gereken bu düzenlemelerden sonra da 25 sene süreyle milli düşünceye sahip memurların bölgeye gönderilmesini, buradaki Kürtlerin Türkleştirilmesini sağlamak amacıyla da okulların

⁹⁷ *Dersim*, 199.

⁹⁸ *Dersim*, 198-199.

⁹⁹ Bulut, *Dersim Raporları*, 320-322.

açılmasını ve halkın eğitilmesi gerektiğini belirtmiştir. İfade ettiği bu şeylerin yapılmaması durumunda da Kürtçülüğün başarıya ulaşacağını söylemiştir.¹⁰⁰

Hamdi Bey'in raporu da önceki raporlarda olduğu gibi güvenliğe öncelik vermekte, yine diğer raporlarda olduğu gibi Türkleştirme çalışmalarından ve isyancıları göç ettirmenin gerekliliğinden bahsetmektedir. Bu raporu önceki raporlardan ayıran özellik ise halkı topraklandırmak, tohum ve sermaye sağlayarak tarıma yöneltmek düşüncesidir.

Vali Cemal Bey'in Raporu (1926): Dersim'de inceleme yapan Cemal Bey¹⁰¹ raporuna Türkler ile Arap ve Kürtlerin arasında benzerlik olmadığını söyleyerek başlamış, Türkmen aşiretlerdeki bozulmanın başlangıç noktasını da Sultan Süleyman'ın yaptıkları olarak görmüştür. İsyân mevzusunda, Türkmen aşiretlerinin yerleştiği yerler ve Dersim'de ortaya çıkan isyanlar ile Kürt ve Arap aşiretlerinin çıkardığı isyanların nedenlerinin farklı olduğunu ifade etmiştir. Gerçek Türk ve Alevi¹⁰² olan Türkmenlerin Yavuz Selim'den bu yana zulüm görerek öldürüldüklerini ve Dersim'in çırpınışının sebebini de memurların, tutucu hocaların kışkırtması ile Sünni halkın yaptığı davranışlar olarak belirtmiştir. Sünni halktan gördükleri karşısında Alevi Türkmenlerin kendi içlerinde güçlü bir dayanışma ve bağlanma içerisine girdiğini söylemiştir. Devlet memurlarının ise meydana gelen bu yapıyı Kürtçü yapılanma ile karıştırıp, yanlış tedbirler aldığını ifade etmiştir. Cemal Bey bu durumun çözülebilmesi için, baskıların son bulması gerektiğini ve böylece Dersimli'nin Cumhuriyet değerlerine bağlanabileceğini söylemiştir. Bölgedeki insan tipinden de bahseden Cemal Bey, Kürt tipine benzeyen ve Türkçe bilmeyen insanların olmadığını, Sünni halkın Alevilere Kürt, Alevi halkın da Sünnilere Türk dediğini ifade etmiş, bölgedeki memurların bir yanlışından bahsederek memurların, Dersim Alevilerinin Türk olmadığına dair yanlış bir düşünce içerisinde olduklarını söylemiştir.¹⁰³

Cemal Bey, Dersim halkının korkularından bahsederek öldürülmekten, sürülmekten korktuklarını ve önceki memurların da gerçek olmayan bu düşünceleri yok edemediğini belirtmiştir. Raporda, aşiretler arasındaki karşılıklı hırsızlık ve yağmanın devam ettiğini ve

¹⁰⁰ *Dersim*, 200-201.

¹⁰¹ Ali Cemal Bardakçı, 1887'de Burhaniye'de doğmuştur. Mekteb-i Mülkiye-i Şahane'den 1909'da mezun olmuştur. Kaymakamlık ve Mutasarrıflık görevlerinde bulunmuş, Diyarbakır, Elâzığ, Çorum, Konya valiliği yapmıştır. Ali Galip Baltaoğlu, "Atatürk'ün Seçkin Bir İdarecisi: Ali Cemal Bardakçı", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 1 (1994), 267-368.

¹⁰² Tanımsal olarak Halife Hz. Ali'nin adına dayanan, Ali'yi tutan, Ali'nin yolundan giden, Ali'ye bağlanan anlamlarını içermektedir. Alevi- Sünni farklılaşmasının/çatışmasının köklerinde siyasi ve toplumsal nedenler bulunmaktadır. Haydar Gölbaşı, "Modernleşmeyi Engelleyen Arkaik Bir Çatışma Sorunu: Alevi-Sünni Çatışmasının Arka Planı", *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 9, sy.1 (2008), 44-45.

¹⁰³ *Dersim*, 202.

bu durumun düşmanlıklara yol açtığı ifade edilmiştir. Cemal Bey, hırsızlık ve yağmanın nedeni olarak yaşama gerekçesini göstermiştir. Çünkü birkaç kişi hariç ağalar, reisler ve bütün Dersim halkı fakir bir hayat sürmüştür. Cemal Bey raporun son bölümünde yapılması gerekenler ve alınması gereken önlemlerden söz etmiştir. Cemal Bey, Dersim'in silahsızlandırılması ve ıslah edilmesi için halkın hükümete olan güvensizliğinin giderilmesi, hükümetin iyi niyetinin halka anlatılması, mezhep uyuşmazlığından kaynaklanan sorunların ve mezhep kaynaklı nefretin ortadan kaldırılması gerektiğini ifade etmiştir.

Cemal Bey, Caferi¹⁰⁴ olan Alevi Türkler içerisinde tarihin ve mezheplerin etkisiyle birçok hurafenin ve inancın yer bulduğunu, bu hurafelerin günümüz eleştirisi, eğitimi ve öğretmenleri ile ortadan kalkabileceğini ve hurafelerin yerine de mili duyguların yerleştirilebileceğini söylemiştir. Raporda, yapılması gerekenler içerisinde Dersim halkına iş bulmanın önemi vurgulanmış, iş kapısı olarak devlet yollarının yapımında çalışabilecekleri belirtilmiştir. Önemli bir nokta olarak Cemal Bey, Seyit Rıza'yı, ağaların ve reislerin birçoğunu Elâzığ'a evlerini taşımaya razı ettiğini, bu önlemlerin alınmasıyla da Dersim halkının silahlarını bırakacaklarına inandığını söylemiştir. Cemal Bey, harcanabilecek 5000 lira, bir alay asker ve güçlü bir devlet iradesinin oluşturulması ile Dersim'in refaha ulaşabileceğine inandığını belirtmiştir. Bu yapılacaklar ile Türk olan Dersim'in, Kürtçülük düşüncesi karşısında Cumhuriyet'in yanında olacağını raporunun sonunda ifade etmiştir.¹⁰⁵

Cemal Bey'in hazırlamış olduğu rapor kendinden önceki raporlardan farklı bir yapıya sahiptir. Diğer raporlarda olduğu gibi güvenlik temelindeki ortak bakış bu raporda da bulunmaktadır. Lâkin raporun asıl vurgusu Dersim bölgesindeki dini yapı ve bu yapının özellikleri üzerinedir. Ne yazık ki günümüzde de devam ettiğini örnekleri ile gördüğümüz Alevi-Sünni ayrımından bahsetmiş ve bu ayrımın etnik ayrıma da neden olduğunu belirtmiştir. Mezhep kaynaklı bölünmüşlüğüne/nefretin oradan kaldırılmasının gerekliliği üzerinde durmuştur. Dersim İsyanının baş aktörü olan Seyit Rıza'yı da bölgeden taşınmaya razı etmesi ayrıca önemlidir. Ancak bu taşınma gerçekleşmemiş ve Seyit Rıza bölgede güçlenmeye devam etmiştir.

¹⁰⁴ “Caferilik, Hz. İmam Cafer Sadık (a.s.)'ın mezhebine mensup olmak demek olup, Hz. Resulullah (s.a.a)'dan sonra İslâm camiasının önderliğinin ilki Hz. Ali olan on iki imama ait olduğuna inanan Ehl-i Beyt mektebinin ortak ismidir.”
“Caferilik nedir”, Caferilik, erişim 26 Ağustos 2022, <https://www.caferilik.com/caferilik-nedir/>.

¹⁰⁵ *Dersim*, 203-205.

Birinci Umumi Müfettişi İbrahim Tali Bey'in Raporu (1928): Umumi Müfettiş İbrahim Tali Bey¹⁰⁶ 1928 yazında Ovacık şehrine kadar seyahatte bulunmuş ve bölge için rapor düzenlemiş, rapor 1930 yılında hükümete bildirilmiştir. Raporu esas itibarıyla şu şekilde özetleyebiliriz.

Dersim'e bölgesel ya da güçsüz bir genel harekât zararlı sonuçlar verecektir. Güçlü bir saldırı ile en azından Keçel, Haydaranlı, Yukarı Abbas Uşağı ve Demenan aşiretinin Çibokez grubuna harekât yapılmalıdır. Dersim'in düzenlenmesi için iki şart vardır. Bunlar: Dersim'in dışarıyla ilişkisini keserek saldırılarına ve ticaretlerine engel olmak, geçim derdine düşecek halkı kendi istekleri ile Devlet'e sığınmalarını sağlayarak Dersim'i kötülüklerden temizlemektir. Bölge sıkı bir şekilde kapatıldıktan sonra yapılacak olan şey kuşatma çemberini daraltarak kötülüklerinden dolayı yakalananları bir an önce Dersim dışına, Batı'da çeşitli yerlere sürmektir. Yapılacak bu işler kesinlikle yeterli güçle yapılmalıdır.

Dersim bölgesi Ağrı'dan da önemli, geniş bir yer olmakla beraber halk dirençli ve silahlıdır. Buraya gönderilecek kuvvet Ağrı'daki kuvvet kadar olmalıdır. Gönderilen kuvvet yeterli güçte olmazsa yapılacak harekâtlar hükümeti uğraştıracak sonuçlar ortaya çıkaracaktır. Bu gerçekler dışında zamana yayılmış çareler de vardır. Önemli olan vaktin kısa ya da uzun olması değil, bu amaç doğrultusunda kullanılacak olan kuvvetin ne derece uygun olacağıdır. Kesin bir karar verilip, uygun zamanda uygulamaya geçilinceye kadar Dersim'in içeride ve dışarıda yapacakları kötülükleri engellemek için tedbir alınmalıdır. Bu tedbirler; soygun yollarını asker ile tutmak ve kapatmak, bombalama yapacak uçak filosu kurarak Hükümet bildirilerine uymayan aşiret köylerini bombalayarak rahatça ikametlerine engel olmak, tehdit esaslı olmak üzere bazı yerlerde asker bulundurmaktır.¹⁰⁷

1930 tarihli bu rapor diğer raporlara nazaran sadece güvenlik önlemleri üzerinde durmuştur. Bize göre raporda göze çarpan 3 nokta bulunmaktadır. Birincisi, yapılacak

¹⁰⁶ İbrahim Tali Öngören, 1875 yılında İstanbul'da doğmuştur. Eğitimini Galatasaray Lisesi'nde ve sonrasında Askeri Tıbbiye'de tamamlamıştır. Balkan Savaşları'nda, Doğu cephesinde, Yıldırım Orduları Grubu'nda görev almıştır. 19 Mayıs'ta Mustafa Kemal Paşa'nın yanında Samsun'a çıkanlar arasındaydı. Batum Başkonsolosluğu ve Hariciye Nezareti Müşavirliği gibi görevlerde bulundu. TBMM İkinci döneminde Diyarbakır sekizinci döneminde Elâzığ vekilliği yaptı. 11.12.1927 tarihli Bakanlar Kurulu Kararı ile Birinci Umum Müfettişliği kuruldu ve İbrahim Tali Bey bu göreve tayin edildi ve görevde 5 yıl kaldı. 1934 senesinde de Trakya Umumi Müfettişliği'ne tayin edildi. Elâzığ vekilliği görevini sürdürdüğü sırada 2 Ocak 1952 tarihinde vefat etti. "İbrahim Tali Öngören", Atatürk Ansiklopedisi, erişim 12 Eylül 2022, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ibrahim-tali-ongoren-1875-1952/>.

¹⁰⁷ Çalışlar, *Dersim Raporu*, 238-239

harekâtın zamanlamasının ve kullanılacak askerî gücün yeteri kadar olması gerektiği noktası, ikincisi, askerî birliklerin yanında uçakların da kullanılması gerektiği ve üçüncü nokta da Dersim bölgesinin çevresi ile ilişkisinin kesilmesi düşüncesidir. Önceki raporlarda zamanlamanın önemine dair kesin bir düşünce, uçak kullanımına dair bir öneri ya da düşünce ve Dersim'in veya buradaki eşkıya veya soygunculuk yapanların rahatını bozma amacıyla ilişkilerinin kesilmesi düşüncesi ortaya atılmamıştır.

İbrahim Tali Bey, 1931 senesinin sonunda Dersim hakkında bir rapor daha hazırlamıştır. Raporda, İbrahim Tali Bey yakın zamanda isyan beklememiş, bunun nedeni olarak da Şeyh Sait isyanının getirdiği yılgınlığı göstermiştir. Asıl tehlikenin sınır bölgelerinde olduğunu ve sınıra yakın yerlerde isyan çıkarılmak istendiğini belirtmiştir. Bu nedenle de bölgede silahların toplanması gerekliliğini vurgulayıp, Umumi Müfettişlikte ıslah ve silah toplama planı oluşturmuştur. Dersim bölgesini ise bu planın son bölümüne koymuştur. Dersim için yapılan silah toplama işinin uzun bir süre alacağını vurgulayan İbrahim Tali Bey, Dersim'de bulunan silah sayısı ve yapımı devam eden yol hakkında bilgi vermiştir. Dersim'den bahsetmeye devam eden İbrahim Tali Bey, bölgenin iç bir coğrafyada olduğunu, burada siyasi propaganda yapılmak istendiğini, lâkin reislerin bu amaçla dışarı ile temaslarının olmadığını belirtmiştir. Raporda Dersim'in aşiret yapısından da bahsedilmiştir. Aşiretlerin, birbirine düşman olduğu ama ortak bir çıkar ile yapılacak işte bir araya geldikleri aktarılmıştır. Bunun yanı sıra Doğu ve Batı Dersim aşiretlerinin bir araya gelmesinin de çok zor olduğu raporda yer almıştır. Raporun ilerleyen bölümlerinde, Dersim'in aile yapısından ve aile fertlerinin aşiret ağalarının kayıtsız şartsız emrinde olduğundan söz edilmiştir. Ayrıca halkın fakirliğinden ve geçimini sağlayabilmesi için yaptığı soygunculuktan, belli dönemlerde de halkın dış bölgelere soygun amaçlı yaptığı saldırılardan bahsedilmiştir. Yapılan bu soygunların bir şekilde cezasız kaldığı, engelleme amacıyla gönderilen askerî birliklerin sonuç alamadığı ve aşiretler üzerine tediplerin düzenlendiğinden, düzenlenen bu tediplerden de kesin bir sonuç alınamadığından bahsedilmiştir. İbrahim Tali Bey diğer raporlarda olduğu gibi aşiret liderlerinin, seyitlerin¹⁰⁸ bölgeden uzaklaştırılmasını, köylülerin topraklandırılmasını, vergilerin alınmasını ve iskân konusunda yapılması gerekenleri belirtmiştir. Dersim'de yapılacak

¹⁰⁸ “Sözlükte Efendi, bey, önder, sahip, faziletli, kerim gibi anlamlara gelen seyyid kelimesi (çoğulu sâdât) Kur’ân-ı Kerim’de toplumda seçkin bir yere sahip olan kimse ve kadının kocası manasında ve Hz. Peygamber’in Hz. Ali ile Fâtıma’dan doğan torunlarıyla onların soyundan gelenler için unvan olarak kullanılmıştır. Hem baba hem anne tarafından Hz. Ali’nin soyundan gelenlere aynı zamanda seyyidü’s-sâdât denilir.” Mustafa Sabri Küçükbaşçı, “Seyyid”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 37 (İstanbul: TDV Yay., 2009), 40. Selçuklu ve Osmanlı Devleti zamanında bu unvanı alabilmek zordu. Sahte soy türetilirdi. Nedeni ise bu unvanın maddi ve manevi getirisinin çok oluşuydu. Halk ve yönetim nezdinde itibar görür, askerlikten muaf olurlardı. Bulut, *Dersim Raporları*, 11-12.

silah toplama işinin de bir çözüm olmadığını, geçici olduğunu ve bölgede kuvvetli bir devlet yapılanmasının gerekli olduğunu ifade etmiştir.¹⁰⁹

İbrahim Tali Bey'in ikinci raporu ilk raporun devamı niteliği taşımaktadır. Dersim'deki Kürt aşiretlerin yapısından bahsederken aşiretlerin anlaşmazlık içinde olduğunu ancak ortak konularda anlaşabildiklerini ifade etmiştir. Bu görüş kendini ilk olarak, ileride bahsedeceğimiz Şeyh Sait İsyanında ve son olarak da Dersim İsyanında göstermiştir. İsyanlara liderlik eden Şeyh Sait ve Seyit Rıza Kürt aşiretlerini etraflarında toplamaya çalışmıştır. Raporun diğer raporlardan farkı ise isyan tehlikesinin Dersim'den ziyade sınır bölgelerinden beklenmesi gerektiğini ifade etmesidir.

Birinci Umumi Müfettişlik Raporu (1929): Birinci Umumi Müfettişlik¹¹⁰ tarafından 1929 yılında hazırlanıp, 1932 yılında Dahiliye Vekâletine sunulan rapordur. 19 sayfalık rapor Dersim'in genel durumu ve aşiretler hakkında bilgi verilmektedir. Rapor özetle şu şekildedir.

Rapor, bölgenin coğrafi koordinatlarını ve coğrafi durumunu belirterek başlamıştır. Ardından çevresindeki coğrafi komşuları belirtmiştir. Dersim, iklim olarak komşusu Erzurum'a benzetilmekle beraber kış aylarının sert geçtiği, Munzur ve çevresinin daha yumuşak bir iklime sahip olduğu ifade edilmiştir. Dersim'in akarsularından bahsedilerek Munzur nehrini oluşturan sular sayılmıştır. Tarımın mayıs ayında başladığını, hasadın ise ağustos ayında olduğunu, en çok elde edilen ürünlerin darı, buğday ve arpa olduğunu ancak zararlılardan dolayı buğday ve arpanın daha az üretildiği raporda geçmiştir. Hayvancılık faaliyetinden de bahsedilen raporda, büyük ve küçük baş hayvancılıktan, elde edilen ürünlerden ve bunların Dersim dışına satıldığından söz edilmiştir. Tarımın azlığından kaynaklanan hububat ihtiyacının da Elâzığ ve Erzincan'dan karşılandığı raporda geçmiştir. (Günümüzde de doğu bölgelerimiz bu şekildedir. Tarımdan ziyade hayvancılık ön plandadır.)

¹⁰⁹ Çalışlar, *Dersim Raporu*, 240-246.

¹¹⁰ Birinci Umumi Müfettişlik, Şeyh Sait isyanından sonra bölgede yeni bir isyanın çıkmasını engellemek, güvenliği sağlamak, Üçüncü Ordu Müfettişliğinin yetersiz kadrosu, bölgede iskân ve imar faaliyetlerini gerçekleştirmek, halkı sosyal ve ekonomik açıdan geliştirmek amacı ile 20 Haziran 1927 tarih ve 1164 sayılı kanun ile Elâzığ, Urfa, Bitlis, Van, Hakkâri, Diyarbakır, Siirt ve Mardin illerini kapsayacak şekilde kurulmuş, kanun 16 Temmuz 1927'de Umumi Müfettişlik Teşkiline Dair Kanun adı ile yürürlüğe girmiştir. İbrahim Tali Bey 27 Kasım 1927'de müfettiş olarak atanmıştır. Daha sonra sırası ile Hilmi Ergenli ve Abidin Özmen bu görevde bulunmuştur. Tuğba Korhan, "Cumhuriyet Döneminde Umumi Müfettişlikleri ile İlgili Bir Değerlendirme", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 7 (Nisan 2012), 136; Engin Çağdaş Bulut, "Devletin Taşradaki Eli: Umumi Müfettişlikler", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi* 21 (Bahar 2015), 91-92.

Rapor, Dersim'in idari olarak Osmanlı Devleti'ne katılışı ve idari taksimatı ile devam ederek, Dersim'e bağlı kazaları ve bu kazaların nüfuslarını belirtmiş ve Dersim'in toplam nüfusunu 65.057 kişi olarak ifade etmiştir. Rapor, Dersim'in aşiretlerinden bahsederek burada Türk, Kürt ve Arap aşiretlerin olduğunu, Türk aşiretlerin yarısından fazlasının Alevi olduğunu ve Aleviliğin nasıl yerleştiğini, ne durumda olduğunu anlatmıştır. Vali Cemal Bey'in raporunda ifade ettiği Sünnilerin Alevilere Kürt, Alevilerin de Sünnilere Türk demesi bu raporda da yer almıştır. İki raporda da bu net ifadenin geçmesi, Dersim'de Kürtlük Türklük ayırımından ziyade Sünnilik Alevilik ayırımının olduğu göze çarpmaktadır. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi bu ayırım ne yazık ki günümüzde sadece bölgede değil ülke genelinde kısmen de olsa devam etmektedir. Raporda bu ayırımın Kürtçülüğe yaradığı, bazı Dersim Alevilerinin hataya düşerek, kendilerini Kürt sandıkları belirtilmiş, bazı memurların ve Sünni halkın Aleviler hakkında yanlış işlere alet oldukları belirtilmiştir. Cemal Bey'in raporu ile paralellik gösteren ikinci bir durum da Dersim Türklerinin Caferi oldukları yönündeki bilgidir. Üçüncü benzer durum ise her iki raporun Dersim'deki hırsızlığın ve soygunculuğun nedenini halkın yaşamını devam ettirebilme amacı olarak belirtmesidir.

Rapor 5. sayfadan itibaren Aşiretler ve Dersim'deki silahlanma hakkında bilgi vermiştir. Dersim'deki silahların mavzer cinsinden olduğu, en az 25 bin kadar olduğu ve Kürtçülerin kaçak yollarla silah ithali yaptığı düşüncesi belirtilmiştir. Naşit Hakkı Uluğ, Derebeyi ve Dersim kitabında silah konusundan bahsederek, aşiret hayatından ayrılamayan Dersimli'nin silahına canı gibi sarıldığını, canını, namusunu ve malını silahla korumak zorunda olduğunu anlatmıştır.¹¹¹ Devam surette rapor Aşiretler hakkında bilgi vermiştir. Birkaç bilgiyi özet şeklinde örnek olarak vermek gerekirse;

Şadili Aşireti: Aşiret lideri Mehmet Efendidir. Aşiret genel olarak komşuları ile iyi geçinirken Kırışan aşireti ile kavgalıdır. Aşirette 100 erkek, 150 kadın, toplamda 600'den fazla çeşitli hayvan ve 60 kadar silah ile 2.000 cephane vardır.

Hormik Aşireti: Aşiret lideri Süleyman ağadır. Yerleşik olan bu aşiret Artilli aşireti ile kavgalıdır. Hükümetle barışık halde olup isyan etmezler. Aşirette 200 erkek, 300 kadın, 3900'ün üzerinde çeşitli hayvan, 200 silah ve 10.000 de cephane vardır.

¹¹¹ Naşit Hakkı Uluğ, *Derebeyi ve Dersim* (İstanbul: Kaynak Yay., 2009), 69.

Artilli Aşireti: 3 kabileden oluşan aşiretin lideri Kirişli Yusuf ağadır. Yerleşik bir hayat süren aşiret I. Dünya Savaşı sırasında isyan etmiş ve çeşitli zararlar vermiştir. Aşirette 1.500 erkek, 2.000 kadın, 3.200'ün üzerinde çeşitli hayvan ve 1.000 tüfek vardır.

Yukarı Abbas Uşağı Aşireti: 3 kabileden oluşan aşiretin lideri Seyit Rıza ve kardeşi Seyit ağadır. Yerleşik olan bu aşiret Kalan, Demenan ve Bahtiyar aşiretleri ile kavgalıdır. Hükümet'e bağlılıkları pek olmayan aşiret birçok defa isyan etmiştir. Aşirette 1.500 erkek, 1.200 kadın, 4.300'ün üzerinde çeşitli hayvan ve 500 silahları vardır.

Kırgan Aşireti: 3 kabileden oluşan aşiretin lideri Süleyman ağadır. Yerleşik olan aşiret Yukarı Abbas Uşağı aşireti ile kavgalıdır. Aşiret birçok defa isyan etmiştir. Aşirette 2.500 erkek, 1.200 kadın, 5.300'ün üzerinde çeşitli hayvan ve 350 tüfek vardır.

Beyit Uşağı Aşireti: 3 kabileden oluşan aşiretin lideri Zinal ağadır. Komşu aşiretler ile iyi ilişkiler içerisinde olan aşiret yerleşiktir. Daha önce de isyan etmiş bu aşiret, yeni bir isyana hazır durumdadır. Aşirette 700 erkek, 500 kadın, 2.600'ün üzerinde çeşitli hayvan ve 200 tüfek vardır.

Verdiğimiz 6 örnekle beraber toplam 20 aşiretin açıklamasının yapıldığı raporda, aşiretlere ait silah sayıları da belirtilmiştir. Toplamda 20.670 silahın Dersim'in dört kazasında bulunduğunu, diğer kazalarda eklenirse bu sayının toplamda 25 bin olacağı belirtilmiştir. Jandarma Umum Komutanlığı'nın hazırlamış olduğu raporda silah sayısı 19.870 olarak belirtilmiş, Dahiliye Vekâleti'nin 1932 yılının sonunda hazırladığı raporda ise bölgede silah toplama işleminin yapılmadığı bildirilmiştir.¹¹² Raporda Dersim'in bu halinin tehlikeli olduğu, daha önce gerçekleşmiş olan isyanlara müdahale edildiği lâkin bu müdahalenin mal ve can kaybından başka bir şey olmadığı ifade edilmiştir.

Raporda Dersim'in yol durumundan ve yolların sıkıntılarından bahsedilmiş, mevsimlere göre hangi güzergâhların takip edilebileceği ve mesafelerin kaç saat sürdüğü belirtilmiştir. Raporun ilerleyen bölümlerinde Dersim hakkında daha önce yapılanların bir işe yaramadığı, ihtiyaçları karşılamadığı, faydasız ve boşa harcamaların olduğu, bu durumun seytilliğin de ilerlemesine neden olduğu, halkın duygularının sömürüldüğü, maddi ve manevi olarak kullanıldığı bir ortamın oluştuğu ifade edilmiştir. Oluşan bu ortamın da isyana sebebiyet verdiği ve eski idarelerce durumun gereğince incelenmediğinden,

¹¹² Bekir Koçlar, "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne Dersim'de Yönetim Sorunu", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 21, sy. 2 (2011), 268.

seyitlerin ve zorbaların¹¹³ bu durumları fırsat bilerek işlerine geldiği gibi davrandığı ve yerlerini sağlamlaştırma işine girmiş oldukları belirtilmiştir. Rapor halkın, hükümetlerin verilen sözleri tutmadıkları bir durumda, yoksulluk içerisinde bir başlarına kaldığını, çaresizce her türlü kötülüğü yapabilecek bir duruma geldiğini, siyasi akımlara araç olduğunu belirtmiştir.

Rapor tespitleri yaptıktan sonra bu durumun ıslahı için önceliğin, toprak ihtiyacını karşılamak, yol ve okul yapımı, öğretmen ve memur ataması olduğunu belirtilmiştir. Raporda zorbaların (raporda tegallüp olarak geçmektedir), halk üzerinde istediğini yapmayı kendinde hak gördüğü, halkı amaç ve istekleri doğrultusunda kullandığı bir ortam yarattığı, akabinde seyitliğin manevi durumunu yükseltip bu durumu da kendi çıkarınca kullandığı ifade edilmiştir. Zorba, halkı istediği gibi kullanmış, yak derse yakmış yık derse yıkmış şeklinde ifadeler ile soygun, hırsızlık anlatılmıştır. Durumun tespitinden sonra halk ile seyit ve ağalar arasındaki bağın koparılması gerektiği belirtilmiştir. Ardından diğer bir çözüm önerisi de olarak halkın topraklandırması ile iskân edilmesi, dağdan ovaya indirilmesi ve özgürlüklerine kavuşturulması olmuştur. Bu çözümler ile kabile hayatının sona ereceği, halkın ağa ile bağının koparacağı, böylece isyanların engelleneceği ve asayişin sağlanacağı düşünülmüştür.

Raporun son bölümünde, 1928 yılında Dersim’den ovaya iskân edilen aileler, bağlı oldukları aşiretler, iskân edildiği yerler ve miktarları belirtilmiştir. Örneğin; Karaballı aşiretinden 35 aile, Ferhat Uşağı aşiretinden 49 aile, Bahtiyar Uşağı aşiretinden 30 aile, Plonek aşiretinden 20 aile toplamda 215 aile ve 1211 nüfus Habus, Aşvan Tadım, İçer, Şenitel, Könek, Hasnik, Vilayet merkezi vs. yerlere iskân edilmiştir.¹¹⁴

İbrahim Tali Bey’in hazırlanmış olduğu müfettişlik raporu, kendinden önce hazırlanmış olan raporlarla benzerlikler ve farklılıklar taşımaktadır. Rapor hali hazırda diğer raporlar gibi güvenlik temelinde hazırlanmıştır. Bunun yanı sıra rapor içerisinde belirttiğimiz gibi kendinden önce hazırlanmış olan Vali Cemal Bey’in raporu ile ortak noktalara temas etmiştir. Bu noktalardan da anlaşıldığı üzere raporlar benzer sorunları tespit etmekte ve bu benzer sorunlara çare önermektedir. Müfettişlik raporu idari yapıyı anlatması ve nüfus bilgileri vermesi yönünden de Abdülhalik Renda’nın raporu ile

¹¹³ Kanaatimizce Zorba ile Ağalık kast edilmektedir. Raporun ilerleyen sayfalarında daha açık ifadeler yer almaktadır. Örneğin, Zorbaların halkın üzerinde tasarruf hakkını kendinde görmesi ifadesi gibi.

¹¹⁴ Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon kodu: 30.10.0.0, Yer numarası: 110.740.23/lef.3-21. (Dipnottan itibaren “BCA” kısaltması kullanılacaktır. Eğik çizginin (/); sol tarafı fon kodunu, sağ tarafı ise yer numarasını ifade edecektir.)

benzerlik göstermektedir. Diğer raporlardan farklılaştığı noktalar ise Dersim'in coğrafi özelliklerinden bahsetmesi, Dersim'deki aşiretlerden ve ellerindeki silah mevcudundan söz etmesi ve son raddede aşiretlerin iskân edildiği yer bilgilerini vermesidir. Aşiretlerdeki kadın, erkek, sahip olunan hayvan ve silah sayısına kadar bilinmesi detaylı bir araştırmayı gerektirir kanısındayız. Ancak bu detaylı bilgiye rağmen silahların gerçek anlamda toplanamamış olması da bir tartışma konusu olabilir. Bunun yanında Müfettişlik raporunda da belirtildiği üzere gizli/kaçak yollardan silah ithali belki de silahların toplanmasında sorun çıkarmış olabilir. Raporda Dersim halkının seyit ve ağalar ile bağının koparılmasından, halkın topraklandırılarak rahata kavuşturulmasından ve imar çalışmalarının gerekliliğinden bahsedilirken, diğer raporların hemen hepsinde olan bölgeyi Türkleştirme öneri ve çalışmalarından bahsedilmemiştir.

Fevzi Çakmak'ın Raporu (1931): Dönemin Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa¹¹⁵ Doğu sorunu ile yakından alâkadar olmuştur. Hazırlanan raporları da inceleyen Fevzi Paşa kendi de bölge hakkında rapor düzenlemiştir. Raporun tespit ve önerileri özet itibariyle şu şekildedir.

Fevzi Paşa Dersim'i, yıllardan beri yönetimin etki edemediği bir bölge olarak nitelemekte ve bölgede hırsızlığın, eşkıyalığın alışkanlık şeklinde devam ettiğini, bu olanlara karşı yapılan tedip harekâtlarının da bir sonuç getirmediğini belirtmiştir. Fevzi Paşa Dersim'i cahil bir yer olarak görerek, hırsızlık ve soygunculuk gibi olayların suçlusunun aşiret liderleri olduğunu belirtmiştir. Bölgeye yolların yapılması ile bu cahilliğin ortadan kalkacağını söylemiştir. Bölgenin ekonomik durumuna değinerek geçim zorluğunun ve fakirliğin olduğunu söylemiştir. Halkın oturduğu eve kadar tarif eden Fevzi Paşa, insanların giyim kuşam ve yeme içmelerinden örnekler ile bahsetmiştir. Bölgenin hayvancılığa müsait olduğunu, az miktardaki tarım arazisinin de ağanın hesabına ekildiğini söylemiştir. Diğer raporlarda da belirtildiği üzere Dersimli'nin ağaların elinde olduğunu ifade etmiştir. Dersim'den çıkarılması gereken aşiretlerin de isimlerini sıralayan Fevzi Paşa, sıranın başına Seyit Rıza'yı koymuş ve ardından Kırganlı, Karaballı, Ferhat Uşağı vs. aşiretleri saymıştır.¹¹⁶ Fevzi Paşa bu tespitleri sıraladıktan sonra çare olarak bazı önerilerde

¹¹⁵ Fevzi Çakmak, 1876 yılında İstanbul'da doğmuştur. 1898 yılında Harp Akademisi'nden Yüzbaşı rütbesi ile mezun oldu. Çeşitli komutanlık görevlerinde bulunduktan sonra Mondros Mütarekesi akabinde Genelkurmay Başkanlığı'na atandı. Milli Mücadele yıllarında komutanlık ve İcra Vekilleri Heyeti Reisliği yaptı. Cumhuriyet kurulduktan sonra Genelkurmay Başkanlığı görevini 1944 yılına kadar sürdürdü. 1946'da Demokrat Parti listesinden bağımsız İstanbul milletvekili seçildi. 1948'de Millet Partisi kurucularından biri oldu. 10 Nisan 1950'de İstanbul'da vefat etti. "Fevzi Çakmak (1876-1950)", Atatürk Ansiklopedisi, erişim 20 Eylül 2022, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/maresal-fevzi-cakmak-1876-1950/>.

¹¹⁶ *Dersim*, 216-218.

bulunmuştur. Bunlar; yol yapımı, silahların toplanması, iskân uygulaması, aşiret ağalarının, seyitlerin, toplum içerisinde zararlı görülen şahısların Batı'ya gönderilmesi, bunlardan boşalacak arazilere halkın iskân edilmesi, asayiş ve düzenin kurulması için asker bulundurulması, idari yapının tekrardan düzenlenmesi, yerli memurların bölgeden uzaklaştırılması ve yerlerine idealist memurların getirilmesi, yüksek memurların yetkisinin koloni yönetimlerindeki gibi olması, Türklük düşüncesinin ve Türkçe'nin yayılması önerilerini yapmıştır.¹¹⁷ Fevzi Paşa bölgedeki durumun çareleri olarak bunları görürken diğer bazı raporlarda da gördüğümüz, Dersim'in iyi niyetle yola gelmeyeceğini ve askerî müdahalenin daha tesirli olacağı sözleri de raporda yer almış ve Dersim'in koloni gibi yönetilmesi düşüncesini belirtmiştir.¹¹⁸

Fevzi Paşa'nın raporunda güvenlik konusu ön plandadır. Dersim'in sosyal durumundan örnek vermesi önceki raporlardan ayrıldığı bir noktadır. Ancak asıl ayırım noktası Dersim'e askerî müdahalenin şart olduğuna dair düşüncesi ve bölgenin koloni tarzında yönetilmesi düşüncesidir. Askerî müdahalenin şartlılığı, diğer raporlara göre daha sert bir rapor olduğunu da göstermektedir. Paşa'nın bu düşüncesi, günümüzde Türkiye Cumhuriyeti'nin sömürgecilikle suçlanmasının, bunun yanı sıra Türkleştirme düşüncesi ile de daha önce bahsetmiş olduğumuz asimilasyon iddialarının doneleri olarak gösterilmektedir.

Ömer Halis Bıyıktay Raporu (1931): Ömer Halis Paşa¹¹⁹ raporu düzenlediği tarih itibarıyla 3. Tümen Komutanlığı görevinde bulunmaktadır. Raporda, Dersim'in ıslah çalışmaları hakkında durum tespiti ve yapılması gerekenleri belirtmektedir.

Ömer Halis Paşa raporuna Dersim bölgesini coğrafi olarak belirterek başlamış ve bu bölge içerisindeki her Dersimli'nin Devlet'e karşı çıkmadığını, zor şartlarda geçinerek vergisini ödemeye çalıştığını belirtmiştir. Ardından daha önceki raporlarda da gördüğümüz, Dersimli ağanın elinden kurtulabilirse kazanılabilir düşüncesini belirtmiştir. Bu tespitlerden sonra alınacak tedbirleri ve yapılması gerekenleri şöyle anlatmıştır: Halka, çocuklara Türklüğü kitaplar yolu ile anlatmak en doğru yoldur ve halk da kendini Horasan Türkü olarak görmektedir. Bunun yanında halk dini ayinlerini de yerine getirebilecek

¹¹⁷ Yaman, *Türkiye'nin Kürt Sorunu Hafızası*, 110-111.

¹¹⁸ Çalışlar, *Dersim Raporu*, 251.

¹¹⁹ Ömer Halis Bıyıktay, 1883 yılında Erzincan'da doğmuştur. 1914 tarihinde Harp Akademisi'ni bitirmiştir. Trablusgarp Savaşı'nda, Balkan Harbi'nde, I. Dünya Savaşı'nda ve 23. Tümen Komutanı olarak İstiklâl Harbi'nde görev almıştır. 1927'de General rütbesine yükselmiştir. 25 Aralık 1939'da İstanbul Komutanlığı görevi sırasında vefat etmiştir. Nusret Baycan, "Büyük Taarruz'da Komuta Kademelerinde Görev Alanlarla Üst Düzeydeki Karargâh Subayları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 9, sy. 26 (1993), 337-338.

¹²⁰ *Dersim*, 219-221.

içerisinde suçun genele yayılacağını söylenmesi ve gazete çıkarılması ile cezaların haber verileceği ifadeleri halk üzerinde genele yayılacak bir baskıyı, gözdağını ve suçun halk tarafından engellenmesi durumlarını ortaya çıkarabilir. Halk ceza almamak için üzerindeki baskı ile kendi içinde otokontrol geliştirip, suçluyu kanuna teslim etmeden de cezalandırabilir.

Ömer Halis Paşa raporunun son kısımlarında Dersimli'nin kazanılması ile dirayetli ve sağlam askerlerin kazanılacağını, bölgenin değerli yerüstü ve yeraltı zenginliklerinin Dersim'in değerini arttıracığını, bu değerlerin işletilmesinde halkın çalışmasıyla ucuz iş gücü elde edilebileceğini ve devletin ekonomik fayda sağlayacağını belirtmiştir. Raporun son bölümünde ise Dersim'de siyasi ve genel bir isyan olmayacağını belirtmiş, bu düşüncesini de Dersim'in Türklüğü üzerine, kendi istekleri değil de seyit ve ağaların zorlaması ile hırsızlık, soygunculuk yapmalarına, Ağrı İsyanında yaptıklarına atıfta bulunarak ispatlamaya çalışmıştır.¹²³

Ömer Halis Bıyıktaş'ın raporu da kendinden önceki raporlar gibi güvenlik temelinde şekillenmiştir. İskân, Türklük bilinci, zorunlu göç gibi ortak düşünceler üzerinde durulmuş olmasıyla beraber diğer raporlardan ayrılan bariz noktalarda vardır. Bunlardan göze ilk çarpan düşünce, askerî harekâtın Dersim'i tek başına düzeltermeyeceği düşüncesidir. Daha önceki raporlar ise bir bakıma askerî yöntemleri öncelikli çare olarak görmektedir. Ömer Halis Paşa, askerî yöntemle beraber bütün bakanlıkların üzerlerine düşen işleri yapmasıyla Dersim'in düzelebileceği düşüncesine sahiptir. Raporun farklılıklarından bir diğeri ise Dersim'in vilayet yapılmasıdır. Paşa, vilayet olan Dersim'in daha hızlı değişip, gelişebileceğini düşünmüş olabilir. Günümüzde de il olan şehirlerin hızlıca değişip gelişmeleri buna bir örnek teşkil edebilir. Bir diğer farklılık raporu açıklarken de değindiğimiz gazete yayınlanması ve işlenen suçun genele ait olması durumudur. Daha önce belirttiğimiz gibi burada halk üzerinde genel bir baskı ve suçun halk tarafından engellenmesi durumu yaratılmak istenmiş olabilir. Dersim'in ekonomik açıdan değerlendirilmesi ve halkın ucuz iş gücü yaratacağı düşüncesi ve son olarak da Dersim'de siyasi bir isyan olmayacağına dair inancı diğer raporlara göre farklı noktaları oluşturmaktadır.

Türk Ocakları Müfettişi Hasan Reşit Bey ve Birinci Umumi Müfettişin Dersim ve Ovacık Bölgesindeki Kürtler ve Zazalar Hakkındaki Raporu (1931): Hasan Reşit

¹²³ Çalışlar, *Dersim Raporu*, 258-259.

Bey'in¹²⁴ 1928'de bölgede yaptığı incelemeden sonra hazırlamış olduğu rapor, Müfettişlik tarafından 1931'de İsmet Paşa'ya sunulmuştur. Rapor, Zazaların¹²⁵ ırk olarak Turani kavim olduğunu ileri sürerek fiziksel özelliklerini açıklamış ve Zazaları göçebe Türklere benzetmiştir. Anadolu'ya gelişlerini ve gelirken dillerini de getirdiklerini, dinlerinin İslâm olduğunu, sonradan Şii Aliyyullah olduklarını ifade etmiştir. Ancak bu ifade Şiiğin İslâm dışı bir inanç olduğu anlamına da gelebilecek türdedir. Raporda Yavuz Selim'den sonra Sünniliğin ve Şafiiğin arttığı belirtilmiştir. Bu Şafii ve Şii Zazaların Türk oldukları, Moğol istilasından kaçan Harzemşahlar'dan meydana geldikleri ve bunu yerli halkın da ifade ettiği raporda geçmiştir. Hasan Reşit Bey, Zazaları daha kolay anlatabilmek için Şafii Zazalar ve Aliyyullah Zazalar olarak iki kısma ayırmıştır. Şafii Zazaları Kırmancılardan ayrı tutarak Farsça'ya benzer bir dil konuştuklarını, ahlâken zayıf ama dinen tutucu olduklarını belirtmiştir. Genel olarak zorlu bir arazide dağınık yaşadıklarını, Türk Ocakları'nın buralarda ekonomik ve yasal yardımlara ile başarı gösterebileceğini aktarmıştır.¹²⁶ Aliyyullah Zazalarının dini gerekliliklerini yaparken Türkçe konuştuklarını, 20 yaş üzeri insanların da Türkçe konuşulabildiğini belirten Hasan Reşit Bey bu durumu, Türklük nazarında bir kazanç ve fırsat olarak görmüştür. Hasan Reşit Bey'in bu düşüncede olması ulus devlet anlayışına sahip olduğunu göstermiştir. Aliyyullah Zazaların Türkçe konuşması faydalı görülürken, Aliyyullahilik/Kızılbaşlık Zazaları Türklükten ayıran tehlike olarak gösterilmiştir. Raporda, Sünniler ile Aliyyullahiler arasındaki kavgadan söz edilmiş, Müslüman Sünni'nin de Türk olması ile Zazaların Kürtlüğe yöneldiğini ifade edilmiştir.

Hasan Reşit Bey raporda, halkın kullandığı “Varma Yezidin Yanına Kokusu Sine Tenine” sözleri ile mevcut durumu örneklendirmiştir. Aliyyullahilik'in diğer tarikatlara benzetilmeyerek bir din olarak algılandığını ifade etmiştir. Hasan Reşit Bey, gezdiği gördüğü her yerde Türklük namına işaretler olduğunu bu nedenle de bölge insanının Türk olduğunu söylemiştir. Buna nazaran Kürtçe'nin etkisi ile Türkçe'nin unutulduğunu, bir kız çocuğu ile konuşmadığını örnek olarak belirtmiştir. Raporda Aliyyullah Zazaların yaşadığı bölgeler sınırları ile belirtilmiştir. Buralar; Elâzığ'dan başlayarak bütün Dersim,

¹²⁴ Hasan Reşit Tankut, 1891 Elbistan doğumludur. 1913'de Mülkiye'den mezun olmuştur. Mülkiye müfettişliği, Emniyet müdür yardımcılığı ve 4 dönem milletvekilliği yapmıştır. Güneş Dil Teorisinin önemli temsilcilerindendir. Türk Dil Kurumu'nun kurucularından olup 2. başkanlık görevinde bulunmuştur. 18 Şubat 1980 tarihinde vefat etmiştir. Erhan Alpaslan, Tülay Aydın, “Bir Cumhuriyet Aydını Olarak Dil ve Kültür Politikaları Işığında Hasan Reşit Tankut”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* 60 (Bahar 2017), 25-26.

¹²⁵ Zazalar, İran'dan Anadolu'ya göç ettikleri ve Kürtler ile kaynaştığı ve Kürt olarak anıldıkları genel kabuldür. Erken Cumhuriyet döneminde Türk oldukları yönünde çalışmalar yapılmıştır. Dilleri Hint-Avrupa dillerine dahil olup, Kuzeybatı İrani kolunda bağımsız bir dildir. Bununla beraber Zazaca'yı Kürtçe'nin bir lehçesi olarak gören araştırmacılar da mevcuttur. Zazalar İslâm dinine mensup olup Şafii, Hanefi ve Alevi olarak ayrılmışlardır. Murat Alanoğlu, “Zazalar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. EK-2 (Ankara: TDV Yay., 2019), 689.

¹²⁶ Türk Ocakları'na devlet yardım yapılacağına dair karar da alınmıştır. BCA, 30.18.1.1/13.26.4/lef.3.

Nazmiye, Mazgirt ve Koçgiri olarak belirtilmiş, Türk Ocakları tarafından bütün bölgenin tek elden yönetilmesini zorunlu görmüştür.¹²⁷

Türk Ocakları'nın bölgedeki önemli bir amacı Türk dilinin yaygınlaştırılmasıdır. Bu amaçla kurs, konferans ve çeşitli etkinlikler düzenlenmiştir. 1926 yılından kapatıldığı 1931 yılına kadar Diyarbakır, Mardin, Bitlis, Palu, Kilis, Adıyaman, Elâzığ, Antep, Malatya, Muş, Sivas, Varto, Ahlat, Siirt, Van vs. Doğu vilayet ve kazalarında Türk Ocakları açılmıştır.¹²⁸

Hasan Reşit Bey, bölgenin Türklüğü hakkında güçlü bir delil olarak söylenen şarkıları örnek göstermiştir:

“Ben o Kürdü almanam (almam), ayağı çarıklıdır.”

Verilen başka bir örnek ise Mustafa Kemal Paşa'ya yazılan methiye olmuştur. Methiyenin Koçgiri isyanı liderlerinden Alişar'ın yazdığını söyleyen Hasan Reşit Bey, bu methiyede Alişar'ın isyandan dolayı pişmanlık duyduğunu ve methiyeyi bu nedenle yazdığını ileri sürmüştür. Methiyenin son iki dördlüğü şu şekildedir:

“Kurdular yeni devlet

Mezhepler idi hep illet

Taassubu attılar

Vahdet buldu bu millet

Alkışla...

Bu tekinin duası

Bu işin aslı esası

Affu adalet oldu

Sildi gönüllerde pası”

Hasan Reşit Bey raporun sonlarına doğru Kürtlüğün ne olduğunu ve nereden çıkmış olduğunu açıklamaya çalışmıştır. Dağınık halde, sabit bir yeri olmayan, kanunsuz bir şekilde yaşayan, içlerinde İrani, Süryani, Asuri, Arap ve Ermeni insanların olduğu, bu

¹²⁷ BCA, 30.10.0.0/115.797.16/lef.3-6.

¹²⁸ Çağlayan, “Türk Ocakları'nın Vilayet-ı Şarkiye'de Teşkilatlanması”, 789-790.

insanların dile kelime eklemesiyle de Kürtçe'nin oluştuğunu ifade etmiştir. Ferih adında bir doktorun da Kürtler için çingene dediğini raporunda belirtmiştir. Raporun son sayfasında ise Kürtlerin bu denli yükselmelerini; zorluklardan ve zulümden kaçan insanların Kürtlüğe girmesi, bu insanlar ile yalnız Kürtçe konuşulması, İranileşmiş Türk topluluklarının bunların içine yerleşmesi, Türklerin Sünni olması (Alevi Sünni çatışması kastediliyor), Türklerden gizli konuşabilmek, iş görebilmek ve son olarak da Osmanlı ile iyi geçinebilmek amacıyla Türk olmayanlara ayrıcalık tanınması şeklinde 6 madde ile açıklamaya çalışmıştır. Açıklamadan sonra Kürtçe konuşan şehirliler içerisinde Kürtlüğü kabul edenler olduğu gibi, köylüler içerisinde de Kürt olmaktan çekinenlerin olduğunu ifade etmiştir. Son durumda Kürtçe'nin dağ dili olduğunu söylemiş, belki bilerek belki de bilmeyerek önemli bir tespitte bulunmuş ve Kürtlerin küçük köylerde ve dağlarda yaşadığı sürece Türk olamayacağını belirtmiştir.¹²⁹

Hasan Reşit Bey'in hazırlamış olduğu rapor diğer raporlardan temel anlamda farklıdır. Kendinden önceki raporlar güvenlik durumunu temel alırken bu raporda temel alınan durum Türklük, kültür ve sosyal durumdur. İçerik olarak Vali Cemal Bey'in ve Umum Müfettişliği raporlarındaki Alevi- Sünni ayrımı ve çatışmasına değinmesi benzer bir nokta olarak görülürken, Aliyyullahilik adı ile belirttiği Aleviliği bir din olarak görmesi bu konudaki farkı göstermektedir. İçerik olarak bir diğer benzerlik Kürtçe'nin Türkçe'ye nazaran daha çok konuşulduğuna dair ifadedir. Bu ifade akla Abdülhalik Renda'nın raporunu getirmektedir. Bölgenin Türklüğü üzerine iddialarda bulunurken özellikle kültürel öğelere atıfta bulunması, şarkı ve türkü örnekleri vererek iddiasını güçlendirmesi kendinden önceki raporlardan farkını ortaya koymaktadır. Kürtlüğün nasıl ortaya çıktığı ve nasıl güçlendiğine dair görüşleri ise diğer raporlar içerisinde olmayan farklı bir görüştür. Raporun sonunda belirttiği Kürtlerin köylerde ve dağlarda yaşadığı sürece Türk olmayacağı görüşü, önceki raporların bir yansıması olarak Kürtlerin ovaya ve şehirlere iskânının önemini bir defa daha vurgulaması bakımından önemlidir.

Dahiliye Vekili Şükrü Kaya'nın Raporu (1931): Şükrü Bey,¹³⁰ Birinci Umum Müfettişliği bölgesini denetlemesi esnasında, Dersim bölgesini de ziyaret etmiş ve bölge hakkında rapor hazırlamıştır. Raporun genel olarak içeriği şu şekildedir.

¹²⁹ BCA, 30.10.0.0/115.797.16/lef.7-9.

¹³⁰ Şükrü Kaya, 1882 yılında İstanköy'de doğmuştur. İstanbul Hukuk Fakültesi'nde öğrenim görmüştür. Hakimlik, müfettişlik, milletvekilliği ve bakanlık görevlerinde bulunmuştur. Üç ay kadar Dışişleri Bakanlığı yapan Şükrü Kaya, 1925'te Menteşe milletvekili olmuş, 1927'den 11 Kasım 1938'e kadar da İçişleri Bakanlığı yapmıştır. "Sayın Şükrü

Şükrü Bey, yanında refakatçi paşalar ile beraber Pertek, Çemişkezek, Mazkirt ve Hozat kazalarını dolaşmış, Ovacık, Nazımiye, Kemah, Erzincan bölgelerine ise mevsim şartlarından ötürü gidemediğini belirtmiştir. Bölgede yaptığı ziyarete dair ilk izlenimi, Dersim sorununun kesin bir şekilde çözülmesi aksi halde buradaki tehlikenin artacağı yönünde olmuştur. Dersim'in çevre kazalar için gittikçe büyüyen bir tehlike olduğunu, soygun, baskın ve hırsızlığın artık sıradan olaylar haline geldiğini belirtmiştir. Halkın canından ve malından endişe duyduğunu ve yine bu tehlike yüzünden bölgedeki tarım ve ticaretin sıkıntı yaşadığını, halkın rahatsızlığını dile getirmiştir. Daha önce Cemal Bey'in raporunda belirttiği gibi Şükrü Bey de bölgedeki aşiretlerin arasındaki hasımlıktan bahsederek bunların devam ettiğini belirtmiştir.¹³¹

Şükrü Bey, devlet mekanizmasının bölgede etkin olmadığını, devletin sadece silahsız ve zayıf insanlara etki ettiğini belirtmiş ve durumun kötü bir şekilde ağalara ve aşiretlere yaradığını eklemiştir. Dersim'in içerisinde bulunduğu bu asayişsiz duruma engel olunmazsa giderek artacağını ve çevresini de etkileyeceğini belirtmiştir. Şükrü Bey, Seyit Rıza ve başka ağalar ile görüştüğünü, bu kişilerin devlete karşı itaat içerisinde olduğunu, devletten koruma beklediklerini, kendilerinden başka aşiretlerin çeşitli nedenlerle saldırılar yaptığını ve bu durumun da devletin kendilerinden şüphe duymasına yol açtığını ve sıkıntı duyduklarını aktarmıştır. Şükrü Bey, bu kişilerin Türklüğünden bahsedip, başka kişilerin yaptığı kötülükleri bu kişilerden bilmemek gerektiğini söylemiştir. Ağalar ile ayrı ayrı görüşüldüğünde ağaların, suçu düşman olduğu aşirete atarak, sorunun çözümü için o aşiretin ortadan kaldırılması gerektiği savını ileri sürdüklerini belirtmiştir. Şükrü Bey, bunların yanı sıra ağaların ortak şikâyet ettikleri kişilerin Seyit Rıza, Kamer ve Hıdır ağalar olduğunu aktarmış ve Seyit Rıza'nın gün geçtikçe güçlendiğini, silahlı adamlarını ve bölgedeki kuvvetini arttırdığını, böyle devam ederse de gelecekte Dersim'in lideri olacağını raporda belirtmiştir.¹³² Şükrü Bey'in ifadelerinden yola çıkarak bir ikilemden bahsetmek yerinde olacaktır. Şükrü Bey Seyit Rıza ile ilgili ilk ifadesinde; kendisinin itaatkâr olduğundan, devletten himaye beklediğinden, saldırıların başkaları tarafından yapıldığından ve hatta Türk olmasından bahsederken daha sonra Seyit Rıza hakkındaki şikâyetlerden ve gün geçtikçe silahlanarak güçlendiğinden bahsetmiş ve Seyit Rıza'yı bir

Kaya'nın Özgeçmişi", Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, erişim, 29 Eylül 2022, https://www.disisleri.gov.tr/sayin-sukru-kaya_nin_ozgecmisi.tr.mfa.

¹³¹ Dersim, 228-229.

¹³² Çalışlar, *Dersim Raporu*, 261-262.

tehlike olarak görmüştür. Bu ifadelerde ya bir çelişki ve tutarsızlık vardır ya da diğer ağalar ile yaptığı görüşmeler Şükrü Bey'in düşüncelerini değiştirmiştir.

Şükrü Bey tespitlerini belirttikten sonra bu durumun kaynağını sistemdeki bozukluk ve ihmal olarak ifade etmiştir. Şükrü Bey, sistem olarak aşiret hayatını belirtmiş, aşiret hayatını tehlikeli yapan da aşiretlerin silahlanmış olmasında görmüştür. Çözüm ve bölgenin ıslahı için öncelikle aşiret sisteminin ortadan kaldırılmasını ve Dersim'in silahtan arındırılması gerektiğini söylemiştir. Müfettiş, vali ve paşalarla yaptığı görüşmede ortak kanının da bu olduğunu ifade eden Şükrü Bey Dersim ile alâkalı olarak yapılması gerekenleri şöyle sırlamıştır.¹³³

1- Dersim bir an önce ertelenmeden ıslah edilmelidir.

2- Islahın gerçekleşmesi ve Dersim'in düzeltilmesi için:

A- Silahlar toplanmalıdır.

B- Aşiretlerin ağaları ve bunların yerine geçebilecek olan şahıslar Dersim'den uzaklaştırılmalıdır.

C- Dersim'de halk topraklandırılmalıdır.

3- Bunların yapılması askerî harekâta bağlıdır. Yapılacak harekât devlete mali külfet getirmemelidir.

4- Harekât 1932 yılının mümkün olan ilk mevsimde yapılmalıdır.

5- Dersim'den çevreye yapılacak saldırılara karşı Türkleri korumak gerekmektedir. Bunun içinde sabit ve seyyar Jandarma birlikleri bulundurulmalı ve bazı Türk köyleri de silahlandırılmalıdır.¹³⁴

Şükrü Bey'in hazırlamış olduğu raporda Dersim'in ıslahının amacı şöyle açıklanmıştır: Bölgede Devlet'in etki ve gücünü diğer vilayet ve bölgelerdeki gücü ile eş değer kılmak, bölge halkını sosyal ve ekonomik işlere yönlendirerek devlete karşı görevlerini yerine getirmelerini sağlamaktır. Bunların yapılabilmesi için de aşiret ağalarının başka yerlere gönderilmesi ve bölgedeki silahların toplanması gerekmektedir.

¹³³ Dersim, 232.

¹³⁴ Çalışlar, Dersim Raporu, 263-264.

Daha önce yapılmış olan bu yöndeki işler etkisiz kalmıştır. Bu yüzden yeni yapılacak işlerin gerektiği kadar güç ve gerçek bir hazırlıkla yapılması lazımdır. Yapılacak olanları idari düzenlemeler takip edecek ve içerikleri şöyle olacaktır:

- 1- Halkı topraklandırmak ve ovaya indirmek.
- 2- İdari yapıyı yeniden düzenlemek.
- 3- Dersim'deki yerli memurların yerine idealist ve iyi memurlar atamak.
- 4- Adli işleri hakkaniyet içerisinde hızlıca yürütmek.
- 5- Yolları, okulları yapmak ve Türklük hakkında propaganda yapmak.¹³⁵

Şükrü Kaya, yapılması gereken düzenlemeleri belirttikten sonra bu düzenlemeleri senelere yayarak neler yapılması gerektiğini anlatmıştır.

Birinci sene yapılacaklar: Dersim'deki bütün silahlar kesin bir şekilde toplanacaktır. Cumhuriyet'in kanunlarının her yerde olduğu gibi Dersim'de de uygulanacağı ve Dersim'in bundan eşit faydalanacağı, kanunlara karşı çıkanların ise kesinlikle affedilmeyeceği anlatılacaktır. Aşiret liderleri göçe tabi olacaktır. Bu şahıslardan kurtulan halk da meşru kazanca dönecektir. Uygulanacak göç, harekât sonuna kadar saklanacaktır. Aşiret liderleri, lider olma vasfı olanlar ve çapulculuğa karışmış olanlar kesin olarak Dersim'den çıkarılacaktır. Suçlular yakalanacaktır. Devlet'e vergi borcu olanlardan borçlar tahsil edilecektir. Asker kaçakları yakalanarak görevleri yaptırılacaktır. Yerleşime ve devlet hizmetlerine pek uygun olmayan kuzey Dersim'deki halk batı Dersim'e nakledilecek ve dağınık, arazisiz yerleşimdeki halk ovaya yerleştirilerek toplu hale getirilecektir. Devlet memurları değiştirilmeli ve yerlerine hükümetin siyasetine uygun, iş yapabilecek kaliteli memurlar seçilmelidir.

İkinci sene yapılacaklar: Yapılacak harekâttan sonra Dersim'deki düzeni devam ettirmek için askerî kuvvet bulundurmak, bölgedeki silahlar toplanmış olsa da yeni bir silah yoklaması yapmak, Dersim halkını topraklandırmak, kredi vermek veya doğrudan yardım etmek, bölge için gerekli yolları yapmak, okul açmak ve Dersimli'ye Türk olduğunu hatırlatmak yapılacak işler içerisinde. Sağlık alanında yapılanmanın

¹³⁵ Resul Köse, "Şükrü Kaya'nın Doğu ve Güney Vilayetleri Gezisi ve Sonuçları", *Selçuk Türkiyat Dergisi* 52 (Ağustos 2021), 345.

gerçekleştirilmesi, Dersim içerisinde ticari hayatın güçlendirilmesi gerekmektedir. Üçüncü ve devam yıllarda da yol yapımlarının devam etmesi ve Dersim halkının eski yaşamlarına dönüşünü engellemek için sosyal ve ekonomik yollar ile Dersim'in geliştirilmesine devam edilmelidir.¹³⁶

Şükrü Bey, raporda yıllara göre yapılması gerekenleri ifade ettikten sonra Dersim üzerine yapılacak harekâtın ve halkın batıya göçü için toplamda 1.200.000 liralık ödeneğin ayrılması, harekâtın da mutlaka haziran ayında yapılması gerektiğini belirtmiştir. Raporun sonunda ise toplamda 10 maddelik askerî, idari hazırlık ve tedbirleri belirtmiştir. Maddeler özet olarak, kaymakamların asker olmasından, askerî tatbikatların Dersim'de yapılmasından, askerî ihtiyaçların giderilmesinden, yerli devlet memurlarının Dersim'den uzaklaştırılmasından, Batı'ya göç ettirileceklerin gideceği yerlerin hazırlanmasından ve Birinci Umum Müfettişliğin Elâzığ'da bulunması konularından bahsetmiştir.¹³⁷ Şükrü Bey hazırlamış olduğu raporun son kısmında ek olarak Dersim'den çıkarılması gereken aşiretleri, reislerini ve aileleri isim isim yazmış, bunların nereye yerleştirileceğini ve ne kadar masraf yapılacağını raporun ek kısmında belirtmiştir. Örneğin; Koçkiri aşiretinden Alişan, Haydar, Hasan, Süleyman ağalar 8 aile olarak Tekirdağ'a, İksor aşiretinden Seyit Rıza, Topal Hamdi 2 aile olarak Bandırma'ya, Birmanlı aşiretinden Hüseyin Ağa 1 aile olarak Akhisar'a ve toplamda 91 aşiretten 347 aile 3.740 nüfus batıya gönderilecektir. Bu nüfusun taşınması, yerleştirilmesi, ihtiyaçlarının giderilmesi ile hayvan ve tohumluk verilmesi için yapılacak masraf 300.000 lira olarak hesaplanmıştır.¹³⁸

Şükrü Kaya'nın hazırladığı raporun, kendinden önceki raporlarda da olduğu gibi temel düşüncesi, güvenlik ve güvenlik sorunlarına çözüm sunmaktır. Rapor içerisinde belirttiğimiz çelişkili durumu bir defa belirtmekte fayda olacaktır. Şükrü Bey, Seyit Rıza ve birkaç ağa ile görüşmüş bunların devlet yanlısı olduğunu, devletten himaye görmek istediklerini, çapul veya soygun gibi olayları diğer aşiretlerin yaptığını söylemiştir. Ancak ilerleyen kısımda diğer ağalar ile görüşmesinden sonra ise özetle Seyit Rıza'nın silahlanarak güçlendiğini ve ileride tehlikeli olabileceğini raporunda belirtmiştir. Ortaya çıkan bu çelişkili ifadelerin sebepleri daha önce belirttiğimiz diğer ağalarla görüşmesi olacağı gibi, kendinden önce hazırlanmış raporların etkileri, bölgeyi ziyaretinde yanında bulunan paşalar ve bölgedeki yerel halktan edinmiş olduğu izlenimlerin olabileceği

¹³⁶ Bulut, *Dersim Raporları*, 360-368.

¹³⁷ *Dersim*, 245-246.

¹³⁸ Çalışlar, *Dersim Raporu*, 279-294

düşüncesindeyiz. Tabi ki şunu da eklemek yerinde olacaktır. Bize göre çelişkili olan bu ifadeleri belirten farklı bir kaynağa rast gelmedik.

Hazırlanan bu rapor ile kendinden önceki raporlar arasında topraklandırma, yol yapımı, okullaşma, idari yapının yeniden düzenlenmesi, Türklük propagandası ve Dersim'deki silahların toplanması konularında ortak noktalar vardır. Ancak Şükrü Kaya silahların toplanmasını çok önemsemekte ve bir öncelik olarak görmektedir. Hazırlanan rapor önceki raporlara göre çok daha detaylıdır. İdari, askerî ve adlî işleri açıkladıktan sonra bunların yıllara göre nasıl yapılması gerektiğini açıklamıştır. Bu tür bir açıklama diğer raporlarda bulunmamaktadır. Detaylı ifadeler o kadar ileridir ki aşiretlerin batıda iskân edileceği yer veya kazaya ve bunlar için ne kadarlık bir masraf yapılacağına kadar raporda bilgi verilmiştir. Detayların bu derce fazla olması Devlet'in Dersim sorununa büyük önem verdiğinin de göstergesidir. Ancak verilen bu önem ve Şükrü Bey'in 1932 yılının ilk müsait mevsiminde harekât yapılması isteği maddi imkansızlıklar nedeniyle gerçekleşmemiştir. Şükrü Bey'in bu isteğine devlet bütçesinin müsaade etmeyişinin yanı sıra, askerî önlemlerin Erzincan, Hozat, Malatya, Sason Bitlis gibi vilayetlerde alınacağı ve Hava kuvvetlerinin tatbikat uçuşlarını Dersim üzerinde yapacağı yönünde kararlar alınmış olması önem arz etmektedir.¹³⁹

İsmet İnönü'nün Doğu Raporundaki Dersim Bölümü (1935): Başbakan İsmet İnönü,¹⁴⁰ Atatürk'ün isteği üzerine 1935 yılında Doğu bölgelerini ziyarete çıkmıştır.¹⁴¹ Ziyaretin ardından hazırlanan rapor Dersim bölümü şu şekildedir.

İsmet İnönü, Dersim hakkında uygulanacak programın 3 bölümden teşkil olacağını söylemiş ve bu bölümleri Hazırlık, Silahsızlandırma ve gerekli duyulursa İskân bölümleri olarak belirlemiştir. Hazırlık bölümü ile silahtan arındırma bölümlerinin 3 sene süreceğini, Dersim'in yeniden yapılandırılacağını ifade etmiştir. İnönü'nün raporundaki bu ifadeleri Şükrü Kaya'nın raporu ile benzerlik göstermektedir. İnönü, yapılandırmada vali ve kaymakam gibi yüksek memurların asker olacağını, bunun yanı sıra diğer memurların da

¹³⁹ BCA, 30.10.0.0/110.741.2/lef.2-3.

¹⁴⁰ Mustafa İsmet İnönü, 1884 İzmir doğumludur. 1901'de Kara Harp Okulu'na girmiş topçu teğmen olarak bitirmiştir. 31 Mart Olayı'nı bastıran Hareket Ordusu'nda, Yemen'de, Kafkas Cephesi'nde, Suriye Cephesi'nde görev almıştır. İstiklâl Harbi'nde Genelkurmay Başkanlığı, Batı Cephesi Komutanlığı yapmış, soyadını aldığı 1. ve 2. İnönü muharebelerinde başarılar elde etmiştir. Mudanya Mütarekesi'ni ve Lozan Barış Antlaşması'nı imzalamıştır. Cumhuriyet'in ilanından sonra Başkanlık görevinde bulunmuş ve ATATÜRK'ün vefatından sonra 2. Cumhurbaşkanı olarak seçilmiştir. 2. Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye'nin Çok Partili Hayat'a geçmesinde önemli rol oynamıştır. 25 Aralık 1973 tarihinde vefat eden İsmet İnönü Anıtkabir'e defnedilmiştir. "İsmet İnönü", Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, erişim 19 Ekim 2022, https://www.tccb.gov.tr/cumhurbaskanlarimiz/ismet_inonu/.

¹⁴¹ Köse, "Şükrü Kaya'nın Doğu ve Güney Vilayetleri Gezisi ve Sonuçları", 348.

yerli halktan olmayacağını, ikinci dereceden memurların da asker olacağını belirtmiştir. Valilik Kolordu merkezi gibi çalışacak ve bir valilikte bulunması gereken sağlık, maliye vs. bütün şubeler oluşturulacaktır. Adlî teşkilât basit, özel, kesin olacaktır. İdam kararı da dahil cezalar Valilikte verilecektir.¹⁴² Adlî teşkilâtın bu şekilde düzenlenmesi, kararların ve cezaların hızlıca uygulanması amacını taşıdığı kanısındayız. Ayrıca idam kararının Ankara'ya gönderilmemesi bu durumu tartışmaya açık hale getirebilmektedir.

Raporda, Valiliğin emrinde seyyar ve sabit jandarma birliklerinin olacağı, Umumi Müfettişliklerin bu konuda yardım etmesi gerektiği belirtilmiştir. 1935-1936 yıllarında yollar ve karakollar yapılacak, 1937 ilkbaharında hazırlıklar tamamlanır ise askerî birlikler Valilik emrine verilecek, Dersim silahsız bir hale getirilecek ve gerekli icraatlar gizlilik içerisinde yapılacaktır. Dersim'in şekillendirilmesi için yapılacaklar yol yapımı, orman işletmesi ve adlî işler ile başlayacaktır. Dersim'deki isyan, düşünülen zamandan önce çıkarsa bu işler bir an önce yapılacaktır. Yapılması düşünülen bu işleri sadece Bakanlar, Genelkurmay başkanı, Meclis başkanı, Vali, Umumi Müfettiş ve üç Ordu müfettişi bilecektir.¹⁴³

İsmet İnönü'nün raporundaki diğer bilgiler de şöyledir: Doğuda boş olan ve Kürtlerin yerleşmesine açık olan Elâzığ, Van, Erzincan gibi ova ve şehirlere Türklerin yerleştirilmesi gerektiği belirtilmiş, bu tür uygulamaların sekteye uğramasında ki neden ise uygulamalardan önceki hazırlıksızlık olarak ifade edilmiştir. Doğuda yapılacak iskân programında kullanılacak insan kaynağının temelinde Karadeniz insanı yer alacaktır. İnönü'nün seyahati sırasında tuttuğu notlarda bu konu geçmektedir: “*Muş ovası. Eski, sık köylerin yeri boş. Ova senelerden beri işlenmemiş. 1.5 milyon dönüm arazi... Muş ovası boş kalırsa tehlikeli olur. İskân olursa Türklüğün sağlam temeli olur. Boş halinde, harici tehlikeden başka, er geç Kürtler burasını doldururlar. O zaman hakikaten Kürdistan yekpare olarak teşekkül eder... Muş ovası boş kalırsa Kürtler dolduracaklar.*”¹⁴⁴ İnönü, Doğuda kültür merkezi olan şehirlere önem verilmesinin yanında Muş, Urfa, Artvin gibi şehirlere devlet yardımı yapılmasının gerektiğini, büyük şehirlerde suların, sağlık hizmetleri ve elektriğin devletçe karşılanması gerektiğini; Rize, Erzurum, Elâzığ, Muş,

¹⁴² BCA, 30.10.0/111.743.11/lef.2-3.

¹⁴³ Saygı Öztürk, *İsmet Paşa'nın Kürt Raporu* (İstanbul: Doğan Kitap, 2007), 57.

¹⁴⁴ İsmet İnönü, *Defterler 1919-1973*, haz. Ahmet Demirel (İstanbul: Yapı Kredi Yay., 2020), 131.

İğdır vd. şehirlerde yolların yapılması, birbirine bağlanması ve İran transit yolunun da bu yapılacak yollara bağlanması gerektiğini raporunda belirtmiştir.¹⁴⁵

İsmet İnönü anılarında Doğu sorununa ve Dersim'e değinmiştir. Sorunun sadece siyasi olmadığını bunun yanında kötü olayların, eşkıyalığın olduğunu, bazı isyanların meydana geldiğini ancak daimî olarak Dersim'in sorun teşkil ettiğini belirtmiştir. İnönü, Dersim'deki sorunun mezhep farklılığından faydalanan reislerden, kültürel ve maddi nedenlerden kaynaklandığını, halkın sıkıntı içerisinde olduğunu anılarında ifade etmiştir. İsmet Paşa, Dersim'deki ayaklanmaların nedenini haydutluk ve eşkıyalık olarak açıklamıştır. Dersimli'nin bu durumdan sıkıntı duyduğunu söylemiş, durumdan asıl faydalananların şeyhler olduğunu belirtmiştir. Dersim meselesinin çözülmesinde demiryolunun faydalı olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca Dersim'in düzelmesinde eğitimin önemli bir yer tuttuğunu, kız ve erkek çocuklarının eğitim görmesinin çok faydalı olduğunu söylemiştir. İnönü, Dersim'in başbakanlıktan ayrıldığı vakte kadar ekonomik ve sosyal açıdan iyi bir hale getirildiğini anılarında belirtmiştir.¹⁴⁶

Celal Bayar'ın Şark Raporu (1936): İktisat Vekili Celal Bayar'ın¹⁴⁷ Doğu şehirlerine yaptığı ziyareti neticesinde hazırlamış olduğu rapordur. Bayar Dersim için raporunda, Osmanlı Devleti'nden başlayarak Cumhuriyet'e kadar hükümetlerin Dersim'e hâkim olmadıklarını ve bu durumun Cumhuriyet hükümetleri içinde geçerli olduğunu belirtmiştir. Cumhuriyet hükümetlerinin bölgede hakimiyet kurabilmeleri için dayanak güçlerinin ordu ve Jandarma birlikleri olduğunu ifade etmiştir. Bölgedeki devlet binalarının kötü durumda olduğunu, bunların onarılması gerektiğini anlatarak binaların devletin otorite göstergesi açısından önemli olduğunu belirtmiştir. Bölgede çıkan isyanlardan sonra Türklük ve Kürtlük ülkülerinin yükseldiğini, Kürt isyanlarında kullanılan askerî gücün makul kabul edilebileceğini ifade etmiştir. Bunun yanında isyanlardan sonra Türk ve Kürt ayrımı yapılmadan ideal bir yönetim uygulanmalıdır ifadelerine raporunda yer vermiştir. Bayar, Kürtlere yabancı gibi davranılması, okutulmaması, devlet işlerinde

¹⁴⁵ Öztürk, *İsmet Paşa'nın Kürt Raporu*, 58-59.

¹⁴⁶ İsmet İnönü, *Cumhuriyetin İlk Yılları II* (İstanbul: Cumhuriyet Yay., 1998), 35-37.

¹⁴⁷ Mahmut Celâl Bayar, 16 Mayıs 1883'de Bursa'da doğmuştur. İlk ve orta öğrenimini Gemlik'te tamamlamıştır. Bursa'da Ziraat Bankası'nda Deutsche Orient Bankası'nda çalışmıştır. 1908'de İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne katılmıştır. Son Osmanlı Mebusan Meclisi'nde Saruhan vekili olmuştur. Mondros'tan sonra Milli Mücadele'ye Galip Hoca adıyla katılmıştır. Cumhuriyet'in ilanından sonra milletvekilliği, İskân Bakanlığı, İş Bankası Genel Müdürlüğü, Ekonomi Bakanlığı görevlerinde bulunmuştur. Cumhuriyetin İlk sivil Başbakanı ve ilk sivil Cumhurbaşkanı olmuştur. 27 Mayıs Darbesi ile Cumhurbaşkanlığı görevi son bulmuş, Yassıada mahkemesi tarafından idama mahkûm edilse de yaşı gereği cezası hapis cezasına çevrilmiştir. 1966 yılında dönemim Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay tarafından Anayasa'nın 97. maddesi gereğince affedilmiştir. 22 Ağustos 1986 tarihinde İstanbul'da vefat etmiştir. "Mahmur Celâl Bayar", Atatürk Ansiklopedisi, erişim 20 Ekim 2022, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/mahmut-celal-bayar-1883-1986/>.

çalıştırılmamasının tepki göreceğini, buna karşılık nasıl bir sistem uygulanması gerektiğinin de bilinmiyor olmasını memurlar açısından sorun olarak görmüştür. Mevcut gelişmelerin bir sistem dahilinde olmasının uygun olacağını, böylece karışıklık ve keyfiyet gibi durumların ortadan kalkacağını belirtmiştir.¹⁴⁸ Bayar raporunda, Doğu'da halkı topraklandırmanın önemli olduğunu vurgulayarak, halka sadece toprak dağıtmanın değil aynı zamanda kredi kullandırılmasının, bunun yanında da üretilen ürünlerin satışının yapılmasının gerektiğini belirtmiştir. Halkın toprak sahibi yapılmasıyla Devlet'e daha çok bağlanacağını ifade eden Bayar, bu duruma engel teşkil eden ağaların, şeyhlerin Anadolu'nun iç bölgelerine nakledilmesi gerektiğini, halk üzerinde oluşacak etki ile de Devlet'e olan bağın artacağını belirtmiştir. Bayar, seyahati sırasında bölgenin ekonomik durumunu tahlil etmiştir. Bölgede ticari üretimin neredeyse olmadığını, yapılan üretimin de zorunlu ve bireysel ihtiyaçlara karşılık geldiğini belirtmiştir. Bölgenin ekonomik anlamda asıl gelir kaynağının hayvancılık olduğunu, iklim ve şartların da hayvancılığa müsait olduğunu raporda belirtmiştir.¹⁴⁹

Şark raporları olarak üç tanesi Osmanlı Devleti, on ikisi tanesi Cumhuriyet dönemi olmak üzere on beş tane rapora genel olarak baktığımızda bölgedeki asayiş sorunu, ağa ve şeyhlerin halk üzerindeki baskısı ve bununla beraber eşkıyalık, soygunculuk ile çıkarlarını koruma istekleri, bölgenin sosyal ve ekonomik açıdan geri kalmışlığı temel sorunlar olarak görülmüştür. Bunların yanı sıra bölgede artan Kürt nüfus ve Kürt milliyetçiliği ile silahlanma diğer sorunlar olarak raporlarda yer edinmiştir. Sorunların tarihi olarak başlangıcı Cemal Bey'in raporunda Sultan Yavuz dönemine kadar götürülmüştür. Sorunların kaynağı olarak da Devlet'in bölgede asayiş sağlamaması, din ve mezhep farkından dolayı bölgedeki algı yanlışlığı, eğitimsizlik, ekonomik zorluklar ve bölgedeki feodal düzen gösterilmiştir. Bahsi edilen sorunların çözümünde ise öncelik verilen durum asayişin sağlanmasıdır. Bunun içinde bölgedeki silahlanmayı durdurmak, bölge genelindeki silahlara el koymak, askerî önlemler ile bölgede harekât düzenlemek düşünülen ilk eylemler olmuştur. Askerî önlemden sonra ise bölgede asayiş bozan aşiret, ağa ve şeyhleri Anadolu'nun içlerinde iskâna tabi tutmak diğer bir eylem olarak düşünülmüştür. Bu konuda Şükrü Kaya'nın raporu ayrıntılı bir iskân planı sunmaktadır. Bölgenin sorunlarını çözmek için sıralanan diğer eylemler ise yol yapımı, okullaşma (özellikle kız çocuklarının eğitimi), topraklandırma, imar ve Türklük propagandasıdır.

¹⁴⁸ Celal Bayar, *Şark Raporu*, sad. Nejat Bayramoğlu (İstanbul: Kaynak Yay., 2006), 63-64.

¹⁴⁹ Bayar, *Şark Raporu*, 65,69.

Propagandada amaç, bölgede Türk nüfuzunu arttırmak ve özellikle Dersim’de bazı raporlarda belirtildiği üzere Türk oldukları düşünülen halkın özüne dönmesini sağlamaktır. Bu konuda da Türk Ocakları başkanı Hasan Reşit Bey’in hazırlamış olduğu rapor dikkat çekmektedir. Raporda, Dersim’in Türklüğü kültürel öğeler ile belirtilmeye çalışılmıştır. Raporların genel çerçevesini çizdikten sonra şunu belirtmekte fayda vardır. Bahsini ettiğimiz raporlar, Türkiye Cumhuriyeti’nin üniter devlet yapısı doğrultusunda ve yıllardır Anadolu’da devlet mekanizmasının girmediği, özellikle Dersim bölgesinin devlete bağlanması üzerine hazırlanmış, sorunlar belirlenmeye ve çözümler üretilmeye çalışılmıştır.

2.2. 1924-1937 Yılları Arasındaki İsyanlar

Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşundan sonra 1924 ilâ 1938 yılları arasında Şeyh Sait ve Dersim İsyanları ile beraber Doğu ve Güneydoğu bölgemizde büyüklü küçüklü olmak üzere yirminin üstünde isyan çıkmıştır. Meydana gelen İlk isyan olan Nasturi isyanı hariç diğer isyanların tamamında Kürt aşiretler rol oynamıştır. Nasturi İsyanı ile başlayan isyan dalgası 1938’de Dersim İsyanının tamamıyla bastırılması ile son bulmuştur. Bu isyanlar içerisinde önemli gördüklerimizi kısaca açıklamaya çalışacağız.

Nasturi İsyanı (1924): 1915’te Rusya’nın desteği ile gerçekleşen Nasturi¹⁵⁰ İsyanı Osmanlı Devletince bastırıldıktan sonra bölgedeki Nasturiler Rusların kontrolünde bulunan İran’a kaçmıştır. I. Dünya Savaşı’nın sonlarına doğru Azerbaycan ve Kafkas bölgesinin kontrolü ve bölge geleceğinin belirlenmesi amacıyla İngiltere ile Rusya arasında Urmiye konferansı toplanmış, konferanstan sonra Nasturiler İngiltere’nin desteğini almıştır. İngiltere bölgede hakimiyet kurabilmek amacıyla da Ermeni ve Nasturilerden oluşan birlikler kurmuştur. Osmanlı Devleti Başkale’de Nasturi birliklerini dağıtmış ve bölgedeki Nasturiler İngilizlerin de desteği ile Irak’a yerleşmiştir. Bu dağılmadan sonra Nasturiler eski yerlerine geri dönebilmek için bazı girişimlerde bulunmuş ve bu konuda İngiliz

¹⁵⁰ Nesturilik, İstanbul Patriği Nestur’un öncülük yaptığı mezheptir. Kurucu Nestur’un fikir kaynağı Antakya ilahiyat okuludur. Nesturilik diğer Hristiyan mezheplerden farklılıklar gösterir. Hz. İsa’yı hem insan hem de tanrı olarak Hz. Meryem’i de Mesih veya insan doğuran olarak görürler. Bir diğer fark da insanın doğuştan günahkâr olmadığına olan inançlarıdır. Kadir Albayrak, “Nesturilik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 33 (İstanbul: TDV Yay., 2007), 15-16.

alışmaları olmuşsa da Lozan’da dahil olmak üzere tam bir başarı sağlayamamışlar, ancak bir kısım Nasturi eski yerlerine dönmeyi başarmıştır. Bu dönüşten sonra rahat durmayan Nasturiler, Cumhuriyet’e karşı ilk isyanlarını 8 Ağustos 1924’de Hakkâri Valisi Rıfat Bey’i esir alıp, 4 askeri şehit etmeleri ile başlatmıştır. İsyana sebep, Halil Rıfat Beyin anlatısıyla; bölgede yapılacak harekâtı öğrenmiş olmaları ve İngiliz kışkırtmasıdır. İngiliz kışkırtmasının ve desteğinin sebebi ise Musul ve Hakkâri bölgesindeki İngiliz çıkarıdır. İngiliz desteğini de isyanı bastırmaya çalışan Türk askerinin, İngiliz uçakları tarafından bombalanması olayında görmekteyiz. İsyanın bastırılması amacıyla Cafer Tayyar Paşa görevlendirilmiştir. 15 Eylül 1924’te başlayan harekât 11 Ekim 1924’te tamamlanarak isyan bastırılmıştır.¹⁵¹

Şemdinli İsyanı (1925- 1926): Şeyh Sait İsyanındaki suçundan dolayı idam edilen Seyit Abdulkadir’in oğlu Abdullah, intikam amacıyla firari olan İhsan Nuri ve Seyit Taha ile beraber örgüt kurmuştur. Kurulan bu örgüt Haziran 1926’da Gerdi aşiretinin desteğini alarak Şemdinli’ye saldırmıştır. Düzenlenen askerî harekât ile isyan bastırılmıştır.¹⁵²

Raçkotan ve Raman İsyanı (Ağustos 1925): Şeyh Sait İsyanından sonra bölgede silah toplanması ve kaçakların yakalanması amacıyla harekât amaçlanmıştır. Bu amaçla Dahiliye Vekaleti sıkıyönetim idaresine genelge göndermiş ve durumun önemini açıklamıştır. Raman, Raçkotan, Garzan, Silvan ve bazı aşiretler bu duruma tepki göstererek direnmiştir. Meydana gelen isyanların temel nedeni de bu direniş olmuştur. 3. Ordu Müfettişliği 12 Ağustos’ta silah toplama işine başlamış, bölge taranarak silahlar toplanmıştır.¹⁵³

Eruhlu Yakup Ağa ve Pervari İsyanı (1926): 1926 yılında Yakup Ağa ve aşiretleri şapka giyilmesine karşı çıkma bahanesi ve Zilan ile Adıyan aşiretlerinin isyanı bölgede askerî harekât düzenlenmesine sebep olmuş ve isyan bastırılmıştır. Yine bu yıl içerisinde Pervari’de haklarında çıkarılan çağrı belgesine bazı kimseler uymamış ve

¹⁵¹ Abdurrahman Yılmaz, “Osmanlı ve Cumhuriyet Döneminde Nasturi Ayaklanmaları”, *Tarih Okulu Dergisi* 8, sy. XXI (Mart 2015), 117-124.

¹⁵² “Şemdinli İsyanı”, Atatürk Ansiklopedisi, erişim 24 Ekim 2022, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ataturk-doneminde-meydana-gelen-ayaklanmalar-1924-1938/>.

¹⁵³ Resul Köse, “Cumhuriyet’in İlk On Yılında Doğu Vilayetlerinde Emniyet ve Asayiş Sağlama Faaliyetleri”, *History Studies* 12, sy. 3 (Haziran 2020), 1267-1268.

durumu halka yanlış göstererek isyan başlatmıştır. Şeyh Abdurrahman da bu olayı yaymaya uğraşmışsa da isyan bastırılmıştır.¹⁵⁴

Koçuşığı İsyanı (Ekim- Kasım 1926): Koçuşığı aşireti, Şeyh Sait İsyanına katılanlarla iş birliği içine girmiş, vergi vermemiş, askerlik görevini yapmamış ve dahi silahlı eylemlerde bulunmuştur.¹⁵⁵ Aşiretin silahlı eylemlerinin ortadan kaldırılması ve aşiretin tedip edilmesi için Albay Mustafa (Muğlalı)¹⁵⁶ görevlendirilmiş, bölgedeki bazı Kürt aşiretlerden de destek alınmıştır.¹⁵⁷ Yapılacak olan tedip harekâtı aynı zamanda Cumhuriyet tarihinde Dersim bölgesine yapılacak olan ilk ciddi harekât olmuştur.¹⁵⁸ 6/7 Ekim 1926'da başlayan askerî harekât 11 Ekim gününe kadar devam etmiştir. İsyancılara teslim olma ve silahlarını bırakılması için 15 Ekim'e kadar süre verilmiştir. Ancak asilerin silah bırakmaya pek yanaşmamış olması ile harekât tekrar başlamıştır. 29 Kasım'a kadar devam eden harekât sonucunda isyan sona erdirilmiş ve birçok erkek, kadın, çocuk ve hayvan ele geçirilmiştir.¹⁵⁹

Hakkâri İsyanı (Ekim 1926- Mart 1927): Şeyh Sait İsyanından sonra mecburi iskân kararına uymak istemeyen Şeyh Enver öncülüğünde, Ertuş Jirki ve Güyan aşiretlerinin katılımıyla isyan çıkmıştır. Resmî kurumlara ve karakollara saldırılar yapılmıştır. Askerî harekât düzenlenmiş, isyan edenlerin bazıları yakalanmış, bazıları ise yurt dışına kaçmıştır. Mecburi iskân konusundan başka bir isyanı da Şih Haço başlatmış, isyan kısa sürede bastırılmış ancak isyancılar Suriye'ye kaçmıştır.¹⁶⁰

Sason İsyanları (1925- 1937): Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyet dönemine kadar Sason'a coğrafi şartlarının zorluğundan pek ulaşılamamış, halk kendi şartları içerisinde, kanunlara uymadan, haydutluk yaparak yaşamıştır. Bölgeye yapılan askerî harekâtlar ise pek işe yaramamış ve bölgenin durumu Cumhuriyet'e kadar devam etmiştir. Şeyh Sait

¹⁵⁴ Bahhatin Demirtaş, *Atatürk Dönemi Cumhuriyet Hükümetlerinin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Politikaları (Askeri, İktisadi, İdari ve Adli) (1923-1938)* (Ankara: İksad Yay., 2021), 76; "Eruhlu Yakup Ağa ve Oğulları İsyanı ve Pervari İsyanı", Atatürk Ansiklopedisi, erişim 24 Ekim 2022, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ataturk-doneminde-meydana-gelen-ayaklanmalar-1924-1938/>.

¹⁵⁵ Reşat Hallı, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar (1924-1938)* (Ankara: Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Resmi Yay., 1972), 175.

¹⁵⁶ Orgeneral Mustafa Muğlalı, 1882 yılında Muğla'da doğmuştur. 1892'de Harp Okulu'na giren Muğlalı 1904'te okulu Yüzbaşı olarak bitirmiştir. Çeşitli komutanlık görevlerinde bulunmuş olan Muğlalı, 1930'da Menemen Olayı sonrasında kurulan askerî mahkemede mahkeme başkanlığı yapmıştır. 11 Aralık 1951 tarihinde İstanbul'da vefat etmiştir. *Türk İstiklâl Harbi Ne Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri* (Ankara: Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Yayını, 1989), 136-137.

¹⁵⁷ Demirtaş, *Atatürk Dönemi Cumhuriyet Hükümetlerinin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Politikaları*, 77.

¹⁵⁸ Köse, "Şükrü Kaya'nın Doğu ve Güney Vilayetleri Gezisi ve Sonuçları", 341.

¹⁵⁹ Hallı, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar*, 179, 192.

¹⁶⁰ "Hakkâri İsyanı", Atatürk Ansiklopedisi, erişim 25 Ekim 2022, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ataturk-doneminde-meydana-gelen-ayaklanmalar-1924-1938/>.

İsyanı ile bölgede ayaklanan asiler bastırılmış ve bölge isyancılardan boşaltılmışsa da gerçek bir tedbir alınmamıştır. Batıya gönderilmiş olan ağaların tekrar bölgeye gelmesi ve avanenin çevrelerine toplanması ile asayiş bozulmaya başlamış, Ağrı harekâtı ile bu durum daha da artış göstermiştir. Durumun devam etmesi üzerine 1932 Eylül’ünde harekât düzenlenmiş, bir kısım silahlar toplanmış ancak mevsimden dolayı harekâta devam edilememiştir.¹⁶¹

1933 Temmuz ayında Tekel memurları, tütün imhası sırasında eşkıyaların saldırısına uğramıştır. Jandarmanın eşkıyalara karşılık vermesi bir işe yaramamış ve eşkıya ile aşiretler bu durumdan yüz bularak asayiş bozmaya devam etmişlerdir. Bu durumun halli için Eylül 1933’te kararname çıkarılmış, bölgede temizlik amacıyla asayiş bozan halkın Trakya bölgesine göç ettirilmesi sağlanmıştır. Ayrıca yine bölgede silah toplama işlemi yapılmış ve mevsim şartlarından dolayı harekâta son verilmiştir.¹⁶²

1935 Nisan ayında hayvan sayımı için bölgede bulunan memurların kovulması üzerine bölgeye öğüt vermek için giden kaymakam vekili öldürülmüş ve müftü yaralanmıştır. Bunun üzerine bölgeye giden kuvvetlere de silahla karşılık verilmiştir. Yapılan harekâta asiler kaçmıştır. Asilerin tekrar bölgede eyleme geçmesini engellemek için Sason’daki birlikler bazı baskınlar yapmış olsa da bölge içlerindeki olumsuz şartlardan dolayı önemli bir gelişme olmamıştır.¹⁶³

1936 yılında devam niteliğinde askerî harekâtlar düzenlenmiş, yasak bölge ilanları gerçekleştirilmiş ve buradaki halk başka yerlere iskân edilmiştir. Yasak bölge çevresine ise Batı’dan Türklerin getirilmesi düşünülmüştür. Düşünceler üzerine Ekim 1936’da Bakanlar Kurulu’nda karar alınmış, karar doğrultusunda 2.400 kişinin nakli yapılmıştır. Askerî harekâtlar ve baskınlara devam edilmiş, yapılan harekâta 14 yaralı ve 21 şehit verilmiş, asilerden de 155 ölü, 24 yaralı ve 39 asi ele geçirilmiştir.¹⁶⁴

1937 yılında iki aşamadan oluşan harekât düzenlenmiştir. İlk aşama, Seyyar Jandarma taburları ile yapılmış, bölgenin zorlukları ve harekâtın devamı için taburlar desteklenmiş, harekât kış mevsimi gelmeden bitirilmek istenmiştir. İkinci aşama ise Eylül ayında başlamıştır. Bu harekâtın amacı, yasak bölgeye giriş çıkışları engellemek ve

¹⁶¹ BCA, 30.10.0.0/115.804.16/lef.2-3.

¹⁶² Abdulaziz Kardaş, “Cumhuriyet Dönemi’nde Sason İsyanları ve Alınan Tedbirler”, *The Journal of Academic Social Science Studies* 43(Bahar 1 2016), 52.

¹⁶³ BCA, 30.10.0.0/115.804.16/lef.3-4.

¹⁶⁴ Hallı, *Türkiye Cumhuriyeti’nde Ayaklanmalar*, 156-159.

Abdurrahman Yunus'un bulunduğu Arziyo dağı olmuştur. Kasım 1937'ye kadar devam eden harekâta kesin bir sonuç elde edilememiş, askerin yorgunluğu ve mevsim şartlarından dolayı harekât bitirilmiştir. Yasak bölge için 15 sabit jandarma karakolu kurulmuştur. 3 yıllık harekât sonunda 70 asker şehit verilmiş, 100 asker yaralanmıştır. (Farklı bir arşiv belgesinde şehit sayısı 80, yaralı sayısı 106 olarak belirtilmiştir.) Asilerden 451 kişi ölü, 79 kişi yaralı, 380 sağ ele geçirilmiş, teslim olan 2.497 kişi de Batı'ya gönderilmiştir. Yapılan harekâtlardan sonra Sason bölgesinde ıslahat çalışmalarına girilmiş, bölgede güvenliği sağlamak adına aileler Batı'ya iskân amacıyla gönderilmiş, idari düzenlemeler uygulanmış, yollar, köprüler ve karakollar yapılmıştır.¹⁶⁵

Mutki İsyanı (Mayıs- Ağustos 1927): Sason bölgesinde yapılan harekâttan sonra silahların toplanılması işi yapılmamıştır. Ayrıca Bitlis Valiliği de 35 köy için göç kararı almış ve bu iş de yapılmamıştır. Valilik, 2. Tümen'e konuyu bildirmiş lâkin Tümen kararını beklemeden köylerin taşınmasını emretmiştir. İşte bu köyler nakil kararına karşı çıkarak isyan etmiştir.¹⁶⁶ İsyan üzerine başlayan harekâta özellikle halkı kışkırtan Mehmet Ali Yunus'un yakalanması üzerinde durulmuştur. Harekâttan net bir sonuç elde etmek için isyana katılan ve silah kullanan asilerin sert bir şekilde cezalandırılması istenmiştir. Bu doğrultuda yapılan saldırıda asilerden yakalananlar olmuştur. Halkı kışkırtan Mehmet Ali Yunus ve diğer isyan liderleri kaçmayı başarmıştır. İsyan üzerine başlatılan harekât 25 Ağustos 1927'de bitirilmiştir.¹⁶⁷

Bicar İsyanı (Ekim- Kasım 1927): Şeyh Sait İsyanından sonra Bicar bölgesine sığınan asiler eşkıyalığa ve hırsızlığa başlamıştır. Yine isyandan sonra Suriye'ye kaçan Şeyh Abdurrahim, Haço, Emin, Yado gibi şahıslar Urfa ve Cizre arasında asayiş bozan olaylara girişmişler, köy basmışlar ve halkı kışkırtmışlardır.¹⁶⁸ Bölgede meydana gelen olayları ve mevcut durumu incelemek amacıyla Albay Mustafa Muğlalı görevlendirilmiştir. Bir aylık araştırma sonucunda bölge halkının eşkıyanın baskısı karşısında hükümetin kendilerine yardım etmeyeceğini düşündüklerini, dağlık köylerde de asiler ile beraber hareket edilmekte olduğunu görmüştür. Yapılacak harekâtın komutanı olarak yine Albay Muğlalı görevlendirilmiştir. Asiler geniş bir çevreye yayıldığı için harekât bir çemberin daralması şeklinde yapılmıştır. 7 Ekim günü başlayan harekât, 3

¹⁶⁵ BCA, 30.10.0.0/115.804.16/lef.4-9; BCA, 30.10.0.0/116.805.26/lef.2; Kardaş, "Cumhuriyet Dönemi'nde Sason İsyanları", 59-61.

¹⁶⁶ Halli, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar*, 193.

¹⁶⁷ Köse, "Cumhuriyet'in İlk On Yılında Doğu Vilayetlerinde Emniyet", 1268.

¹⁶⁸ "Bicar İsyanı", Atatürk Ansiklopedisi, erişim 03 Kasım 2022, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ataturk-doneminde-meydana-gelen-ayaklanmalar-1924-1938/>.

aşamadan oluşarak 3 Kasım 1927’de sona ermiştir. Harekât sonunda asayiş sağlanmış, 280 köy yakılmış ve 2.000’den fazla eşkıya ve bunlara bağlı kişiler imha edilmiştir.¹⁶⁹

Ağrı İsyanları (1926- 1930): Şeyh Sait İsyanından sonra doğu bölgemizde sorunlar devam etmiş ve asayişi sağlamak amacıyla çeşitli düzenlemeler ile askerî faaliyetler yapılmıştır. Yapılan bu işlere rağmen düzen gerektiği gibi sağlanamamıştır. Böyle bir ortam içerisinde 1926 yılının Mayıs ayında Yusuf Taşo ve çetesi komşumuz İran sınırından geçerek Beyazıt kazasının köylerinde hayvan hırsızlığına girişmiş, çaldıkları hayvanlar ile Ağrı dağının yaylalarına sığınmıştır. Bro Haso’nun liderliğindeki ayaklanmaya Soğanlı, Cilkanlı ve Cinganlı aşiretleri ile Kızılbaşoğlu ve Bilhanlı aşiretleri de katılmıştır. Birinci isyan bu şekilde başlamış ve genişlenmiştir. Düzenlenen askerî harekât sonucunda asiler İran’a kaçmıştır.¹⁷⁰

Birinci Ağrı İsyanı sonunda isyancıların İran’a kaçması ile kesin bir sonuç elde edilememiştir. Kaçan asilerin yakalanamayışı ve bölgedeki eşkıyaların Ağrı dağı çevresine yerleşmesi sonucu yeni bir askerî harekâta gereksinim duyulmuştur. 13 Eylül 1927’de başlayan harekât 20 Eylül’e kadar devam etmiştir. Yine asilerin İran’a kaçmaları nedeniyle bu harekâttan da istenilen sonuç alınamamıştır.¹⁷¹

Yurt içinde bahsetmiş olduğumuz bu iki isyan gerçekleşirken, yurt dışında özellikle Üçüncü Ağrı İsyanında faaliyet gösterecek olan bir yapılanma doğmak üzeredir. Dersim İsyanına katılmış asilerinden olan Nuri Dersimi’nin de sonradan üyesi olacağı yapılanma, etnik milliyetçi Kürtlerin ve Taşnak Ermenilerinin oluşturduğu Hoybun Cemiyetidir. Hoybun kelimesi Kürtçede Hoybon (Benlik) ve Ermenice’de Haypun (Ermeni Yurdu) kelimelerinin bir araya getirilmesi ile oluşmuştur. Cemiyetin kurulması amacıyla yapılan ilk toplantı, İngilizlerin Revandiz kaymakamı olan Seyit Taha’nın evinde gerçekleşmiş ve toplantıya Kürt ve Ermeni Taşnak liderleri, Leon, Emirizyon, Aris, Ali Rıza, İhsan Nuri, Abdulkerim Şalul gibi isimler katılmıştır. Toplantıda, İngilizlerin Kürtlere ihtiyaçları olursa yardım edeceği, Nasturilerin isyana katılacağı, hazırlıklar bittikten sonra isyanın Şemdinli, Yüksekova’dan başlayarak Van’a kadar ilerleyeceği kararları alınmıştır. İkinci toplantı, Seyit Taha’nın evinde yapılmıştır. Toplantıya Şeyh Sait’in oğlu Ali Rıza ve kaçak durumdaki subay Kasım da katılmıştır. Üçüncü toplantı, Seyit Taha’nın evinde

¹⁶⁹ Hallı, *Türkiye Cumhuriyeti’nde Ayaklanmalar*, 233, 237,247.

¹⁷⁰ Esra Sankoyuncu Değerli, “Ağrı İsyanlarında Yabancı Parmağı (1926–1930)”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 22 (Aralık 2008), 4.

¹⁷¹ Davud Kapucu, “1930 Ağrı İsyanı’nın Bastırılmasında Havacıların Rolü”, *BENGİ Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi* 1, sy. 2 (2021), 52,54.

gerçekleşmiş ve toplantıya Ali Rıza, İran Kürt aşireti lideri Simko¹⁷² ve İngiliz Motfoltre katılmıştır.¹⁷³

Cemiyetin kuruluşu İngiliz güdümündeki Irak'ta gerçekleşmiş olsa da bir sonraki toplantısı Fransa'nın güdümündeki Lübnan'da Birinci Kürt Kongresi adı ile Taşnak komitesi üyesi Vahan Papazyan'ın evinde gerçekleşmiştir. Toplantıya Kürt cemiyetlerinin temsilcileri ve Memduh Selim, Celadet Ali, Kamuran Bedirhan ve Süreyya Bedirhan, Şeyh Sait'in kardeşleri, aşiret liderleri Bozan ve Mustafa Şahin katılmışlardır. Toplantı sonunda Hoybun Cemiyeti kurulmuş, diğer Kürt cemiyetler feshedilmiş ve Sevr Antlaşması'nda yer alan Kürdistan bölgesinin bağımsızlığı ilan edilmiştir.¹⁷⁴ Toplanan kongrede ayrıca İhsan Nuri paşa rütbesi ile Hoybun askerî birliklerinin komutanı olarak atanmış, Ağrı İsyanının yönetimi verilmiştir. Cemiyetin kurulması ile beraber amacı da kuruluş belgesinde yerini almıştır. Cemiyetin amacı; Türkiye'nin elinde olan Kürtleri ve Kürdistan'ı kurtarmak ve Kürt devleti kurmaktır. Bu amaçla sadece Türkiye'ye saldıracaklarını, haricinde hiçbir devlete tecavüzde bulunmayacaklarını bildirmişlerdir.¹⁷⁵

Hoybun Cemiyeti'nin faaliyetlerinden Türk Devleti'nin de haberi olmuştur. Örneğin Cemil Paşazade Ekrem, Kadri, Mehmet ve Bedri'nin Halep'te oldukları ve Hoybun üyesi Memduh Selim ile toplantı yaptıkları ve toplantıdan sonra Hoybun Cemiyeti'ni canlandırmak için uğraşacakları, piyasadan para toplamaya çalıştıkları bilgisi Başbakanlık'a bildirilmiştir.¹⁷⁶

Dersim İsyanına katılmış olan Nuri Dersimi'ye göre Hoybun Cemiyeti, Türk zulmünden kaçarak Irak, Suriye ve Mısır'a sığınan Kürt vatanperverlerce 1927'de kurulmuştur. Cemiyetin birinci kongresi Ağustos 1927'de Taşnak lideri Papazyan'ın da katılımıyla Lübnan'da gerçekleşmiştir. Dersimi'ye göre Hoybun Cemiyetinin amacı; Türklerin elinde bulunan Kürdistan'ın parçası olan toprakları kurtarmaktır. Bunun için de Türklerin yaratmış olduğu Ermeni ve Kürtlerin birbirinden nefret etmesi durumunu ortadan kaldırmaları gerekmektedir. Bu nedenle de Ermeni Taşnaklar ile iş birliği yapmaları

¹⁷² İsmail Ağa (Simko), İran'da bulunan Şikak aşiretinin Abdüvi grubu lideri Ali Ağa'nın eşkıyalığı ile ünlü oğludur. İlerleyen zamanda aşiretin lideri olmuştur. Fatih Ünal, "Şikak Aşireti ve Reisi Simko Lakaplı İsmail Ağa'nın Faaliyetleri" *Turkish Journal of History* 0, sy. 44 (2006), 175.

¹⁷³ Yusuf Sarınoy, "Hoybun Cemiyeti ve Türkiye'ye Karşı Faaliyetleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 14, sy. 40 (1998), 213; Yaşar Kalafat, *Şart Meselesi Işığında Şeyh Sait Olayı, Karakteri, Dönemindeki İç ve Dış Olaylar*, (Ankara: Boğaziçi Yay., 1992), 136-137.

¹⁷⁴ Zafer Çakmak, "Hoybun Cemiyeti (Kuruluşu ve Teşkilatlanması)", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi* 5, sy. 2(2008), 37-38.

¹⁷⁵ Çakmak, "Hoybun Cemiyeti (Kuruluşu ve Teşkilatlanması)", 42-43.

¹⁷⁶ BCA, 30.10.0.0/ 113.771.1/lef.2; BCA, 30.10.0.0/ 113.771.4/lef.2.

gerekmektedir. Dersimi, İngiliz ve Fransızların Hoybun Cemiyeti'ni Türklere karşı kendi menfaatlerince desteklediklerini, daha sonra Türkler ile anlaşmalarında ise Cemiyet'in faaliyetlerine izin vermediklerini belirtmiştir.¹⁷⁷

Yaşar Kalafat'ın aktarımıyla Abdurrahman Ghassemloo, Kürtlerin ve Ermenilerin Hoybun Cemiyeti'nde bir araya gelmelerini şöyle açıklamaktadır:

*“Kürdistan dışında yaşayan göçmenlerin temsilcileri tarafından 1927'de tüm Kürt milliyetçi kuruluşların birleşimi, olarak Hoybun Partisi kuruldu. Bu temsilciler, feodaller, toprak ağaları ile entelektüellerden oluşuyordu. Yine 1927'de Lübnan'ın Bi ham dun kentinde Parti ilk kongresini topladı. Keza kongreye Ermeni Taşnaklarının liderlerinden biri olan Vahan Papazyan'da katıldı. Yönetimlerin ortak çıkarları gereği parti resmen kurulamadı ve aktif çalışmaları çok güçsüzdü. 37 Fakat, Türkiye'ye siyasi baskı yapmak için Kürt sorununu kullanan emperyalist güçlerin desteğini aldı. Bu nedenle İngiltere kendisini belli etmeden, Türk hükümetlerinin politikasına, karşı olayları Hoybun'un faaliyeti imiş gibi göstererek bir yöntem izledi. Türkiye ile anlaşmazlıkları konusunda Fransa da aynı yolu izledi. Taşnaklar Hoybun'u doğrudan etkileri altına aldılar.”*¹⁷⁸

Üçüncü Ağrı İsyanında Zirkanlı, Haydaranlı, Cıbranlı, Milanlı, Mokurlu aşiretlerinin yanı sıra Resul, Şeyh Fevzi, Tozu Ağa, Halit Ağa, Şeyh Tahir, Musa Lezgi, Bro Haso Telli, Ermeni Zilan ve Hoybun Cemiyeti tarafından Ağrı İsyanını yönetmekle görevlendirilen İhsan Nuri yer almıştır. İran'da bulunan Kürt aşiretler de Celali adı altında isyana destek vermiştir. Silah bakımından ellerinde 6 ağır makineli, 9 hafif makineli ve bol miktarda cephaneleri vardır. Cephanenin sağlanması kaçak yollar ile Rusya, İran ve yurt içinden gerçekleşmiştir. İngiliz ve Ermenilerden de yardım alınmıştır.¹⁷⁹

28 Aralık 1929'da Atatürk'ün de bulunduğu Bakanlar Kurulu'nda Haziran 1930'da Ağrı'ya harekât düzenlenmesi kararı alınmıştır. Yapılan hazırlıklar neticesinde isyana dair ilk askerî harekât 11 Haziran'da gerçekleşmiştir. Ancak Zeylan ve Erciş'te çıkan olaylar nedeniyle harekât Eylül ayına kalmıştır. İsyanlar boyunca asiler ya İran topraklarına kaçmış ya da İran'dan destek görmüşlerdir. Bunun engellenmesi amacıyla İran ile anlaşma sağlanmış ve karşılıklı olarak ülke topraklarında eşkıya takibi yapılacağına dair anlaşmaya varılmıştır. Yapılan anlaşma ile İran sınırı güvenceye alınmış, asayiş sağlaması için de

¹⁷⁷ Dersimi, *Kürdistan Tarihinde Dersim*, 253-255.

¹⁷⁸ Kalafat, *Şart Meselesi Işığında Şeyh Said Olayı*, 137.

¹⁷⁹ Değerli, “Ağrı İsyanlarında Yabancı Parmağı”, 5; Hallı, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar*, 320-321.

Takip Komutanlığı kurulmuştur. 4 Eylül'de yapılacak harekât planı Genelkurmay'a sunulmuştur. 7 Eylül günü başlayan Üçüncü Ağrı Harekâtı, 14 Eylül 1930'da isyanın bastırılması ile sona ermiştir. İsyanın bastırılması ile Şimkanlı Timur, Halit Ağa gibi asiler yakalanırken İhsan Nuri, Zilan, Şeyh Tahir, İbrahim Sigo gibi asiler İran'a kaçmıştır.¹⁸⁰

Oramar İsyanı (Temmuz- Ekim 1930): İsyanın çıkma nedeni, Ağrı İsyanına yapılacak olan askerî harekâtı engelleyebilmek veya Türk askerini yıpratarak gücünü kırmaktır. Bu amaç ile Ağrı İsyanının liderlerinden İhsan Nuri'nin isteği ve Hoybun Cemiyeti'nin desteği ile Barzani aşireti lideri Şeyh Ahmet ve Molla Hüseyin'e bağlı 500 silahlı, Türk sınırından geçerek Oramar bölgesine saldırmıştır. Ayrıca bölgedeki aşiret reislerine de propaganda yapılmış ve hükümete karşı isyana teşvik edilmiştir. Cigri ve Herki aşiretleri isyana destek olmuştur Yerli aşiretlerden Kasım, Kerim, Ferhat ağaların ve Hava kuvvetlerinin de desteği ile 22 Temmuz- 10 Ekim tarihleri arasında isyancılar ile çatışmalar gerçekleşmiştir. Askerî harekât sonunda asiler sınır dışına kaçmış ve isyan bastırılmıştır.¹⁸¹

Tendürek İsyanı (Eylül 1929): Komşumuz İran'dan kaçarak Türkiye'ye sığınan Şeyh Abdulkadir zaman içerisinde bölgede güçlenmiştir. Bölge halkına ait olan topraklara el koyma isteği, aşiretler arasında huzursuzluk çıkartmaya çalışması, asayişin ve huzurun bozulmasına sebep olmuştur. Ayrıca Şeyh üzerine düşen görevleri de yapmamıştır. Oluşan bu durum nedeniyle Şeyh'in üzerine askerî harekât düzenlenmiştir. Harekâtı haber alan Şeyh Abdulkadir İran'a kaçmış ve isyan sonra ermiştir.¹⁸²

Savur İsyanı (Mayıs- Haziran 1930): İçişleri Bakanlığı, 1930 senesi başında Doğu bölgesinde isyan çıkma ihtimalini soruşturmak üzere Valiliklere görüşlerini sormuştur. Beyazıt, Mardin, Muş, Elâzığ, Urfa, Siirt, Hakkâri ve diğer Valilikler görüşlerini belirtmiş genel itibarıyla bir isyanın çıkma ihtimalini görmemişlerdir. Bazı Valilikler ise isyana %20-%30 gibi düşük bir ihtimaller vermiştir. Genelkurmay, ihtimal dahilinde çıkabilecek bir isyana karşı tedbir alınması yönünde Birinci Genel Müfettişliğin görüşünü de almış ve Müfettişlik gerek gördüğü tedbirleri almıştır. Alınan tedbirlere

¹⁸⁰ Kapucu, "1930 Ağrı İsyanı'nın Bastırılmasında Havacıların Rolü", 56, 61-63; Hallı, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar*, 349.

¹⁸¹ Resul Köse, "Türkiye'nin Doğu ve Güneyindeki Komşularıyla Sınır İlişkilerine Dair Bir Değerlendirme (1923-1940)", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Recent Period Turkish Studies* 38 (2020), 71-72; Hallı, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar*, 305,309; "Oramar İsyanı", Atatürk Ansiklopedisi, erişim 01 Kasım 2022, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ataturk-doneminde-meydana-gelen-ayaklanmalar-1924-1938/>.

¹⁸² Demirtaş, *Atatürk Dönemi Cumhuriyet Hükümetlerinin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Politikaları*, 105-107; "Tendürek İsyanı", Atatürk Ansiklopedisi, erişim 01 Kasım 2022, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ataturk-doneminde-meydana-gelen-ayaklanmalar-1924-1938/>.

rağmen Savur, Midyat ve Cizre köylerinde askerlere karşı silahlı saldırılar gerçekleşmiştir. Bunun durum üzerine bölgede asayiş sağlamak ve silahları toplamak için askerî harekât düzenlenmiştir. 11 Haziran'a kadar devam eden harekât sonucunda asayiş sağlanmış ve 503 silah toplanmıştır.¹⁸³

Asi Resul İsyanı (Mayıs- Ağustos 1929): İsyanın çıkış nedenine dair iki görüş dile getirilmiştir. Birinci görüş; Eruh Jandarma Komutanı olan Ziya Bey'in hasım olarak gördüğü Resul Ağa ve biraderi Akit için tutuklama kararı çıkartması ve silah toplama bahanesini ileri sürerek Resul Ağa'nın köyünde arama başlatmış ve Resul Ağa'yı yakalamıştır. Akit Ağa'nın köyünde silah araması sırasında askere ateş açılmış ve askerlerden şehit verilmiştir. Olayın büyümesi ile şehit sayısı artmış Resul Ağa da kaçmıştır.¹⁸⁴ İkinci görüş ise yukarıda bahsettiğimiz ilk görüşü göstermelik bir neden olarak görmüş ve asıl nedeni, Jilyan aşiretini ve bu aşirete yardım edebileceği düşünülen Dervişliler ve Batmanlılar aşiretinin yola getirilmesi olarak açıklamıştır. Olayların kontrol altına alınması ve Resul Ağa'nın yakalanması amacıyla harekât düzenlenmiş, isyan bastırılmış ancak Resul Ağa yakalanamamıştır.¹⁸⁵

Batuş İsyanı (Mayıs- Haziran 1930): Savur'a bağlı olan Batuş köyünde parti çekişmesinden dolayı çıkan olayları yatıştırmaya giden Jandarma bölüğüne ateş açılmış ve ateş açan kişiler daha sonra kaçmıştır. Savur harekâtının yapılması ile beraber bölgede asayiş tekrar sağlanmıştır.¹⁸⁶

Zeylan İsyanı (Haziran- Eylül 1930): Ağrı İsyanları devam ederken bölgede bazı gelişmeler olmuş, gelişmeler doğrultusunda Ağrı bölgesindeki asilerin ve eşkıyaların faaliyetleri hakkında istihbarat raporu Başvekil'e gönderilmiştir. Bu raporda; Ferzende, Hoybun Cemiyeti tarafından isyanın komutanı olarak atanan İhsan Nuri, Kör Hüseyin Paşa'nın oğulları Mehmet ve Nadir'in 160 atlı ile Zilan deresine gittikleri, Simko'nun İran ile görüştüğü, Tozu Ağa ve çevresindekilerin çadırları ile Ovacık civarındaki İran köylerine doğru sokulduğu ve Halekanlı Halit ve Tozu Ağaların İran sınır komisyonu ile görüştüğü bilgileri yer almıştır.¹⁸⁷ Bölgede bu gelişmeler devam ederken Zeylan İsyanı, Ağrı İsyanına paralel olarak planlandığını gösterir bir hal almış, Ağrı isyanında rol alan

¹⁸³ Hallı, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar*, 271-282; Demirtaş, *Atatürk Dönemi Cumhuriyet Hükümetlerinin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Politikaları*, 110-111.

¹⁸⁴ Hallı, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar*, 249.

¹⁸⁵ Demirtaş, *Atatürk Dönemi Cumhuriyet Hükümetlerinin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Politikaları*, 104-105.

¹⁸⁶ Köse, "Cumhuriyet'in İlk On Yılında Doğu Vilayetlerinde Emniyet" 1270.

¹⁸⁷ BCA, 30.10.0/112.753.14/lef.3.

Hoybun Cemiyeti Kürt Muhtariyeti'ni, Ermeniler ise Ermeni Devleti kurulmasını dile getirmeye başlamıştır.¹⁸⁸ İhsan Nuri'nin talimatı isyanın başlamasında baş faktör olmuştur. 19 Haziran'da Mehmet ve Nadir kardeşler ile Emin Paşa'nın oğullarının liderliğindeki 110 kadar atlı Türk sınırını geçerek Zeylan'a gelmiş Halikanlı, Teze, Haydaran gibi aşiretlerin katılımıyla sayıları arttırmış ve Zeylan Jandarma karakolunu basmışlardır. Hava kuvvetlerinin ve halktan katılımı ile düzenlenen harekât, 18 Eylül 1930'a kadar devam etmiş ve isyan bastırılmıştır.¹⁸⁹

Pülümür İsyanı (Ekim- Kasım 1930): Ağrı İsyanını bitirmek amacıyla yapılan harekâtın devam ettiği süreçte Fevzi Çakmak, Erzincan hakkındaki düşüncelerini rapor halinde Pülümür isyanı öncesinde Başvekâlet'e ve Dahiliye Vekâleti'ne bildirmiştir. Raporda; Erzincan'ı ekonomik ve asayiş yönünden zora sokan Aşkırık, Gürk, Dağbey ve Haryi köylerine askerî harekâtın zorunlu olduğunu, harekât düzenlenmeyen bu köylerin civar köyleri de olumsuz etkilediği söylemiştir. Bu nedenle Kürt köylerinde Devlet etkisini oluşturmak için harekâtın uygun olacağını, Kürtlüğün bölgede yayıldığını ve Türk köylerinin Kürtçe konuşmaya başladığı belirtmiş, bunun engellenmesi gerektiğini ve bu nedenle de bazı köylerin göçe tabi olmalarını, Kürt memurların bölgede etkisinin kırılması gerektiğini raporunda belirtmiştir.¹⁹⁰

İsyanı ve askerî harekâtı başlatan olay, Pülümür ağalarının tertibi ile Pülümür Kaymakamının evine ateş açılması ve ateş açanların teslim edilmemesi olmuştur. Başvekil İsmet İnönü 8 Ekim'de harekâtın emrini vermiştir. Harekât öncesinde ise yapılacakları şöyle açıklamıştır: Köylerin devlete karşı yükümlülüklerini yerine getirmedikleri için tedibi, Kürtlüğü yaymaya çalışanların göçünün mümkün olmadığı ama Kürt reislerin nakledilmesine çalışılacağı ve Kürtlük düşüncesinde olan memurların değiştirileceği açıklama içerisinde yer almıştır. İki safhalı yapılan harekâta hava kuvvetleri de katılmış ve bölgede tarama işlemleri yapılmıştır. İkinci safha Erzincan tarafına yapılmıştır. Bölgede asayişin sağlanması ile 14 Kasım 1930'da harekât sona ermiştir.¹⁹¹ Harekâtın son günlerine doğru bölgeden gelen 11 Kasım tarihli istihbarat ve harekât raporunun genel olarak içeriğinde; Savur'da toplanan silah 263, yakalanan kişi sayısı 12'dir. Haydaran aşireti Hükümet'in talebini kabul etmiştir. Abbas Uşağı ve Birman aşiretinin asilere katıldığı, İngilizlerin, Dersim hakkında propaganda yaptıkları ve Hükümetin Kürtleri imha ve

¹⁸⁸ İsmet Bozdağ, *Kürt İsyanları* (İstanbul: Truva Yay., 2009), 108.

¹⁸⁹ Kapucu, "1930 Ağrı İsyanı'nın Bastırılmasında Havacıların Rolü", 56-57, 61.

¹⁹⁰ Hallı, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar*, 351, 352.

¹⁹¹ Vecihi Timuroğlu, *Dersim Tarihi* (Ankara: Yurt Yay., 1991), 49-50.

Ermeniler gibi tehcir edeceği şeklince halkı tahrik ettiği, Seyit Han şetesinin Muş bölgesine dağıldığı, bölgedeki Körtlerin şeteye katılmasalar da bazı yardımlarda bulundukları, İran'ın Türk sınırına aşiretleri topladığı, bunlara silah temin ettiği ve sınıra saldırmalarına izin verdiği gibi bilgiler bulunmaktadır.¹⁹²

¹⁹² BCA, 30.10.0.0/128.920.12/lef.2.

3. BÖLÜM ŞEYH SAİT İSYANI

İstiklâl Harbi'nin başarıyla sonuçlanması, Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanması ve 1923'te Cumhuriyet'in ilanı ile yeni Türk devleti kurulmuştur. Saltanat'ın kaldırılması gibi Cumhuriyet'in ilanından önce başlayan devrimler ve değişimler 1923'ten sonra da hızla devam etmiştir. Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun kabulü, Halifelik makamının kaldırılması, Şerî mahkemelerin kapatılması ve Cumhuriyet'in ilk Anayasa'sının kabulü gibi kısa zamanda gerçekleştirilen devrimler olmuştur. Bunların yanı sıra çok partili hayata geçiş yolunda önemli bir adım olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kurulmuştur. Gerçekleşen bu devrimler ve yenilikler Türk halkında yıkılması mümkün olmayacak sağlam temelleri de beraberinde getirmiştir. Lâkin devrimler ve yenilikler memleketin her köşesine aynı oranda etki etmemiştir. Basında özellikle Tanin gazetesinden Hüseyin Cahit, Tevhid-i Efkâr gazetesinden Ebuzziya, Vatan gazetesinden Ahmet Emin ve Sebilürreşad gazetesinden Eşref Edip yapılan yenilik ve değişimlere muhalif olmuşlardır. Özellikle Sebilürreşad Gazetesi din konusunda muhalif bir gazete olmuştur.¹⁹³

Sosyal hayat içerisinde Batı tarzındaki değişimler ve özellikle Halifelik makamının kaldırılması, halkın dindar kesiminde tepki oluşturmuş ve bu tepki bir süre sonra etnik milliyetçilik gibi etkenlerin de eklenmesi ile isyana yol açmıştır. Şeyh Sait İsyanı da bu isyanların ilki ve en önemlilerinden birisi olmuştur. Bu ilk isyan nedenleri ve doğurduğu sonuçlar açısından günümüze kadar etkilerini sürdürmüş ve bu etkiler çeşitli tartışmalara yol açmıştır. 13 Şubat 1925'te patlak veren isyandan bahsetmeden önce isyanın lideri olarak isyan ile bütünleşen Şeyh Sait'in kimliği ve hayatı üzerinde kısaca durmanın faydası olacağı düşüncesindeyiz.

Şeyh Sait, Elâzığ ilinin Palu ilçesinde doğmuştur. Dedesi Ali Septi Diyarbakır'dan Palu'ya yerleşmiştir. Daha sonra aileler arası çatışmalar nedeni ile Erzurum'un Hınıs ilçesine yerleşmiştir. Ancak daha sonra Palu'ya tekrar dönmüştür. Ali Septi, Nakşibendi şeyhidir ve beş çocuğu vardır. Şeyh Sait ise bu beş çocuk içinden Şeyh Mahmut'un oğludur. 1865 yılında doğan Şeyh Sait ailesi ile beraber Hınıs'a gitmiştir. Maddi imkanlara sahip bir ailede büyüyen Şeyh Sait dini ilimlerin yanı sıra iyi bir eğitim de almıştır.¹⁹⁴

¹⁹³ İlhami Aras, *Adım Şeyh Sait* (İstanbul: İlke Yay., 1992), 15.

¹⁹⁴ Metin Toker, *Şeyh Sait ve İsyanı* (Ankara: Yeni Haber Yay., 1998), 37.

Babası Şeyh Mahmut'un ölümünden sonra Nakşibendi¹⁹⁵ tarikatının lideri olan Şeyh Sait, bölgedeki aşiretlerce saygı gösterilen bir kişi olmakla beraber ticaretle de uğraşmıştır. Şeyh Sait, ilkbahar ve yaz mevsimlerinde ticaret amacıyla seyahat etmiş, Halep'e kadar giderek orada ticaret yapmıştır. Behçet Cemal, Şeyh Sait için "*Hınıs ile Halep arasındaki yollar üzerinde Şeyh'i tanımayan hemen hemen yok gibidir*" demiştir.¹⁹⁶ Yazar Yusuf Mazhar ise Şeyh Sait ve isyan hakkında şunları söylemiştir:

*"Şeyh Sait çok zengin olduğu gibi Zazalar ve Kürtler arasında büyük bir nüfuza sahipti. İsyanı tertip edenler de sırf bu yüzden Şeyh Sait'i isyanın başına geçirmeyi faydalı bulmuşlardı. Diğer bir hakikatte Şeyh Sait'in başlı başına isyan edecek durumda olmamasıdır. Şeyhi isyandan önce tanıyanlar Sait'in din, mezhep, siyaset ve hükümet ile alakasının hiçbir zaman koyun sürülerinden daha fazla olmadığını söylerler. Şeyh Sait bu bolluk ve rahatlık içerisinde hayatının son günlerinde niçin böyle bir olayın içerisine girip hükümetin başına dert açmak istesin ki? Bunun nedenini uzun bir olaylar zincirinde bulmak mümkündür."*¹⁹⁷

Şeyh Sait, maddi imkanlara sahip ve bölge halkı tarafından bilinen, saygı gören bir tarikat lideri olarak neden isyana kalkışmıştır? İsyanın nedenleri ne olmuştur?

3.1. İsyanın Nedenleri

Şeyh Sait İsyanı, giriş bölümünde de belirttiğimiz üzere her isyanda olduğu gibi çeşitli nedenlere dayanmaktadır. Genel kanı ve bizim de yaptığımız araştırma sırasında karşılaştığımız üzere isyan iki temel nedene dayanmaktadır. Bu nedenler Din ve Etnik nedenler olmak üzere iki temeldedir. Bu nedenleri alt başlıklarda açıklayacak olsak da giriş mahiyetinde örnek vermenin yerinde olacağı düşüncesindeyiz. Dini nedene bir örnek olarak, Şeyh Sait'in isyan başlamadan önce Hormek aşireti reislerine göndermiş olduğu mektup dikkate değerdir.

¹⁹⁵ Nakşibend kelimesi Farsça nakş ile bend kelimelerinin birleştirilmesi ile ortaya çıkmıştır. Anlamı ise Allah'ın ismini akla ve kalbe bağlamaktır. Tarikat silsilesini Hz. Ebu Bekir'e kadar indirmiştir. Önceleri Bekriyye veya Tarik-i Hacegan ismi ile anılan tarikat Muhammed Bahaeddin Nakşibend'den sonra Nakşibendiyye ismi ile yaygınlaşmıştır. Tarikat, sessiz zikiri, uygulamada gizlilik ve itidali ve şeriata aşırı bağlılığı benimsemiştir. Moldır Ilgışheva, "Nakşibendilik Tarikatı ve Tarikat Mensubu Meşhur Jüsip Köpeyli", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 68 (2020), 39.

¹⁹⁶ Toker, *Şeyh Sait ve İsyanı*, 38; Behçet Cemal, *Şeyh Sait İsyanı* (İstanbul: Sel Yay.,1955), 19.

¹⁹⁷ Hasan Acar, "Türk Siyasal Hayatında Şeyh Sait İsyanı", *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8, sy.3 (2019), 2936.

“Hormek aşireti reislerinden Halil, Veli ve Haydar ağalara;

Esselamu Aleykum ve Rahmetullahi ve Berekatuhi velehülhamd. Velminne hidayeti Rabbani ile dini mübini Ahmediyi kafır olan Mustafa Kemal’in yed-i zulmünden tahlis etmek gazası niyetiyle Suşara hareket edildi. Bu gaza ve Cihad’ın mezhep ve tarikat tefrik edilmeden, La İlahe İllallah Muhammeden Rasulullah diyen bütün İslâm Muvahhidleri üzerine farz olduğundan minelkadim memleketimizde büyük bir gayret ve şecaat sahibi olan Müslüman aşiretinizin de Şeriat-ı Garıyı Ahmediyyeye ve bu Cihad-ı Ekbera ittiba edeceğinize itimadım berkemaldır. Ya Eyyuhelenser, dinimizi ve namusumuzu bu mulhitlerin elinden kurtaralım. Size istediğiniz yerleri verelim. Bu dinsiz hükümet bizi de kendisi gibi dinsiz yapacaktır. Bunlarla cihad farzdır.

4 Kanunisani 1341 Emirelmucahidin Esseyid

Muhammed Said-i Nakşibendi”¹⁹⁸

Şeyh Sait isyan başlamadan önce göndermiş olduğu mektupta, Mustafa Kemal Paşa’yı kâfir olarak görüp, bütün Müslümanları cihada davet etmiş ve din ile namuslarını kurtarmaları gerektiğini söylemiştir. Mektubun sıradan bir davet mektubu olmadığı, dini öğelere vurgu yapmasından da belli olmakta ve dini amacın isyanın bir nedeni olduğunu göstermektedir.

Şeyh Sait İsyanının bir diğer nedeni de Etnik milliyetçiliktir. Daha geniş açıklamasını yapacağımız bu nedene dair bir örneği şöyle açıklamak mümkündür: İsyân sonunda gerçekleşen mahkemede idam cezası alan Mehmet Tevfik’in “*yaşasın Kürtlük mefkuresi, yaşasın Kürt hükümeti*” diye bağırması isyanın Etnik milliyetçilik nedenini de güttüğünü göstermesi açısından önemlidir.¹⁹⁹ Bir diğer kısa örnek ise Kasım Bey’in ifadesinde, kimi din için kimi de siyasi amaçla çalıştı ama maksat aynıdır söylemi etnik milliyetçiliğin bir diğer göstergesi olmuştur.²⁰⁰

¹⁹⁸ Aras, *Adım Şeyh Sait*, 35-36.

¹⁹⁹ Ahmet Süreyya Örgüvren, *Şeyh Sait İsyanı ve Şark İstiklâl Mahkemesi* (İstanbul: Temel Yay., 2002), 20-21.

²⁰⁰ Acar, “Türk Siyasal Hayatında Şeyh Sait İsyanı”, 2939.

3.1.1. İsyanın Dini Nedeni

İsyanın dini nedenini örnekler ile açıklamadan önce bizce bu nedeni ortaya çıkaran önemli bir devrimden bahsetmek yerinde olacaktır. Bu devrim Halifelik'in kaldırılması ve Laik toplum düzenine atılan adımdır.

Hilafet veya halife; bir kimsenin yerine geçmek, birinin yerini almak ya da birinin ardından gelmek anlamı taşımıştır. Siyasi anlamda ise Hz. Muhammed'in ölümünden sonra Müslümanları yönetmek amacıyla, İslâm Devleti'nin başına geçen kişiyi ifade etmiştir.²⁰¹ Hz. Muhammed'in ölümünden sonra Hulefa-i Raşidin (Dört Halife Dönemi)²⁰² dönemi başlamış ve bu dönemin sonunda Hz. Ali ile Muaviye arasında yaşanan mücadele neticesinde hilafet makamı Emeviler'e geçmiştir. Bu geçiş ile hilafet makamı şekil değiştirmeye başlamıştır. Muaviye, oğlu Yezid'i kendinden sonra devletin başına geçecek halife olarak seçince veraset başlamış ve Yezid'den sonra başa geçen halifelerin de benzer uygulamaları ile hilafet makamı saltanata dönüşmüştür.²⁰³ Genel kabul olduğu üzere Sultan Yavuz Selim'in Mısır'ı ele geçirmesi ile Halifelik Osmanlı Devleti'ne geçmiştir.²⁰⁴

Dağılma dönemine kadar pek kullanılmayan Halifelik makamı, II. Abdülhamit döneminde özellikle Panislamizm siyaseti içerisinde kullanılmaya başlanmıştır. Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girmesi ve "Cihad-ı Ekber" ilanı ile makam daha da önem kazanmış ve dünya Müslümanları Osmanlı'ya desteğe çağırılmıştır. Lâkin bu çağırının gerçek anlamda yararlı olmadığı, savaş sırasındaki Arap isyanlarında ve yine Arapların İngilizlere yardımlarında görülmüştür. I. Dünya Savaşı'ndan yenilgi ile çıkan Osmanlı Devleti'nde, Mustafa Kemal Paşa liderliğinde İstiklâl mücadelesi başlamıştır. İstiklâl mücadelesi içerisinde olmayan hatta karşısında duran Şeyhülislâm, Mustafa Kemal Paşa'yı ve yanındakileri isyancı olarak gören, halifeye karşı çıkanların dinden çıktığını ve öldürülmeleri gerektiğini ifade eden fetvalar verilmiştir. Fetvalar birçok askerin ve halkı etkilenmiş ve isyanlar çıkmıştır. Ankara Hükümeti ise yayınlanan bu fetvalara Ankara Müftüsü Rıfat Efendi ve bir heyet ile karşılık vermiştir.²⁰⁵ İstiklâl mücadelesinin başarıya ulaşmasının ardından 1 Kasım 1922'de Saltanat kaldırılmış, Osmanlı Devleti hukuken

²⁰¹ Ömer Faruk Kırmıt, "Mustafa Kemal Paşa ve Millî Mücadele Liderleri Ekseninde Halifeliğin Kaldırılması Tartışmaları", *Vakanüvis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* 7, sy. 2 (2022): 811.

²⁰² Hz. Muhammed'in ölümünden sonra sırayla Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali halife olmuşlardır.

²⁰³ Mahmut Akkor, "Dini Bir Müessesenin Sonu: Hilafet'in İlgası", *History Studies* 4, sy 1 (2012): 16.

²⁰⁴ Hilafetin Osmanlı Devleti'ne geçip geçmediği konusundaki tartışma için: Faruk Sümer, "Yavuz Halifeliği Devrildi mi?", *Belleten* 56, sy. 2 (1992): 675-702.

²⁰⁵ Kırmıt, "Halifeliğin Kaldırılması Tartışmaları", 813-814.

ömrünü tamamlamıştır. Ortaya çıkan yeni sorun ise halifenin kim olacağı üzerine olmuştur. Sultan Vahdettin can güvenliği gerekçesi ile İngilizlere sığınarak ülkeyi terk etmiştir. Gelişmeler üzerine TBMM’de tartışmalar yaşanmış ve Meclis tarafından Vahdettin hilafet makamından düşürülmüştür.²⁰⁶ Ardından yine Osmanlı soyundan olan Abdülmecit Efendi ile halife olması yönünde görüşme yapılmış, kendisine saltanat iddiasında bulunmayacağına dair bazı uyarılarda bulunulmuş ve Halifelik makamı teklif edilmiştir. Abdülmecit Efendi’nin teklifi kabul etmesi üzerine 24 Kasım 1922’de Halifelik makamına geçmiştir.²⁰⁷

Abdülmecit Efendi’nin Halife olması ile tartışmalar ve sorunlar ortaya çıkmıştır. İskilipli Atıf ve Afyon Vekili Şükrü Efendi halifelik namına kitaplar yayınlamaya, Abdülmecit Efendi’nin peygamberin vekilli ve halkın padişahı olduğunu söylemişler, halifenin dünya işleri ile de ilgilenmesi gerektiğini savunmuşlardır. Abdülmecit Efendi Cumhuriyet’in ilanını tebrik için yollamış olduğu telgrafta ilanı, hükümet şeklinin değişimi olarak görmüş ve imza kısmında Zıllullah (Allah’ın gölgesi) sıfatını kullanmıştır. Bunların yanı sıra Cuma Selamlığı düzenlemiş, yabancı elçilikler ile ilişki kurmaya çalışmıştır. Ocak 1924’te Başvekil İsmet Paşa’ya gönderdiği yazıda, devlet görevlilerinin kendisini ziyaret etmemesinden bahsetmiş, Halifelik hazinesinin yeterli gelmediğini ve bütçeden kendisine yardım edilmesini talep etmiştir. Bu gelişmelerden rahatsız olan Mustafa Kemal Paşa çeşitli açıklamalarda bulunmuştur.²⁰⁸ Yaşananların ardından Mustafa Kemal Paşa İzmir’de Harp oyunlarına katılmış, burada devletin ileri gelenleri ve bazı komutanlar ile halifeliğin kaldırılması üzerine görüşmeler yapmıştır.²⁰⁹ Bütçe görüşmeleri sırasında da halifelik üzerine tartışmalar çıkmış, Yusuf Akçura²¹⁰ “*Halifeliğe ayrılan ödenek cumhuriyetimizin temeline tamamen aykırıdır*” söyleminde bulunmuştur.²¹¹ Bu söylem Meclis içerisinde de halifeliğin istenmediğine dair bir örnek teşkil etmiştir.

Harb oyunlarında Mustafa Kemal Paşa, devletin ileri gelenleri ve bazı komutanlar ile Hilafetin kaldırılması, eğitim ve öğretimin birleştirilmesi ve Şeriye ve Evkaf

²⁰⁶ Mecliste yapılan tartışmalar sırasında Şeyh Said İsyanı’nda rol oynayan Yusuf Ziya fetva-yı şerifenin (Şeyhülislâm fetvası) Meclis kararından üstün olduğunu belirtmiş ve Vahdettin aleyhine yapılacak oylamaya karşı çıkmıştır. Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi* 3. Kitap 1. Bölüm (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1995), 49.

²⁰⁷ Akkor, “Dini Bir Müessesenin Sonu: Hilafet’in İlgası”, 20.

²⁰⁸ Turan, *Türk Devrim Tarihi*, 52-55.

²⁰⁹ Akkor, “Dini Bir Müessesenin Sonu: Hilafet’in İlgası”, 21.

²¹⁰ Yusuf Akçura 2 Aralık 1876’da doğdu., Türkçülük akımının önde gelen düşünür ve tarihçisidir. Gençlik yıllarında Jön Türkler’e katılmıştır. 1904’te Türk Gazetesinde yayımlanan Üç Tarz-ı Siyaset adlı makalesi önemlidir. Bu makalede Osmanlı Devleti’nin Türk milliyetçiliğine dayanması gerektiğini belirtmiştir. Türk Derneği ve Türk Ocağı’nın kurucuları arasında yer almış Türk Tarih Kurumu başkanlığı yapmıştır. “Yusuf Akçura”, Türk Tarih Kurumu, erişim 20.12.2002, <https://www.ttk.gov.tr/onceki-baskanlar/prof-yusuf-akcura-8-4-1932-11-3-1935/>.

²¹¹ Naşit Hakkı Uluğ, *Halifeliğin Sonu* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 1975), 158.

Vekâleti'nin kaldırılması kararlarını almış, kararlar önce Halk Fırkası grubunda oylanmış sonra da 3 Mart 1924 tarihinde 429 Sayılı Kanun'un kabulü ile Şeriye, Evkaf ve Erkan-ı Harbiye Vekâletleri kaldırılmıştır. 430 Sayılı Kanun ile Tevhid-i Tedrisat Kanunu kabul edilmiş, son olarak 431 Sayılı Kanun ile Halifelik kaldırılmıştır. Ardından da Hanedan üyelerinin yurt dışına çıkarılması kararı alınmıştır.²¹²

Şüphesiz Halifelik makamının kaldırılmış olması yurt içinde ve yurt dışında birçok yorum ve tepki ile karşılaşmıştır. Bu tartışmalara girmeden iki önemli yazarın konu üzerindeki fikirlerini belirtmek istiyoruz. İngiliz tarihçi Toynbee, Halifeliğin kaldırılması ile Türkiye'nin İslâm'ın merkezi olmaktan çıktığını belirterek, manevi liderliği bir kenara bıraktığını ve yüzünü Batılılaşmaya döndüğünü ifade etmiştir. Bununla beraber Halifeliğin İslâm toplumunun yegâne birleştirici gücü olduğunu, makamın kaldırılmasının İslâm toplumunda önemli bir etki yapacağını söylemiştir.²¹³ Şerafettin Turan ise kaynak olarak da kullandığımız kitabında çeşitli tartışmaları göz önüne serdikten sonra, *“Halifelik kaldırıldı, laiklik getirildi, din göz ardı edildi diye Atatürk'ü suçlayan iç ve dış çevrelerin, tarihsel ömrünü tamamlamış olan o makamı yeniden oluşturup kimi nasıl halife seçecekleri konusunda bir yöntem belirleyememeleri de bu konudaki tartışmaların salt siyasal amaçlarla sürdürüldüğünü göstermektedir.”* demiştir.²¹⁴

Toynbee'nin açıklaması bir bakıma Şeyh Sait İsyanı'nda vücut bulmuştur. Özellikle Halifelik makamının devamını isteyenler, hayatlarında derin şekilde yer etmiş bu makamın kaldırılmasına tepki göstermiştir. Bu sebeple isyanın dini nedenini Şeyh Sait'in İsyan öncesindeki söylemlerinde ve isyandan sonra yargılandığı mahkemede verdiği ifadelerinde aramak yerinde olacaktır düşüncesindeyiz. Şeyh Sait'in halifeliğin kaldırılması hakkında İngiliz belgelerinde şu şekilde bir ifadesi geçmektedir: *“İslâm, Türk ile Kürt arasındaki yegâne birlik bağı olmuştur. Türkler bunu bozduktan sonra, Kürtler artık kendi haklarını sağlamalıdır.”*²¹⁵ Şeyh Sait'in bu ifadesi yukarıda belirttiğimiz Toynbee'nin ifadesi ile de benzerlik göstermektedir. Ancak Şeyh Sait bu ifadesinden yola çıkarsak Türk ile Kürt arasındaki bağı, İslâm'dan ziyade halifelikte görmektedir. Şeyh Sait, 1924 yılında yapılan

²¹² Oğuz AYTEPE, “Yeni Belgelerin Işığında Halifeliğin Kaldırılması ve Hanedan Üyelerinin Yurtdışına Çıkarılmaları”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* sy 29-30 (Mayıs-Kasım 2002): 23.

²¹³ Arnold Joseph TOYNEE, *Türkiye Bir Devletin Yeniden Doğuşu II*, trc. Kasım Yargıcı (İstanbul: Cumhuriyet Yay., 2000), 193.

²¹⁴ Turan, *Türk Devrim Tarihi*, 61.

²¹⁵ Bilal ŞİMSİR, *İngiliz Belgeleriyle Türkiye'de Kürt Sorunu (1924-1938): Şeyh Sait, Ağrı ve Dersim Ayaklanmaları* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991), 21.

devrimlere karşı olan düşüncesini kardeşi Şeyh Abdurrahim'in evinde yaptığı bir konuşmada dile getirmiş,

“Medreseler kapatıldı. Din ve Vakıflar Nazırlığı kapatıldı. Din tedrisatı Maarife bağlandı. Gazetelerde birtakım dinsiz muharrirler Peygamber efendimize dil uzatmaya cüret ediyorlar. Ben bugün elimden gelse, bizzat dövüşmeye başlar ve dinin yükseltilmesine gayret ederim” demiştir.²¹⁶

İfadesinden anladığımız kadarıyla Şeyh Sait, sadece halifeliğin kaldırılmasına değil, aynı zamanda benzer doğrultudaki diğer devrimlere de tepkilidir. Şeyh Sait isyandan önce verdiği fetvada şu şekilde ifadeler kullanmıştır:

*“Kurulduğu günden beri dini mübini Ahmadi'nin temellerini yıkmaya çalışan Türk Cumhuriyeti Reisi Mustafa Kemal ile arkadaşlarının Kuranın ahkâmına aykırı hareket ederek Allah ve Peygamberi İnkâr ettikleri ve Halife-i İslâm'ı sürdükleri için gayri meşru olan bu idarenin yıkılmasının bütün İslâmlar üzerinde farz olduğunu, Cumhuriyetin başında bulunanların ve Cumhuriyete tabi olanların mal ve canlarının şeraiti Gurra-i Ahmedî'ye göre helal olduğu ilan olunur.”*²¹⁷

Fetva, Cumhuriyet'e ve Mustafa Kemal Paşa'ya karşı düşünceleri, Halifeliğin kaldırılması ile bu yönetimin yasal olmadığını belirten ifadeleri içermektedir. Ayrıca yönetimde olanlar ile bu yönetime katılan insanların katledilmesi yönünde ifadeler de içermektedir. Fetva hali hazırda dini öğeler ihtiva etmekle, isyanı teşvik edici bir nitelik taşımaktadır. Böyle bir teşvikin olmadığını var saysak dahi en düşük ihtimalle cana kastı ifade eden sözleri içerdiği görülebilmektedir.

İsyan bastırıldıktan sonra yakalanan Şeyh Sait, mahkeme öncesinde ve mahkeme sırasında verdiği ifadelerde dini söylemlerde bulunmuştur. İfadelere birkaç örnek verecek olursak; Şeyh Sait mahkeme esnasındaki ilk sorgusunda sorulan isyanı nasıl düşündünüz, ilham mı oldu sorusuna, *“Haşa ilham... İlham vaki olmadı. Kitaplarda gördük. İmam ne vakit şeriatın ahkâmını icra etmezse üzerine kıyam vaciptir. Hükumete şeriat meselesini anlatmak istedik. Hiç olmazsa bir kısmının icrasını talep edecektik. Allah'ın kaderi beni bu işe düşürdü. İçine bir düştüm, bir daha çıkamadım.”*²¹⁸ diyerek cevap vermiş, şeriat hükümlerinin uygulanmadığı zaman isyanın gerekli olduğunu ifadesinde dile getirmiştir.

²¹⁶ Necip Fazıl Kısakürek, *Son Devrin Din Mazlumları* (İstanbul: Büyük Doğu Yay., 1974), 33.

²¹⁷ Acar, “Türk Siyasal Hayatında Şeyh Sait İsyanı”, 2941.

²¹⁸ Örgüç, *Şeyh Sait İsyanı ve Şark İstiklâl Mahkemesi*, 187.

Şeyh Sait'in ifadelerinden bir diğeri şöyledir: “Şeriat hükümlerinin hükümetimiz tarafından uygulanmasını sağlamak düşüncesi benim başımda yaşayan bir fikir ve arzuydu. Bunu gereğinde söylemekten de çekinmezdim. Fakat, böyle olsun diye kimseye bir şey söylemedim.”²¹⁹ Cumhuriyet hükümetinin Şeriat'a uyması gerektiğini, bunu sağlama düşüncesini reddetmemekle beraber düşüncesini de paylaşmadığını ifade etmiştir. Ancak bir önceki bölümde açıkladığımız Hormek aşireti reislerine gönderdiği mektup tam tersini göstermiştir. Şeyh Sait'in isyan sırasında yaptığı yazışmalarda kullanmış olduğu “Hâdim-ül Mücâhidîn” ve “Emir-ül Mücâhidîn” sıfatı dini bir nitelik taşımaktadır. Bu sıfat genel olarak din uğruna savaşan kimselerin komutanı ve hizmet edeni anlamına gelmektedir. Yazışmalara bir örnek vermek gerekirse;

“Harput Cephesi Kumandanı Şeyh Şerif Efendiye
Daraineli Mehmet oğlu Ali ve Diyarbükli Süveyş oğlu Hasan nam kimseler Harput'tan
gelecekler. Bir kimse tarafından silahlarına ilişik edilmeye vesselam.

16 Şubat 1341
Emir-ül Mücahidin
Mehmet Said El-Nakşibendi”²²⁰

Şeyh Sait, ilk sorgusunun son ifadelerinde amacının dine hizmet olduğunu söylemiştir. Niyetinin isyan olmadığını ama kaderinin bu yöne düştüğünü, lâkin başarılı olamadıklarını ifade etmiştir. İfadesinin asıl dikkat çeken kısmı ise isyanın başarılı olsa da halktan bir şey olmayacağını söylemesidir. “Bu vaziyet idi. Çünkü, ahaliden sıtkım sıyrıldı, şeriata razı olan ahali kalmamıştır.”²²¹

Mahkeme başkanı Mazhar Müfit (Kansu)²²² Bey, Şeyh Sait'in mahkemedeki sorgusunda isyanın nedenini sormuştur. Şeyh Sait'in bu soruya cevabı şu şekildedir: “Şeriat meselesi. Bir de Sebilürreşat'ın yazdıkları hiddetimizi artırıyordu. Bizi teşvik ediyordu. Ben bu fikri, yazı ile halletmek için gidip münakaşay-ı ilmiye yapayım dedim ve bazı rüfeka bulmak istiyordum. Fakat kader-i ilahi beni Piran'a sürükledi.” Mazhar Müfit Bey, sorgunun devamında şeriat hükümleri uygulanmadığı için mi isyan ettiniz sorusunu

²¹⁹ Uğur Mumcu, *Kürt İslam Ayaklanması 1919-1925*, 11. Baskı (Ankara: Tekin Yayınevi, 1993), 124.

²²⁰ Örgüven, *Şeyh Sait İsyanı ve Şark İstiklâl Mahkemesi*, 25.

²²¹ Örgüven, *Şeyh Sait İsyanı ve Şark İstiklâl Mahkemesi*, 183.

²²² Mazhar Müfit Kansu, 1873 yılında Denizli'de doğmuştur. Mülkiye İdadisinden sonra Mektebi Mülkiye-i Şahane'yi bitirmiştir. Maiyet memurluğu, Kaymakamlık, Mutasarrıflık ve Valilik görevlerinde bulunmuştur. Kazım Karabekir vasıtası ile Millî Mücadeleye katılmıştır. 1920 yılında Hakkâri vekili olarak BMM'ne katılmıştır. Daha sonraki dönemlerde Denizli ve Artvin vekili olarak mecliste görev almıştır. Bu görevlerin yanında Yozgat İstiklâl Mahkemesi üyeliği ve Şark İstiklâl Mahkemesi başkanlığı görevinde bulunmuştur. “Mazhar Müfit Kansu”, Atatürk Ansiklopedisi, erişim 28 Aralık 2022 <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/mazhar-mufit-kansu-1873-1948/>.

sormuştur. Soruya karşılık olarak Şeyh Sait, “İmam, şeriat ahkâmını icra etmezse dedim. Bu kıyamın cevazına delildir. Vaktaki vukubuldu, işte şeriatte vaciptir diyor. Hiç olmazsa günahkâr olmayız dedim” şeklinde cevap vermiştir.²²³ Şeyh Sait sorgusunun daha başında isyanın nedenlerinden birinin de din olduğunu verdiği ifadede göstermiştir. İfadesinin devamında ise gerçekleşen olayların isyana müsaade ettiğini eklemiştir. Sorgunun devamında Diyarbakır’ı aldıktan sonra ne yapacaksınız sorusu sorulmuş ve cevaben Şeyh Sait; “Diyarbakır’ı aldıktan sonra Hükümet ile görüşecek ve şeriatı isteyecek, kabulü halinde hükümetin raiyesi²²⁴ olacaktık”²²⁵ diyerek şeriat hükümlerinin kabulü halinde yine hükümete bağlı kalacaklarını ifade etmiştir. Sadece bu ifadeyi temel alacak olursak Şeyh Sait devlete karşı isyandan ziyade, yönetim şeklinin değişmesine isyan etmiştir diyebiliriz. Ancak diğer ifadeleri bahsini ettiğimiz ifadesi ile aynı doğrultuda değildir. Mahkemede devam eden sorgu sırasında Şeyh Sait’in diğer bir ifadesi de şu şekildedir:

“Ziya Hoca’nın beyanatını Sebilürreşat’ta, daha başka yerlerde okurduk. Bir kere okudum ki Kılıçzade Hakkı Bey, peygamberimiz aleyhinde bulunmuş. Müftü dava etmiş, kazanmış. Sonra Ankara Mahkemesi onu affetmiş. Okurduk ki kız mekteplerinde İslâmiyete mugayir şeyler olurmuş. Kızlar piyano çalıyorlar, erkekler keman çalıyorlar, sabaha kadar musahabet ediyorlarmış. Muş mebusu İlyas Sami Efendi, Halil Hulki Efendi risale neşrettiler. Müslümanlar imamı azama dalkavukluk yapıyorlar. Müteessir oluyor, acıyorduk. Sebilürreşat’ın her nüshası beni müteessir ediyordu. Farmasonluk, laiklik de bizi çok müteessir ediyordu.”²²⁶

İfadeye baktığımızda Şeyh Sait’in muhalif basının yayınlarından etkilendiğini görmekteyiz. Laikliğin vatandaşa ve eğitime tesir etmesi ile oluşan ortamdan da memnun olmadığını ifade etmesi, isyanın dini yönünü bir kez daha ortaya koymaktadır. Genç ilinin mahkeme başkanı İsmail Hakkı Bey’in isyan hakkında görüşleri isyanın mahkeme dosyaları içerisinde bulunmaktadır. İsmail Hakkı Bey’in görüşünün yazılı olduğu belgenin bir bölümünde Şeyh Sait’e seyahatinin sebebi sorulmuştur. Soru üzerine Şeyh Sait, dedesinin kabrini ziyaret etmek amacıyla olduğunu, yaptığı konuşma sırasında dini kurallara uymanın gerekliliğinden bahsettiğini söylemiştir. Ayrıca Terakkiperver Fırkası’nın alkollü içeceklerin yasaklanması hakkındaki görüşünü belirterek bu durumun

²²³ Aras, *Adım Şeyh Sait*, 76-77.

²²⁴ Raiyye kelimesi sürü, otlatılan hayvan sürüsü ya da bir hükümdar idaresi altında bulunan ve vergi veren halk anlamındadır. Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat* (Ankara: Aydın Kitabevi, 1982), 1049.

²²⁵ Mumcu, *Kürt İslam Ayaklanması 1919-1925*, 126.

²²⁶ Toker, *Şeyh Sait ve İsyanı*, 148-149.

dini kurallara uygunluğunu ifade etmiştir.²²⁷ Şeyh Sait'in başka bir sorgusunda Meclis içerisindeki partiler konu olmuştur. Şeyh Sait, Terakkiperver Fırkası'na yakın duyguda olduğunu ifade etmiştir. Sorgunun devamında meclisteki partilerin programları sorgu konusu olmuş, Şeyh Sait Terakkiperver Fırkası'nın programını beğendiğini, en çok beğendiği maddelerin de alkollü içeceklerin, fuhşun yasaklanacağı ve dini inançlara saygı duyulacağının belirtildiği maddeler olduğunu söylemiştir.²²⁸

İsyana katılan diğer ağaların ve şeyhlerin isyana katılma sebepleri içerisinde, dini bir nedenin olduğu isyandan önce yayınlandığı düşünülen bir beyannamede açıkça görülmüştür. Beyanname sonunda imzacıların isimleri açık şekilde geçmektedir.

“Türk Cumhuriyetinin İslâmiyete mugayir ahval ve harekâtı ve bilhassa muhibbi İslâmiyet olan Kürt eşraf ve hanedanına reva görmekte olduğu mezalim ve hakaret ve kin ve nefret birkaç seneden beri gazete ve evrakı resmiyelerinde okunuyor. Ve bunlar Ermenilere yaptığı muameleyi Kürt müteneffizanına da bir muamele yapmak fikrinde oldukları ve hatta geçen sene içtima eden Meclis-i Mebusanda bu hususun müzakere kılındığı ve karar verildiği de mevsuk menabiden istihbar kılınmış ve buna dair de birçok alaim mesbuk ve mevcut olmuştur. Salabeti İslâmiye ve asabiyeti Kürdiyesi galeyana gelen birçok zevat bir Cemiyet-i İslâmiye teşkil ederek Müstakil Bir İslâm Hükumeti vücuda getirmek fikrindedirler. Allah muvaffakiyet versin âmin.

İşte İslâmiyetten fersah fersah ırak olan, adeti kadim putperestlik dini ihya ve ayini metrükelerini icraya hatve atan Bu Türk Laik Hükümetinin izmihlaline çalışanlara an samimülkalb muaveneti maddiye ve bedeniye de bulunacağımızı ve bu uğurda icabeden her türlü fedakarlığı ifade tereddüt ve rehavet göstermiyeceğimizi ve emin olduğumuz her ferdi her zatı bu hususa tahrik ve teşvik edeceğimizi taahhüt eylediğimizden işbu taahhütnamenin zirini bittav'verriza imza ve temhir eyleriz.

*Abdullah Ağazade, Mustafa İbni Zülfi oğlu Mehmet, Mehmet Ağazade Bahri Fahri, Abdürrahim, Zülfi Perzid Ağazade, Molla İmranzade, büyük Hacı Ağazade Hasan, Kürdiyanzade, Diranlı Sofu Ömerzade, Molla Bekir, Mustafa Zülfi Ağazade, Melamivanzade Ahmet, Hacı Ali Ağazade, Hacı Bekir Ağazade Mehmet”*²²⁹

İsyana katıldığı düşüncesi ile İstiklâl mahkemesinde yargılanan Seyid Abdulkadir, sorgusunda kendisine yöneltilen bir soru üzerine İslâm Cumhuriyeti'nden yana olduğunu ifade eden şu cevabı vermiştir:

²²⁷ Aras, *Adım Şeyh Sait*, 98.

²²⁸ Örgüven, *Şeyh Sait İsyanı ve Şark İstiklâl Mahkemesi*, 248.

²²⁹ Örgüven, *Şeyh Sait İsyanı ve Şark İstiklâl Mahkemesi*, 31-32.

*“Ben bir İslâm Cumhuriyeti taraftarıyım. Cumhurbaşkanlığı babadan oğula geçmez. Her meclis değişiminde hükümet başkanı değişmez. Cumhurbaşkanlığı ya istifa ya hal veya ölümle son bulur. Müddetle bağlı olmaz. Şer’an da böyledir ve hem de kanaatim bu merkezdedir. Ben bu cumhuriyet taraftarıyım. İşte arzettim.”*²³⁰

İsyan’a katılanlardan Hınıslı Abdüllatif’in sorgusunda kendisine isyanın çıkış nedeni sorulmuştur. Soruya cevaben, isyanın şeriat konusu olduğunu ve hükümetin dini kaldırdığını duyduğunu söylemiştir. İsyana neden katıldın sorusu sorulmuş, korktuğu için katıldığını söylemiştir.²³¹

İsyan’a katılan ve isyan bastırıldıktan sonra Şeyh Sait’in yakalanmasında rol oynayan Binbaşı Kasım Bey’in mahkemedeki ifadelerinde, isyanın nedenleri içerisinde din nedeninin olduğu görülmüştür. İfadelerden örnek vermek gerekirse, Kasım Bey isyanın içerisinde olan Kürtleri iki kısma ayırmış; *“Kürtler iki zümredir: Siyasiyyun, Diniyyun. Meselâ, Halit Bey filan Siyasiyyun idi onlar Komitalar yaparlardı. - Şeyh Efendi dahil miydi? Diniyyundan olanların reisleri kimdi? - Şeyh Sait Efendi Diniyyundandır.”* demiştir. Şeyh Sait’i dini kısmın lideri olarak görmüştür.²³² Diğer bir ifadesinde ise Şeyh Sait’in Piran’a giderken, din için kıyamın farz olduğu, bir Türk öldürmenin yetmiş gavuru öldürmekten üstün olduğu söylemini duyduğunu ifade etmiştir.²³³

Şeyh Sait son savunmasında şunları yazmıştır:

“Heyet-i Aliye-i Adliye-i İstiklâliyemize son maruzatımdır:

Havalimiz ahalisi ilim fen ve yeniliklerinden habersiz olduklarından din akideleri, fıkah ve hadisten başkasını bilmez. Medreselerin, meşihatın, din mahkemelerinin, içki yasağı kanununun kaldırılması, nikahta boşama hükümlerinin değiştirileceğine dair şaiyalar çıkması bura halkının kalbinde teessür uyandırmıştı. Sebilürreşat gibi gazeteler de böyle havadislerle ammenin fikirlerini ağır ağır bozuyordu. Piran hadisesi çıkınca her taraftan Kürtler galeyana, heyecana geldiler. Önünü alamadım. Hadisenin gidişine, olduktan sonra tabi oldum. Civarımızdaki bazı Şeyhlere, beylere, muhtarlara mektup yazdımsa da sonra kanaat ettim ki kağıtlarımın zerre kadar tesiri olmadı. Herkes kendi keyfine tek başına hareket ediyordu. Çünkü kağıt gönderdiğim

²³⁰ Aras, *Adım Şeyh Sait*, 72.

²³¹ Örgüven, *Şeyh Sait İsyanı ve Şark İstiklâl Mahkemesi*, 228.

²³² Örgüven, *Şeyh Sait İsyanı ve Şark İstiklâl Mahkemesi*, 251.

²³³ Mumcu, *Kürt İslam Ayaklanması 1919-1925*, 152.

şahıslardan bazıısı itaat etmiyordu. Haber vermediğim aşiretler koşa koşa gelip iştirak ettiler.

Bu işlerde ne öndeyim ne de arkadayım. Belki ortada bulunmuşum. Binnefis kumanda etmedim. Harbi ne uzaktan ne yakından görmedim. Aşiretler kendi akıllarıyla hareket ediyordu. Kimse kimsenin sözüyle hareket etmiyordu. Benim hizmetim ahaliye zulmetmemek, esirlere iyi muamele etmek, vaaz ve nasihatte bulunmaktı. İyi ahlâklılar zulmetmiyordu. Geriye kalanlar da zaten sözümü dinlemiyorlardı. Bizim hadiseye katılmaktan kasdımız din hükümlerinin tatbikini rica yolu ile hükümete arz etmektir. Zannımız buydu. İnşallah kabul buyrulur. Zira onlar da bizim gibi hatta daha fazla Müslümandırlar, din ehli dirler. Hatta Teşkilatı Esasiye kanununun içerisinde Türkiye Cumhuriyetinin dini İslâmdır diye yazılıdır. Din hükümlerinin yerine getirilmesi de yazılıdır. Maksadımız da ancak buydu. Elhamdülillah Türkiye'nin ricali dindardır.”²³⁴

Şeyh Sait, savunmasında bir anlamda isyanın neden çıktığını, isyanı bir nevi körükleyenleri işaret etmiştir. İsyân sırasında yaptıklarıyla da pek etkili olmadığını savunmuştur. Bazı aşiretlerin bile kendini dinlemediğini ifade etmiştir. Yaptığı işi ise halkın zarar görmesini engellemeye çalışmak olarak görmüştür. İsyân içerisinde lider olmadığını ama öncülerin arkasından da gitmediğini, aşiretlerin kendi başlarına hareket ettiğini söyleyerek kendinin komutan olmadığını anlatmaya çalışmıştır. İsyandaki amacının, dini hükümleri istek yoluyla hükümete kabul ettirmek olarak açıklamış ve kendine anayasadan da temel oluşturmuştur.

Şeyh Sait İsyanının dini yönüne vurgu yapan Bernard Lewis, isyanı Kürt ayaklanması olarak görüp, Cumhuriyeti yıkıp Halifeliği geri getirmeye çalışan şeyhlerin isyanı yönettiğini, isyan üzerine ise Mustafa Kemal Paşa'nın tekkeleri kapatıp, isyan birliklerini dağıtıp, ayinlere ve özel kıyafetlere yasak getirerek dervişlere, şeyhlere karşı harekete geçtiğini söylemiştir.²³⁵

Şevket Süreyya Aydemir, Tek Adam adlı eserinde Şeyh Sait İsyanının Kürt milliyetçiliğinden ziyade, dini kurtarmak ve halifeliği yeniden kurma amacının ağır bastığını söylemiştir. Bu duruma delil olarak da isyanın, Kürtlerin yaşadığı bölgelerde milli bir hareket tarzında topyekûn isyan şeklinde olmamasını göstermiştir.²³⁶

²³⁴ Cemal, *Şeyh Sait İsyanı*, 109-110.

²³⁵ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, trc. Metin Kırıatlı (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 1993), 266.

²³⁶ Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal*, C.III, 16. Basım (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1999), 202.

Martin Van Bruinessen, Ağa, Şeyh ve Devlet adlı eserinde isyanı ne bütün olarak milliyetçi ne de bütün olarak dini niteliklerde görmemiştir. İsyanı organize edenlerin milli düşüncede olduklarını ancak aralarında dini düşünce sahiplerinin de olduğunu söylemiştir. Amacın, Kürdistan'ı kurmak olduğunu belirten Bruinessen, isyana katılımı etkileyen dayanakların milli ve dini olduğunu ancak dini düşüncenin daha ağır basabileceğini belirtmiştir. Ancak bu söylemin yanında isyan sonucunda dini görünümün bittiğini ve daha sonra çıkacak olan Ağrı İsyanlarında milliyetçi temelin tek başına devam ettiğini ifade etmiştir.²³⁷

SSCB'nin tanınan Türk bilimcisi Prof. Miller isyan hakkında, Şeyh Sait liderliğindeki Kürt aşiretlerin gerici bir isyan çıkardığını, isyanın şariat ve Allah adına yapıldığını ifade etmiştir. S. Kabulskiy'nin 1925 yılında yayınlanan incelemesinde, isyanı hilafet taraftarlarının dini sloganlar ile çıkarttığı ifade edilmiştir.²³⁸ Sovyet yazar Paraşkev Paruşev, isyanın şariat adına yapıldığını ve dini karakterli olduğunu söylemiştir.²³⁹

İsyanın çıkışındaki dini neden bölgedeki Müslümanları aynı derecede etkilememiştir. Bu açıdan bakıldığında Alevi aşiretlerin isyana katılımından bahseden Bruinessen, Alevi ve Sünni bazı aşiretler arasında çatışma olduğunu, Sünni aşiretlerin Alevi aşiretleri ezmeye çalıştığını ve laik Türkiye'de Alevilerin eşit haklara sahip olmalarından ve kanunların koruyuculuğundan bahsederek, Sünni bir Kürdistan istemeyeceklerini ve bu nedenle de isyana katılmamış olabileceklerini belirtmiştir.²⁴⁰ Suat Akgül, bu konuda Dersim aşiretlerinin isyana katılmamalarının nedenini inanç, tarikat farklılığı ve Halifeliğin tekrar kurulmak istenmesi olabileceğini söylemiştir.²⁴¹ Bruinessen ve Akgül'ün bahsettiği tarikat farklılığından kasıtları, Nakşibendiliğin Sünni ağırlıklı tarikat olmasından ileri gelmektedir.²⁴² Baki Öz ise Alevilerin isyana katılması konusunda, Dersim halkının isyanla alakalarının olmadığını belirterek, Şeyh Sait'in bölgede etkili olmaya, halkı kışkırtmaya çalıştığı ancak başarılı olamadığını ifade etmiştir. Dersim bölgesindeki Hüseyin Efendi'nin aşiretleri uyardığını ve asilere karşı gelindiğini, asilerin bölgeden atıldığını, oluşturulan milis güçler ile askerlere yardım edildiğini belirtmiştir.²⁴³

²³⁷ Martin Van Bruinessen, *Ağa, Şeyh ve Devlet*, trc. Banu Yalkut (İstanbul: İletişim Yay., 2013), 441-442.

²³⁸ Mehmet Perinçek, *Sovyet Devlet Kaynaklarında Kürt İsyanları* (İstanbul: Kaynak Yay., 2014), 68, 77.

²³⁹ Kalafat, *Şart Meselesi Işığında Şeyh Sait Olayı, Karakteri, Dönemindeki İç ve Dış Olaylar*, 288.

²⁴⁰ Bruinessen, *Ağa, Şeyh ve Devlet*, 435.

²⁴¹ Suat Akgül, *Yakın Tarihimizde Dersim İsyanları ve Gerçekler* (İstanbul: Boğaziçi Yay., 1992), 46.

²⁴² Hasan Demirtaş, "Nakşibendilik'in Anadolu'da Ortaya Çıkışının Belgesi: Şeyh Hâce İshak er-Rumî Vakfiyesi" *Vakıflar Dergisi* 50 (Aralık 2018): 32.

²⁴³ Baki Öz, *Kurtuluş Savaşında Alevi-Bektaşiler* (İstanbul: Can Yay., 1990), 36-37.

Şeyh Sait'in ve isyana katılan diğer isyancıların ifadelerinden ve yaptığımız araştırmalardan çıkardığımız anlam şu yöndedir. Halifeliğin kaldırılması, toplumdaki değişimler ve belki de çıkarların zedelenmesi, daha önce de ifade ettiğimiz gibi toplumun her kesimine aynı oranda etki etmeyen devrimler ve yenilikler isyana neden olmuştur. İfadelerde ve beyanlarda özellikle dinin kurtarılması, şeriatın geri getirilmek istenmesi, toplum ve eğitimin yapısındaki değişiklik ile kadın ve erkeklerin bir arada olması, tekrar bir ifade olarak Halifeliğin kaldırılması ve Mustafa Kemal Paşa'ya olan düşmanlık dikkati çekmiştir. Bunların yanında muhalif basın olarak nitelendirebileceğimiz gazetelerin de etkisi ifadelerde yer almıştır. Lâkin şöyle bir düşünce içerisine de girmek mümkündür. Mustafa Kemal Paşa'ya olan düşmanlığı bir kenara bırakırsak eğer, ifadelerde gördüğümüz dini hassasiyet Anadolu'nun diğer bölgelerinde de vardır ve tepkilere de yol açmıştır. Ancak bu hassasiyet isyana neden olabilecek bir durum halini almamıştır. İşte burada isyanın ikinci nedeni olarak gördüğümüz etnik milliyetçilik göz önüne gelmektedir. Dini hassasiyet ile birlikte bölgedeki Kürt nüfusun kullanılmak istenmesi ile Binbaşı Kasım Bey'in ifadesi olan "Siyasiyyun" veya daha anlaşılır bir ifade ile siyasi amacı olanlar, Kürt milliyetçiliğini isyanın bir diğer nedeni olarak ortaya çıkarmıştır.

3.1.2. İsyanın Etnik Nedeni

Şeyh Sait İsyanının ikinci nedeni olarak gördüğümüz etnik nedeni açıklayabilmek için kısa da olsa Osmanlı Devleti'nin son yüzyılı içerisindeki Kürt milliyetçiliğine değinmek yerinde olacaktır. Bu konuda Robert Olson, Kürt milliyetçiliğini dört döneme ayırmıştır. Birinci dönem, Şeyhlerin önde gelen liderler olarak görüldüğü dönemdir. İkinci dönem, Hamidiye Alaylarının olduğu dönemdir. Üçüncü dönem, Birinci Dünya Savaşı ile Sevr Antlaşması arasındaki dönemdir. Son dönem ise savaş sonrasında Şeyh Sait İsyanına kadarki dönemdir. Olson, bu dönemler içerisinde milliyetçiliğe örnek olarak Şeyh Ubeydullah ve Bedirhan Bey'den söz etmiştir. Aralarındaki farkı, Şeyh Ubeydullah'ın dini manâda geniş etki alanına sahip olması ve Bedirhan Bey'in aşiret lideri olarak daha dar bir etki alanına sahip olması olarak açıklamıştır. Ayrıca Şeyh Ubeydullah'ı bağımsızlıkçı Bedirhan Bey'i ise Osmanlı içerisinde muhtariyetçi olarak görmüştür. Şeyh'in, İngiliz konsolos vekiline göndermiş olduğu Haziran 1880 tarihli mektubun içeriğinde, Kürtlerin

ayrı bir millet olduğu, farklı bir dine mensup oldukları, Türk ve Fars hakimiyetinden memnun olmadıkları ve zulüm gördükleri ifadeleri yer almış ve bu duruma sabretmelerinin mümkün olmadığını belirten ifadeler yer almıştır.²⁴⁴ Olson'a göre, Kürt milliyetçiliğini ya da Kürt devletini ortaya çıkaran neden 1878 Berlin antlaşmasıdır. Antlaşmaya göre Ermeniler Osmanlı tarafından koruma altına alınmıştır. Bu doğrultuda da bir Ermeni devletinin kurulma ihtimali olan coğrafya Kürt devletinin kurulacağı coğrafya ile örtüşmüştür. Şeyh Ubeydullah, böyle bir şeye izin vermeyeceğini söylemiştir.²⁴⁵ Bahsini ettiğimiz bu bilgilerin yanı sıra ilk Kürt isyanları 19. yüzyılda kendini göstermeye başlamıştır. 1828-29 Türk- Rus savaşı sonrasında, Bulgar Bağımsızlık savaşı sonunda Kürt isyanları meydana gelmiştir.²⁴⁶ Şeyh Ubeydullah'ın ya da Bedirhan Bey'in düşünceleri ve meydana gelen isyanlar milli örgütlenmeyi oluşturmamıştır.

Dernek tarzında ilk örgütlenme Azm-i Kavî Cemiyetidir. Ancak siyasi amaçlı ilk cemiyet Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti olacaktır. Cemiyet, Batı kaynaklı milliyetçilikten etkilenerek 1908'de Muhammed Şerif Paşa, Şeyh Abdulkadir, Babanzade Zihni Paşa, Ahmet Zülkif Paşa, Şükrü Mehmet Bey ve Bedirhanlardan Emin Ali tarafından kurulmuştur. Cemiyet ile aynı adı taşıyan bir de gazete yayımlanmıştır. Gazete haftada bir çıkacak, din, bilim, siyaset, edebiyat konularını içerecektir. Cemiyet amaç olarak, anayasa hükümlerini korumak, Kürtlerin eğitim ile kalkınmasını sağlamak, Ermeniler ile uygarca iyi geçinmek, yerelde yetkilerin çoğaltılmasını sağlamak ve Osmanlı Devleti'nin korunmasını amaç olarak belirlemiştir.²⁴⁷ Kürt Teavün ile aynı yılda Osmanlı Devleti'nin yasal olarak kurulan ilk Kürt örgütü, Osmanlı Kürt İttihat ve Terakki Cemiyeti olmuştur. Kurulan diğer cemiyetler ise; 1918'de Kürdistan Teali Cemiyeti ve Kürdistan Cemiyeti, 1919'da Kürt Neşr-i Maarif Cemiyeti, Kürt Kadınlar Teali Cemiyeti, Kürt Talebe Heyvi Cemiyeti ve Kürt Milli Fırkası olmuştur. Bu cemiyetler içerisinde göze çarpan Kürdistan Teali Cemiyeti'nin üyeleri içerisinde, Dr. Abdullah Cevdet, Seyit Abdulkadir, Kürdistan Dergisi yazarı Mehmet Şefik ve Kemal Fevzi bulunmuştur. Cemiyet Jin adı ile dergi de çıkarmıştır.²⁴⁸

²⁴⁴ Robert Olson, *Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı 1880-1925*, trc. Bülent Peker, Nevzat Kırac (Ankara: Öze, 1992), 17-19.

²⁴⁵ Robert Olson, *Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı 1880-1925*, 23-24.

²⁴⁶ *Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları 1*, 1. Baskı (İstanbul: Kaynak Yay., 1992), 116.

²⁴⁷ Bruinessen, *Ağa, Şeyh ve Devlet*, 404; "Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti ve Gazetesi", Academia, erişim 09 Ocak.2023, https://www.academia.edu/5505013/K%C3%BCrt_Teav%C3%BCn_ve_Terakki_Cemiyeti_ve_Gazetesi.

²⁴⁸ Mumcu, *Kürt İslam Ayaklanması*, 10, 12.

Kürdistan Teali Cemiyeti üyeleri aktif olarak Koçgiri isyanında rol almış, isyan bölgesindeki Kürtleri birleştirmeye çalışmıştır.²⁴⁹ Nuri Dersimi, Kürdistan Teali Cemiyeti için Sivas bölgesinde şubeler açtığını ve Kürtler arasında milli düşünceleri oluşturduğunu kitabında ifade etmiştir.²⁵⁰ Mustafa Kemal Paşa da Kürt Teali Cemiyeti hakkında, “*Bunlar arasında Diyarbekir, Bitlis, Elaziz vilayetlerinde, İstanbul'dan idare olunan Kürt Teali Cemiyeti vardı. Bu cemiyetin maksadı, yabancı himayesi altında bir Kürt hükümeti vücuda getirmektir*” demiştir.²⁵¹ Kürt Teavün’ün kurucularından olan Şükrü Mehmet (Sekban) Bey, Kürt cemiyetlerinin amaçlarını değerlendirmiş, “*Bir Kürt devletinin kurulması düşünülmemiş, Doğu Anadolu’da ıslahat yapmak amaçlanmıştır. Çünkü Osmanlı’dan ayrı bir Kürt devletinin yaşayamayacağına, batılı devletler tarafından derhal yutulacağına inanıyorduk*” ifadelerini kullanmıştır.²⁵²

Osmanlı Devleti zamanında kurulan bu cemiyetler İstiklâl Harbi’nin kazanılması ile ortadan kalkmıştır. Lâkin Doğu Anadolu’da Erzurum merkezli yeni bir Kürt milliyetçi örgüt 1923 yılında kurulmuş ve Şeyh Sait İsyanında rol almıştır. Azadî adı ile kurulan bu örgütün temelini, Hamidiye Alaylarından subaylar ve Türk ordusu içerisinde Kürt subaylar oluşturmuştur.²⁵³ Örgütün tam adı Ciwata Azadî Kurd yani Kürt Özgürlük Cemiyetidir. Bu isim sonra Ciwata Xweseriya Kurd (Kürt İstiklâl Cemiyeti) olarak değişmiştir. Örgütün kuruluş tarihi olan 1923 senesi İngiliz İstihbaratı’na göre 1921’dir.²⁵⁴ Azadî örgütünün önemli üyeleri arasında Cibranlı Halid Bey, Bitlisli vekili olan Yusuf Ziya Bey, Seyit Abdulkadir, Kadri Cemil Paşa, Avukat Mehmet, Kasım Cemil Paşa ve Hasenan aşireti lideri Halit Hüsnü Bey yer almıştır. Örgütün ilk kongresi, 1924 yılında Erzurum’da yapılmış ve Şeyh Sait bu kongrede Azadî örgütüne üye olmuş, yine 1924 yılında örgütün başkanı seçilmiştir. Yapılan kongrede iki karar alınmıştır. Birinci karar, Kürdistan’da isyan çıkarılacağı ve bağımsızlığın ilan edileceği yönündedir. İsyanın çıkarılacağı tarih Mayıs 1925 olarak belirlenmiştir. İkinci kararda ise dış yardıma gerek olduğu düşünülmüş ve üç ihtimal üzerinde durulmuştur. Yardım istenmesi düşünülenler Fransızlar, İngilizler ve Ruslar olmuştur. Dış desteğe karşı çıkanlar olmuşsa da Şeyh Sait’in yabancılardan destek alınması yönünde görüş bildirdiği söylenmektedir. Ancak yapılan görüşmeler neticesinde Ruslar yardım edemeyeceklerini söylemiş, İngilizler ise

²⁴⁹ Bruinessen, *Ağa, Şeyh ve Devlet*, 409.

²⁵⁰ Dersimi, *Kürdistan Tarihinde Dersim*, 122.

²⁵¹ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk* (Ankara: Kaynak Yay., 2015), 34.

²⁵² Şükrü Mehmet Sekban, *Kürt Meselesi* (Ankara: Kon Yay., 1979), 30.

²⁵³ Kalafat, *Şart Meselesi Işığında Şeyh Sait Olayı, Karakteri, Dönemindeki İç ve Dış Olaylar*, 128.

²⁵⁴ Olson, *Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı 1880-1925*, 72.

herhangi bir taahhütte bulunmamıştır.²⁵⁵ Kongrede ve sonrasında Şeyh Sait, kongreye katılan şeyhleri ve bölgedeki diğer reisleri isyana katılmaları konusunda ikna etme yoluna koyulmuştur. Ancak aşiret reisleri, rakip reislerin hükümet yanında yer alarak kendilerine saldırmamasından korkmuştur. Bu nedenle de birlik içerisinde davranabilmek için Şeyhlerin huzurunda anlaşma yapılması istenmiştir.²⁵⁶

Azadî örgütünün ilk isyan girişimi, Nasturi isyanının bastırılması sırasında meydana gelen Beytüşşebap ayaklanmasıdır. İsyanın bastırılması için görevlendirilmiş olan 18. Alay 1. Bölük'ten Teğmen Hurşit, Yüzbaşı İhsan Nuri, Teğmenler Rasim ile Tefik beraberlerinde 275 adet asker ve çok sayıda tüfek ile bir ambarı basmıştır. Asiler, yanlarına 800 kilo buğdayı da alarak 18. Alay'dan firar etmiştir.²⁵⁷ Beytüşşebap ayaklanması konusunda Bruinessen, firarilerden İhsan Nuri ve Rıza'nın Yusuf Ziya'dan bir telgraf aldığını, bu telgrafın yanlış anlaşıldığını, isyana bir işaret olduğunu düşündüklerini ve bir hata sonucu isyanın başladığını söylemiştir. Bununla beraber firarilerin, bölgedeki aşiretleri de isyana katmaya çalıştıklarını ancak bu isyanın genel bir isyan olmadığını anladıklarında da Irak'a kaçtıklarını söylemiştir. Meydana gelen bu olaylar üzerine ayaklanma ile ilişkileri olan Yusuf Ziya Bey, kardeşi Ali Rıza ve Cibranlı Halid Bey tutuklanmıştır. Yine olaylar ile ilgili olduğu düşünülen Hacı Musa Bey hapsedilmiş daha sonra serbest bırakılmıştır. Yusuf Ziya, kardeşi Ali Rıza ve Halit Beyler Bitlis'te Divan-ı Harp'ten sonra kurşuna dizilmişlerdir. Şeyh Sait de bu mahkemeye çağırılmış ancak yaşlı olduğunu belirterek ifadesinin Hınıs'da alınmasını istemiştir.²⁵⁸

Şeyh Ubeydullah ve 18. yüzyılın başlarında ortaya çıkan Kürt milliyetçiliği, kurulan cemiyetler ile Osmanlı Devleti'nin son yıllarına kadar faaliyet göstermiştir. Kürt milliyetçiliği, İstiklâl Harbi yıllarında Koçgiri isyanı ile bir belirti göstermiş olsa da isyan bastırılmıştır. 1923 yılında Azadî örgütü ile tekrar baş gösteren Kürt milliyetçiliği asıl etkisini Şeyh Sait isyanında göstermiştir. Kürt milliyetçiliğinin etkisini göstermek adına Şeyh Sait isyanından sonra yapılan sorgulama ve ifadeler üzerinden örnek vermek yerinde olacaktır.

Jin dergisi yazarı Kemal Feyzi, İstiklâl mahkemesi savcısı Ahmet Süreyya Bey'e sorgusu sırasında şu ifadelerde bulunmuştur:

²⁵⁵ Mumcu, *Kürt İslam Ayaklanması*, 56; Bruinessen, *Ağa, Şeyh ve Devlet*, 412-413.

²⁵⁶ Olson, *Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı 1880-1925*, 79; Martin Van Bruinessen, *Kürdistan Üzerine Yazılar*, trc. N. Kırac-B. Peker-L. Keskiner (İstanbul: İletişim, 1992), 163.

²⁵⁷ Hallı, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar (1924-1938)*, 46.

²⁵⁸ Bruinessen, *Ağa, Şeyh ve Devlet*, 418; Mumcu, *Kürt İslam Ayaklanması*, 101, 110.

“Ben, bağımsız bir Kürdistan kurulması için çok çalıştım. Yıllarca aşiretler içinde yaşadım. Vilayetlerde uğraştım. Ünlü Simko’ya altı ay katiplik yaptım. Bütün bu gezilerim ve faaliyetlerimden sonra gördüklerim bana şu kanıyı verdi: Birçokları gibi benim de önceden sandığım bir şeyin bugün ham bir hayal olduğunu anlamış bulunuyorum. Ortada millet denecek bir Kürt topluluğu yokmuş meğer. ... Evet, ben, Kürtlük için ve bir Kürt hükümeti kurulması için çok çalıştım. Bu yüzden daha önce de ölüm cezasına çarptırılmışım. Bu uğurda benim gibi çalışanların bir kısmı bağımsızlık, bir kısmı da özerklik istiyordu. Bunların fikirlerini birleştirmek ve bu gaye uğruna bunları birleştirmek mümkün olmadı.”²⁵⁹

Kemal Feyzi’nin ifadelerinin bir kısmı Şeyh Sait’in ifadesi ile anlam bakımından benzerlik göstermektedir. Şeyh Sait, şeriata razı olan bir kimse bulamamıştı. Kemal Feyzi ise millet diyebileceği bir Kürt topluluğu. Diğer örneği ise tekrarlayacağımız bir ifade vasıtasıyla vereceğiz. İstiklâl mahkemesi kararı ile asılan Diyarbakırlı Avukat Hacı Ahti (Mehmet Tevfik) idamın gerçekleştirileceği sırada *“Yaşasın Kürtlük mefkuresi, yaşasın Kürdistan”* diye haykırmıştır. Seyit Abdulkadir ise *“Beni asmakla Kürtlük gayretlerini diriltiyorsunuz. Kürtlerle Arapların birleşmesine sebep oluyorsunuz”* demiştir.²⁶⁰

Etnik neden ya da Kürt milliyetçiliği Sina Akşin ve Feroz Ahmad tarafından da dile getirilmiştir. Ancak yazarlar, Şeyh Sait İsyanını doğrudan milliyetçi bir isyan olarak görmediklerini ifade etmişlerdir. İsyanı dinsel, karşı devrimci ve feodal bir olay olarak gören Sina Akşin, isyanda Kürtçü öğelerin bulunmasını doğal görmüştür. Seyit Abdulkadir’in isyan içerisinde olmasını da örnek olarak vermiştir. Bunun yanı sıra isyan içerisinde Kürtçülerin olması isyanı, Kürt ulusal hareketi olarak görmeye yeterli olmayacaktır demek ve bunun nedenini de Kürtler içerisindeki aşiret yapısının, ideolojik olarak Ulusçu yapıdan uzak olmasıyla açıklamıştır.²⁶¹ Feroz Ahmad da belirttiğimiz üzere aynı görüştedir. Ahmad, isyanda güçlü bir Kürtçü öge olduğunu ancak isyanın başladığı ve geliştiği ortamda dini etkenlerin olduğunu ifade etmiştir. İsyan içerisinde gerçekleşenlerin irticayı ve karşı devrimci bir durumu doğruladığını belirtmiştir.²⁶²

Etnik milliyetçiliği isyanın iki temel nedeni içerisinde görmemize rağmen bu neden, isyan bölgesindeki Kürtlerin tamamı ve bölgenin yukarısındaki Dersim Kürtleri için geçerli olmamıştır. Bruinessen, aşiretlerin isyana katılımından söz ederek, rakip aşiretlerin

²⁵⁹ Mumcu, *Kürt İslam Ayaklanması*, 117.

²⁶⁰ Mumcu, *Kürt İslam Ayaklanması*, 122.

²⁶¹ Sina Akşin, *Türkiye’nin Yakın Tarihi* (İstanbul: Yenigün Haber Ajansı, 1997), 2: 61-62.

²⁶² Feroz Ahmad, *Modern Türkiye’nin Oluşumu*, tcr.Yavuz Alogan (İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1995), 86-87.

birbirlerinin tavrına göre isyana katılıp katılmamayı tercih ettiklerini belirtmiştir. Bölgedeki aşiret mensubu olmayan Kürtlerin isyana katılmadığını da belirten Bruinessen, durumun nedeni olarak bu Kürtlerin isyana katılmak için maddi ve manevi güçlerinin olmadığını söylemiştir. Şehirlerde yaşayan Kürtlerin ise isyana genel olarak dahil olmadığını, Diyarbakır'da Ankara yanlısı Kürtlerin olduğunu, Elâzığ'da şehrin yağmalanmasından sonra isyancıların kovulduğunu ve Türk ordusuna yardım edildiğini ifade etmiştir.²⁶³ Dersim bölgesinde de durum çok farklı değildir. Şeyh Sait İsyanı bu bölgede Givan aşireti tarafından desteklenmiştir. Seyit Rıza hariç bölgedeki önemli Kürt aşiretleri Ankara'ya bağlılık telgrafları yollamıştır. Dersim'deki Hıran, Suran, Lolan ve İzol aşiretleri Şeyh Şerif'in asileri ile mücadele etmiş ve isyana katılmamıştır.²⁶⁴ Mustafa Fırat, isyana katılmayan Alevi aşiretlerin kendilerini Kürt olarak görmediğini, Kürtlüğün bu aşiretlere Osmanlı dönemindeki kötülükleri hatırlattığını, bu aşiretlerin kendilerini Türk veya Kürt olarak görmeyip Alevi veya Kızılbaş olarak gördüklerini belirtmiştir.²⁶⁵ Nuri Dersimi bu aşiretler hakkında, sadece kendi bağımsızlığını düşünen gafiller yorumunu yapmıştır.²⁶⁶

Şeyh Sait İsyanının etnik nedenini Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılının başından alarak kurulan örgütler, çeşitli ifadeler ve önemli yazarların düşüncelerine dayanarak açıklamaya çalıştık. Araştırmamızda, isyanın dini ve etnik temelde her iki nedeni de içerdiğini düşünmekteyiz. Ancak Şeyh Sait'in adı üzerinde Şeyh olması ve özellikle Nakşibendi şeyhi olması, isyan öncesinde, sırasında ve sonrasındaki sorgulama ve mahkeme kayıtlarında dini öğeleri baskın bir şekilde kullanması isyanı dini bir isyan olarak göstermektedir. Ancak sadece bu durumu baz alarak dini bir isyandır demek bizce eksik hatta yanlış bir yorum şekli olacaktır. Bu yorumun yanlışlığını kitaplarını kaynaklarımız içerisinde de kullandığımız, Koçgiri ve Dersim isyanlarında rol oynayan önemli bir Kürtçü Nuri Dersimi kendi ifadeleri ile ortaya koymuştur. Dersimi, Kürtçülüğün ve isyanların devam edeceğini bitmeyeceğini söylemiştir. Bu durum içerisinde isyanın etnik yönünü görmezden gelmenin ya da böyle bir şey yoktur demenin yanlışlığını bir kere daha ifade etmekteyiz.

²⁶³ Bruinessen, *Ağa, Şeyh ve Devlet*, 435-437.

²⁶⁴ Akgül, *Yakın Tarihimizde Dersim İsyanları ve Gerçekler*, 44-46.

²⁶⁵ Mustafa Fırat, *Varto Mektubu (Devrim-Karşı Devrim Gerilimi)* (İstanbul: Libra Yay., 2016), 118.

²⁶⁶ Dersimi, *Kürdistan Tarihinde Dersim*, 187.

3.2. İsyanın Süreci

Azadî kongresinde, Mayıs 1925 olarak planlanan isyan düşünüldüğünden daha erken bir tarihte 13 Şubat 1925'te çıkmıştır. İsyanın erken tarihte çıkmasına sebep olarak gösterebileceğimiz birkaç olası maddeyi şöyle sıralayabiliriz. Öncelikle Beytüşşebap ayaklanmasının başarısız olması ve İhsan Nuri ile arkadaşlarının Irak'a kaçması, Azadî örgütünde bir telaş yaratmış olabilir. Türk İstihbaratının kendilerini İngiliz olarak tanıtip, Kör Sadi vasıtasıyla Seyit Abdulkadir ile görüşmesi ve bir anlaşmaya varılmasının ardından, Seyit Abdulkadir'in bu anlaşmadan vazgeçmiş olması.²⁶⁷ Eski vekillerden olan Hamdi Bey'in, bölgede bir isyan çıkabileceğine dair İçişleri Bakanlığı'nı uyarması ve yine Çapakçur'da öğretmen olan Mehmet Zeki Bey'in uyarısı.²⁶⁸ Emekli Binbaşı Kasım Bey'in Mustafa Kemal Paşa'ya bölgede bir isyan olacağı yolundaki uyarıları ve önlem alınması yolundaki fikir beyanı.²⁶⁹ Azadî örgütünün bu tür ihbar ve gelişmelerin bazılarından haberdar olması isyanı erken bir tarihe çekmiş olabilir.

Olson, isyandan önce Şeyh Sait'in Hınıs'tan çıkarak Çapakçur, Palu ve Lice bölgesinde dolaştığını söylemiştir. Şeyh'in amacının, Nasturi isyanından dolayı tutuklanabilme durumunu ortadan kaldırmak ve başlatacağı isyan için hazırlık yapmak olduğunu belirtmiştir. Olson, Şeyh'in seyahati sırasında isyan için hazırlık yaptığını, isyanda liderlik yapacak kişiler ile görüştüğünü, isyancılar için strateji ile mevzileri belirlediğini söylemiştir.²⁷⁰

Şeyh Sait her yıl yaptığı gibi 1925 yılında aile mezarlığını ziyaret maksadıyla Palu'ya yola çıkmış ve konaklamak için Piran'a uğramıştır. Bu zaman zarfında bir Jandarma Teğmeni, Şeyh Sait'in yanında yakalama emri olan şahısların bulunduğunu söyleyerek görüşmek istemiş, bu şahısların teslim edilmesini istemiştir. Şeyh Sait, Nasturi isyanı yüzünden tutuklanma korkusu yaşamakta ve Beytüşşebap ayaklanmasındaki firarilerin kaçmasına yardım ettiği için de telaş etmektedir. Yakalama emri olan şahısların verilmemesi üzerine Şeyh Sait ve yanında bulunan adamlar ile Jandarma arasında çatışma çıkmış ve isyan 13 Şubat 1925 tarihinde başlamıştır.²⁷¹ Piran'da başlayan isyan Eğil bucağına doğru yayılmıştır. İlerleyen zamanda Genç şehrinde bulunan hapisane ve

²⁶⁷ Acar, "Türk Siyasal Hayatında Şeyh Sait İsyanı", 2937.

²⁶⁸ *Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları I*, 127.

²⁶⁹ Mumcu, *Kürt İslam Ayaklanması*, 110.

²⁷⁰ Olson, *Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı 1880-1925*, 142.

²⁷¹ Toker, *Şeyh Sait*, 38-42.

Jandarma karakolu basılarak jandarma askerleri esir edilmiştir. Saldırıların devamında şehrin merkezi olan Darahini ele geçirilmiş, Ziraat Bankası'na el konulmuştur. Haberleşmenin kesilmesi amacıyla telgraf hatlarına zarar verilmiştir. İsyanın çıktığını hükümete haber veren öğretmen Mehmet Zeki Bey önce esir alınmış ve daha sonra öldürülmüştür. İsyanın yayılmaya devam etmesi ile isyancılar Hani bucağını ele geçirerek Lice'ye doğru ilerlemeye başlamıştır. Hani'nin ele geçirilmesinden sonra isyancılar, Şeyh Şerif komutasında Çapakçur, Şeyh Abdullah komutasında Muş ve Şeyh Sait komutasında Diyarbakır olmak üzere üç kola ayrılmıştır.²⁷² 15 Şubat'ta Şeyh Sait yaptığı toplantıda, ölen asilerin şehit sayılacağı, karşılık veren düşmanlar için kısas ve diyetin söz konusu olmayacağı kararları alınmıştır.²⁷³ 16 Şubat 1925'te Türk ordusu ile isyancılar karşı karşıya gelmiştir.²⁷⁴

Basında çıkan isyan haberleri üzerine, Giresun vekili Hakkı Tarık Bey Dahiliye Vekâleti'nden bilgi talep etmiştir.²⁷⁵ Dahiliye Vekili Cemil Bey, Hınıs Delice arasında Şeyh Sait'in kardeşleri ve yanındakiler ile beraber isyan ettiğini, hükümetin önlemler alarak isyanı sona erdireceğini ifade etmiştir.²⁷⁶ İsyancılar ile Türk ordusu arasındaki çatışmaların devam ettiği 21 Şubat'ta isyancılar yenilip, Hani bucağı askerler tarafından ele geçirilmiş ve isyanın lideri Şeyh Sait'in teslim olması istenmişse de bu çaba işe yaramamış ve Hani bucağı çatışmalar sonucunda kaybedilmiştir.²⁷⁷ İsyanın büyümesinin durdurulamaması üzerine Başvekil Fethi Bey önlemleri genişletmek istemiş ve “*Şark Vilayetlerinden Bazılarında Bir Ay Müddetle İdarei Örfiye İlan Olunduğuna Dair Başvekalet Tezkeresi*” TBMM'de görüşülmüş ve görüşmeler sonucunda sıkıyönetim ilanı gerçekleştirilmiştir.²⁷⁸ Sıkıyönetim ilanı Hakimiyet-i Milliye gazetesinde “*Genç Hadisesi ve Hükümetin Şedit Tedabiri*” başlığı ile haber konusu olmuştur. Haberde sıkıyönetim ilanı edildiği, tedbirlerin alındığı ve isyanın bastırılması amacıyla büyük bir kuvvetin hazırlandığı ifade edilmiştir.²⁷⁹ Tezkerenin kabul edildiği gün, isyana dinin alet edildiği düşünülmüş, Hıyanet-i Vataniye Kanunu'na “*Hıyaneti Vataniye Kanununun Tadili Hakkındaki Kanuna Bir Madde Tezyidine Dair Kanun Lâyihası ve Adliye Encümeni Mazbatası*” ile ekleme yapılmıştır. Ekleme ile din mefhumunu siyasi emelleri için

²⁷² Sinan Meydan, *Hafıza*, 22. Baskı (İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2019), 210; Mumcu, Kürt İslam Ayaklanması, 68-70.

²⁷³ Kalafat, *Şart Meselesi Işığında Şeyh Sait Olayı, Karakteri, Dönemindeki İç ve Dış Olaylar*, 151.

²⁷⁴ *Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları 1*, 137.

²⁷⁵ Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMM ZC), İ: 59, C: 2, 18.02.1341 (1925), 123-124.

²⁷⁶ TBMM ZC, 131. (Dipnottan itibaren “TBMM ZC” kısaltması kullanılacaktır.)

²⁷⁷ *Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları 1*, 144.

²⁷⁸ TBMM ZC, İ: 64, C: 2, 25.02.1341 (1925), 291-306.

²⁷⁹ *Hakimiyet-i Milliye*, 25 Şubat 1925, s. 1.

kullanan, dini öneme sahip şeyleri siyasi emeli için kullanan, devletin güvenliğini tehlikeye atan ve bozan, halkı anlaşmazlığa düşüren ve bu amaç ile yayın yapanlar vatan haini sayılmıştır.²⁸⁰

Alınan tedbire rağmen Şeyh Sait isyanının devamı mevcut Fethi Bey hükümetinin kuvvetli eleştirilerle karşı karşıya kalmasına neden olmuştur. TBMM’de oluşan hava ve eleştiri Fethi Bey’in gelişmelere kayıtsız kaldığı, bölgedeki askerî kuvvetler ile isyanın bastırılacağı düşüncesi olmuştur. Gelişmeleri ve isyanı takip eden İsmet Paşa, İstanbul’dan Ankara’ya gelmiş ve Fethi Bey’e karşı olan görüşlerini Meclis’te dile getirmiştir.²⁸¹ Yurttaki bu gelişmeler İngilizlerin yazışmalarına da konu olmuştur. İngiliz Diplomatik Temsilcisi Lindsay, İngiliz Dışişleri Bakanı Chamberlain’e gelişmeler hakkında 23 Şubat 1925 tarihli bir rapor göndermiştir. Raporda, Şeyh Sait İsyanının gelişmekte olduğu, bölgeye Türk kuvvetlerinin gönderileceği, Şeyh Sait’in şeriatı getirmek için uğraştığı, isyanın Hakkâri olayının (Nasturi isyanı kastediliyor) devamı olduğu ifade etmiştir. Ayrıca İsmet Paşa’nın Ankara’ya geldiğinden, Mustafa Kemal Paşa ile görüştüğünden, olası kabine krizinden ve sıkıyönetim ilan edilebileceğinden de bahsetmiştir.²⁸²

Cumhuriyet Halk Fırkası’nın 2 Mart 1925’te yaptığı toplantıda, Fethi Bey istifa etmiş ve önlemlerin sertleştirilmesi kararı alınmıştır. Toplantı sonunda Mustafa Kemal Paşa, “*Milletin elinden tutmaya lüzum vardır. Devrimi başlatan tamamlayacaktır*” demiştir.²⁸³ Yeni hükümeti kuran İsmet Paşa, daha sert tedbirler almak için meclise kanun tasarısı sunmuştur.²⁸⁴ Tasarı 4 Mart’ta kabul edilmiş, “*Takriri Sükûn Hakkında Kanun Lâyihası*” ve “*Harekâtı Askeriye Mıntıkasında ve Ankara’da Birer İstiklâl Mahkemesi Teşkili Hakkında Başvekâletten Mevrut Tezkere*” ile Takriri Sükûn kanununun kabulü gerçekleşmiş ve İstiklâl Mahkemeleri kurulmuştur.²⁸⁵ Kabul edilen kanun şu şekildedir.

“*İrticaa ve isyana ve memleketin nizamı içtimaisini ve huzur ve sükûnunu ve emniyet ve asayişini ihlâl e bais bilûmum teşkilât ve tahrikat ve teşvikat ve teşebbûsat ve neşriyatı Hükümet, Reisicumhurun tasdikiyle, resen ve idareten mene mezundur. İşbu efal erbabını Hükümet İstiklâl Mahkemesine tevdi edebilir.*”²⁸⁶

²⁸⁰ TBMM ZC, İ: 64, C: 2, 25.02.1341 (1925), 309-311.

²⁸¹ Nurgün Koç, “Şeyh Sait Ayaklanması”, *Journal of Turkish Studies* 8, sy. 2 (2013): 159.

²⁸² Şimşir, *İngiliz Belgeleriyle Türkiye’de Kürt Sorunu*, 19.

²⁸³ Mumcu, *Kürt İslam Ayaklanması*, 88.

²⁸⁴ Durmuş Yalçın v.dğr., *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II*, 8. Baskı (Ankara: AKDİTYK Atatürk Araştırma Merkezi Yay., 2008), 54.

²⁸⁵ TBMM ZC, İ: 69, C: 1, 04.03.1341 (1925), 129; TBMM ZC, İ: 69, C: 2, 04.03.1341 (1925), 149.

²⁸⁶ TBMM ZC, 145.

Kazım (Karabekir) Paşa yeni hükümeti, kabul edilen kanunu ve İstiklâl mahkemelerini eleştirmiştir. Kanunun keyfiyete göre uygulanabileceğini, basının milletin fikir ve düşüncelerini yansıttığını, kanunun milli iradeye karşı olduğunu ifade etmiştir. Kurulan mahkemelerin ise savaş yıllarından kalma olduğunu söyleyerek, “*İsmet Paşa Hazretleri fikren İstiklâl mahkemelerini ıslahat aleti zannediyorlarsa pek ziyade yanıltıyorlar*” demiştir.²⁸⁷

İsyancılar Genç ve Çapakçur’dan sonra Palu’ya, buradan da Elâzığ’a ilerlemiştir. 24 Şubat’ta Elâzığ çevresini ele geçirmişler, askerî birlikler ile çatışmaların ardından şehre girerek devlet dairelerine zarar vermiş ve hapisanedeki tutukluları serbest bırakmışlardır. Şeyh Şerif, Elâzığ halkını toplayarak amaçlarının dini kurtarmak olduğunu, kimseye zarar verilmeyeceğini söylemesine rağmen isyancılar şehri yağmalamıştır. Yağmalamalar karşısında Elâzığ halkı isyancılara karşı direnmeye başlamış ve 26 Şubat günü isyancıları şehirden çıkmaya mecbur bırakmışlardır. Dağılan isyancıları toparlayarak Elâzığ’ı tekrar ele geçirmek isteyen Şeyh Şerif, hükümet taraftarı gönüllü aşiretler ile çatışmış ve geri çekilmek zorunda kalmıştır. 1 Mart günü de Nurettin Paşa Elâzığ’a gelmiştir.²⁸⁸

Muş şehri üzerinden Diyarbakır’a doğru ilerleyen Şeyh Abdullah’ın amacı, Diyarbakır’ı alarak Kürdistan’ın başkenti yapmaktır. Şeyh Sait’in emri ile Diyarbakır’a saldırı 7 Mart günü yapılmış, asiler şehre saldırıya başlamış, şehrin kuzeyinden yapılan saldırı şehir içindeki askerî kuvvetlerce önlenmiştir. Ancak güney yönünden saldıran asiler başarılı olmuş ve Şeyh Sait ile beraberindekiler şehre girmiştir. Bu durum üzerine Mürsel Paşa komutasındaki süvariler saldırıya geçmiş ve 8 Mart günü asiler şehirden çıkarılmıştır. Yenilgiye uğrayan asiler Varto’ya ilerlemiştir. Burada Şeyh Abdullah ve asiler Hormek Aşireti ile çatışmaya girerek ilçe merkezini ele geçirmiştir. Daha sonra Muş’a yönelen asiler, burada bir başarı gösterememiştir.²⁸⁹ Çatışmalar devam ederken daha önce ilan edilmiş olan sıkıyönetim Elâzığ, Genç, Muş, Ergani, Dersim, Diyarbakır, Mardin, Urfa, Siirt, Bitlis, Van, Hakkâri, Malatya, Erzurum ve Kiğı kazasında 23 Mart tarihinde bir ay süreyle uzatılmıştır.²⁹⁰

²⁸⁷ Karabekir, *Kürt Meselesi*, 18-19; TBMM ZC, 145, 146.

²⁸⁸ Hallı, *Türkiye Cumhuriyeti’nde Ayaklanmalar*, 104-107.

²⁸⁹ Hallı, *Türkiye Cumhuriyeti’nde Ayaklanmalar*, 118-119; Mumcu, *Kürt İslam Ayaklanması*, 99-100.

²⁹⁰ TBMM ZC, İ: 85 C: 2, 23.03. 1341 (1925), 128

Ankara’da planlanan tenkil harekâtı ile 3. Ordu birlikleri Varto, Elâzığ, Diyarbakır yönünden harekâta başlamıştır. Hani, Genç, Silvan ve Lice asilerden alınmıştır.²⁹¹ 27 Mart günü asiler Hınıs’a saldırmışlarsa da başarılı olamamış, Hasenanlı Halit ve Şeyh Sait’in oğlu Ali Rıza İran’a kaçmıştır. Tenkil harekâtına devam eden ordu 1, 6, 8 ve 12 Nisan’da Hani, Palu, Çapakçur ve Darahini’yi asilerin elinden almıştır. Şeyh Sait önce teslim olmayı düşünse de İran’a kaçmak istemiş ancak yol üzerinde isyanın başından beri yanında olan emekli Binbaşı Kasım Bey tarafından 15 Nisan’da tutuklanmış ve ordu kuvvetlerine teslim edilmiştir.²⁹² Şeyh Sait’in tutuklanması Hâkimiyet-i Milliye gazetesinde birinci sayfa orta sütundan “*Şeyh Said Melunu Nasıl Yakalandı*” başlığı ile haber yapılmış ve halk bilgilendirilmiştir.²⁹³

Fethi Bey’den sonra hükümeti kuran İsmet Paşa, isyan sürerken alınmış tedbirlerin devamı ve yeni düzenlemelerin yapılması amacıyla TBMM’ye teklif sunmuştur. Teklifler, altı ay daha İstiklâl Mahkemelerinin süresinin uzatılması, sıkıyönetim süresinin 7 ay daha uzatılması, Meclisin tatilde olduğu zaman zarfında isyan bölgesinde idari yapıda değişiklik yetkisi ve Ankara İstiklâl Mahkemesi’nin TBMM açılana kadar idam cezasını kullanma hakkıdır. Teklifler, Meclis’te yapılan görüşmeler sonunda kabul edilmiştir.²⁹⁴ Ankara’da bu gelişmeler olurken 5. ve 8. Kolordu birlikleri tenkil ve temizleme harekâtına devam etmiştir. Şeyh Abdurrahim ve Hanili Mustafa idaresindeki asiler ile Hani bölgesinde çatışmalar gerçekleşse de harekât sonuca varmış ve Şeyh Sait İsyanı 31 Mayıs 1925’te bastırılmıştır.²⁹⁵

Yakalanan asilerin yargılanması amacıyla 4 Mart günü İstiklâl Mahkemeleri kurulmuştur. 7 Mart günü Ankara ve Şark (Diyarbakır) İstiklâl Mahkemeleri üyeleri seçilmiştir. Şark mahkemesinin üyeleri Reis Mazhar Müfid, müddeiumumi²⁹⁶ Ahmet Süreyya, azalar Ali Saip ve Lütfi Müfid Beyler olmuştur. Şark İstiklâl Mahkemesi, Şeyh Sait’in yakalanmasından hemen önce 14 Nisan 1925’te Diyarbakır’da fiilen yargılamalara başlamıştır.²⁹⁷ Gerçekleşen yargılamalar sonucunda Seyit Mehmet, Hacı Ahdi, Kör Sadi, Seyit Abdulkadir, Fevzi ve Kemal’in 23 Mayıs günü idam cezasına çarptırılmasına karar verilmiş ve cezalar 27 Mayıs’ta uygulanmıştır. 15 Nisan’da yakalanan Şeyh Sait’in

²⁹¹ Meydan, *Hafıza*, 210; Yalçın v.dğr., *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II*, 54; *Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları I*, 182.

²⁹² Mumcu, *Kürt İslam Ayaklanması*, 101-103.

²⁹³ *Hâkimiyet-i Milliye*, 17 Nisan 1925, s. 1.

²⁹⁴ TBMM ZC, İ: 107, C: 1, 20.04.1341 (1925), 239.

²⁹⁵ *Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları I*, 189-190.

²⁹⁶ Kelime Savcı anlamına gelmektedir.

²⁹⁷ Örgüç, *Şeyh Sait İsyanı ve Şark İstiklâl Mahkemesi*, 88,103.

sorgulamasına 21 Mayıs'ta başlanmış, savcılık 23 Mayıs'ta Şeyh Sait'i mahkemeye sevk etmiştir. Yapılan yargılama neticesinde idam cezasına karar verilmiş ve karar 28 Haziran günü açıklanmıştır. Ceza 29 Haziran 1925'te uygulanarak Şeyh Sait, Şeyh Şerif ve Şeyh Abdullah ile beraber 47 kişi idam edilmiştir.²⁹⁸

3.3. İsyanın Sonuçları

13 Şubat 1925'te başlayan Şeyh Sait İsyanı 31 Mayıs 1925 tarihine kadar devam etti. Bu zaman zarfında meydana gelen isyan, sadece can ve mal kaybına değil başka sonuçlara da yol açtı. Ortaya çıkan sonuçları genel manâda incelediğimizde karşımıza şu sonuçlar çıkmaktadır. İsyanın iki nedeninden biri olarak belirttiğimiz dini neden kendini isyanın öncesinde, isyan boyunca ve mahkeme sürecinde Şeyh Sait'in uhdesinde göstermiş olup, Şeyh Sait'in Nakşibendi tarikatı şeyhi olması bu durumu bir nebze daha belirgin hale getirmiştir. Şeyh Sait ile beraber diğer asilerin de yargılandığı Şark İstiklâl Mahkemesinin 28 Haziran 1925 tarihli son celsesinde tekke ve zaviyelerin kapatılması verilen hükümler içerisindeydi. Bu hüküm ile beraber İstiklâl mahkemesinin yetki alanındaki bütün tekke ve zaviyelerin kapatılmasına karar verilip, bu karar temel olarak Cemiyetler Kanunu'nun ruhsatsız açılan cemiyetler hakkındaki hükmüne dayanmaktadır.²⁹⁹

Mustafa Kemal Paşa tekke ve zaviyeler konusundaki rahatsızlığını Kastamonu'da yapmış olduğu 30 Ağustos 1925 tarihli konuşmasında şöyle dile getirir:

*“Efendiler ve ey millet, iyi biliniz ki, Türkiye Cumhuriyeti şeyhler, dervişler, müritler, meczuplar memleketi olamaz. En doğru, en gerçek yol, medeniyet yoludur (sürekli alkışlar). Medeniyetin gerektirdiğini yapmak insan olmak için yeterlidir. Tarikat reisleri bu dediğim gerçeği bütün açıklığıyla anlayacak ve kendiliklerinden hemen tekkelerini kapatacak, müritlerinin artık erginliğe ulaştıklarını elbette kabul edeceklerdir.”*³⁰⁰

²⁹⁸ Meydan, *Hafıza*, s. 210; Yalçın v.dğr., *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II*, 55; *Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları I*, 193.

²⁹⁹ Örgüven, *Şeyh Sait İsyanı ve Şark İstiklâl Mahkemesi*, 279.

³⁰⁰ Kastamonu'da İkinci Konuşma”, T.C. Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, erişim 29 Ocak 2023, <https://www.atam.gov.tr/ataturkun-soylev-ve-demecleri/kastamonuda-ikinci-konusma>.

Şark İstiklâl Mahkemesi'nin tekke ve zaviyeleri bölgesel olarak kapatma kararından bir süre sonra 8 Eylül 1925 tarihinde tekke ve zaviyelerin yurt genelinde kapatılması maksadıyla Bakanlar Kurulu kararlar almıştır.³⁰¹ Alınan kararların ardından Ankara İstiklâl Mahkemesi de kararları destekleyici yönde önerilerde bulunmuştur. Bu süreç içerisinde tekke ve zaviyelerin kapatılmasına yönelik çalışmalar yapılmış, TBMM'de görüşmeler gerçekleşmiş ve sonuç olarak bu yerlerin kapatılması için kanunun kabulü gerçekleşmiştir.³⁰² “*Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklar ile Bir Takım Unvanların Men ve İlgasına Dair Kanun*”³⁰³ ile yurt çapında tekke ve zaviyeler kapatılmıştır.

Tekke ve zaviyelerin kapatılmasından sonra yurt genelinde sert bir tepki oluşmamış, tarikat mensupları öğretmenlik ve memurluk gibi işlere yönelmiştir. Birçoğu da tasavvuf hayatını belli bir mekâna bağlamadan sürdürmeyi tercih etmiştir. Tekke ve Zaviyelerin kapatılmasına tepki göstermeyen önemli kişilerden biri de Mevlevi Tekkesi postnişini Veled Çelebi³⁰⁴ olmuştur. Çelebi tekkelerin kapatılmasına dair şöyle bir dörtlük yazmıştır:³⁰⁵

“*Hak ehli olunca içimizden mefkud*

Cahiller edince arş-ı irşada suud

Beyhude figan etmeyelim layıktır

Dergehlerimiz boş idi oldu mesdud”³⁰⁶

Şeyh Sait İsyanının bastırılmasından sonra bölgede asayiş sağlamaya yönelik olarak asilerin elinde bulunan silahların toplanması, yine asayiş sağlamaya yönelik olarak bölgede güvenliğe tehdit oluşturabilecek kişilerin, şeyhlerin ve aşiret liderlerinin isyan bölgesinden uzaklaştırılması ve batıdaki illere sürgün edilmeleri kararı alınmıştır.³⁰⁷ Alınan kararın

³⁰¹ BCA, 51.0.0.0/4.28.4/lef.1.

³⁰² Sabit Dokuyan, “Tekkelerin Kapatılması ve Tasfiye Süreci (1925-1938)”, *Türk Kültürü ve Hacıbektaş Veli Araştırma Dergisi* 98 (Yaz 2021): 223.

³⁰³ *Resmî Gazete* 13.12.1925 Sayı: 243

³⁰⁴ Veled Çelebi İzbudak, 1869 yılında Konya’da doğmuş, Mevlâna soyundan gelen bir aileye üyedir. Mevlevi dervişlerden meydana getirdiği Mücâhidîn-i Mevlevîyye alayı ve bu alayın komutanı olarak Birinci Dünya Savaşı’nda Kanal Cephesi’ne gitmiştir. Millî Mücadele yıllarında gizlice Anadolu’ya geçmiş ve çeşitli görevlerde bulunmuştur. Mevlevi Dergâhı’nın son şeyhi/ postnişinidir. 4 Mayıs 1954’te Ankara’da vefat etmiştir. “Veled Çelebi İzbudak”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 23 (İstanbul: TDV Yay., 2001), 503-504.

³⁰⁵ Cem Apaydın, “Belgeler Işığında Tekke, Zaviye ve Türbelerin Kapatılması Üzerine Bir Değerlendirme”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları* 16, sy. 32 (2017/2): 158-159.

³⁰⁶ Veled Çelebi İzbudak, *Tekke’den Meclis’e Sıra Dışı Bir Çelebinin Anıları* (İstanbul: Timaş Yay., 2009), s. 147.

³⁰⁷ Dokuz Eylül Üniversitesi Kurumsal Akademik Açık Arşiv, erişim 29 Ocak 2023, <http://acikerisim.deu.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/20.500.12397/6624/206206.pdf?sequence=1>, s.66.

ardından “*Şarktan Garba Nakledilecek Kişiler Hakkında Kanun*” tasarısı mecliste ilgili kurullara gönderilmiş, kurullardaki çalışmaların ardından tasarı 6 Aralık 1927 tarihinde kanun olarak kabul edilmiştir.³⁰⁸ Kanun doğrultusunda isyana katıldıkları tespit edilen aşiret reisleri, şeyhler ve isyan içerisinde bulunanlar aileleri ile birlikte ya da bireysel olarak göçe tabi tutulmuşlardır. Göç ettirilen şahısların gittikleri yerde herhangi bir sorun çıkartmadıkları, asayiş bozmadıkları ve iyi hal göstermeleri durumunda eski yerlerine dönebilmeleri için de Bakanlar kuruluna ayrıca yetki tanınmıştır.³⁰⁹ Bu yetkinin tanınmasında da çeşitli nedenler bulunmaktadır. İlk Ağrı isyanlarında yerleştikleri bölgeden isyana katılmak için kaçanlar olmuş, bunun yanı sıra kendine mal ve mülk sağlanan kişilerden de isyanlara katılanlar olmuştur. Ayrıca göçe tabi olanlar arasında gereksiz yere gönderilenlerde olmuştur. İşte bu nedenlerden dolayı batıya göç ettirilen kişi ve ailelerin eski yerlerine geri dönebilmeleri için bu yetki tanınmıştır.³¹⁰ Kabul edilen kanun nedeni ile 1.400 kişi ve 80 asi aileleri ile beraber göçe tâbi olmuş, yerleştirildikleri bölgeden de başka bir yere gitmeleri yasaklanmıştır.³¹¹ Düzenlemesi yapılan kanunların yanı sıra bölgede tekrar bir isyanın çıkmasını engellemek, yeni uygulamalar gerçekleştirmek, sosyal, ekonomik ve idari yapının düzenli bir şekilde işleyebilmesi için I. Umumi Müfettişlik teşkil edilmiş ve İbrahim Tali Öngören müfettiş olarak görevlendirilmiştir.³¹² Teşkil edilen müfettişlik yetki bölgesi olarak Mardin, Urfa, Van, Hakkari, Elazığ, Diyarbakır, Bitlis ve Siirt illerini kapsamıştır.³¹³

Cumhuriyet tarihinin çok partili hayata geçiş denemesi olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası’nın kapatılması isyandan sonra meydana gelmiştir. Fırka’nın kapatılmasında Şeyh Sait’in isyandan önce ve mahkemede verdiği ifadeler etkili olmuştur. “*Müskirat ve fuhuşun meni*”, “*itikadı diniyeye hürmetkarız*” denilen parti programındaki maddeler, partinin İslâm dinini kurtaracağı yönündeki düşünceler,³¹⁴ partinin takip ettiği politika ve isyanın çıktığı bölgede fırka üyelerinin yaptığı çalışmalar ki burada parti kâtibi emekli Yarbay Fethi Bey’in asilerden Şeyh Eyüp ile görüşmesi, evinde kalması ve parti programının bölgedeki Şeyhler üzerinde kötü etkiler yapabileceğini parti merkezine

³⁰⁸ Muhammed Sarı, “Atatürk Dönemi’nin İskân Politikasında İç İskâna Yönelik Çalışmalar”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi* 7, sy. 14 (Güz 2011): 98; TBMM ZC, İ: 18, C: 1, 25.12.1926, s. 124.

³⁰⁹ Sarı, “Atatürk Dönemi’nin İskân Politikasında İç İskâna Yönelik Çalışmalar”, 99.

³¹⁰ Hüseyin Koca, *Yakın Tarihten Günümüze Hükümetlerin Doğu- Güneydoğu Anadolu Politikaları* (Konya: Mikro Yay., 1998), 329.

³¹¹ Elif Zülal Saygın, “Atatürk Dönemi Göç ve İskân Politikaları”, *ASSAM* 9, sy. 20 (2022): 13.

³¹² Ahmet İlyas, “Tek Parti Döneminde Aşiretleri Kontrol Altına Almak İçin Çıkarılan Kanun ve Hazırlanan Raporlar”, *The Journal of Academic Social Science Studies* 28 (Sonbahar 2014): 336-337.

³¹³ BCA, 30.18.1.1/27.70.7/İef.3.

³¹⁴ Örgüven, *Şeyh Sait İsyanı ve Şark İstiklâl Mahkemesi*, 248; Toker, *Şeyh Sait*, 148.

bildirmemiş olması³¹⁵ fırkanın kapatılma nedenleri arasında yer almıştır. İsyan sırasında ise Halk Fırkası vekilleri Mahmut ve Yakup Kadri Beyler Terakkiperver'i isyanın sorumlusu olarak görmüşlerdir. Ali Fuat Paşa ise bu suçlamalara karşı çıkmıştır. Kazım Paşa ise dini siyasete alet edenlere lanet etmiştir. İlerleyen süreçte Fethi Bey fırkanın kapatılmasını önerecek ancak Kazım Paşa, hükümetin elinde güç olduğunu isterse fırkayı kapatabileceğini ifade edecektir. İsyanın bastırılmasının ardından Şark İstiklâl Mahkemesi 25 Mayıs 1925'te yetki bölgesindeki fırka şubelerinin kapatılması kararını almıştır. 3 Haziran 1925 tarihinde ise gerici faaliyetleri desteklediği neden gösterilerek ve Takriri Sükûn Kanunu'na dayanarak Bakanlar Kurulu kararı ile Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ülke genelinde kapatılmıştır.³¹⁶ Fırka kurucularından Rauf Orbay yıllar sonra anılarında; dindar biri olmasına rağmen dini siyasete karıştırmayacak biri olduğunu, Hilafet'i yayma gibi bir düşünce içerisinde olmadığını, Kürtçü bir ideoloji sahibi olmayıp vatanperver bir subay olarak hayatını sürdürdüğünü ve isyan ile de bir alâkasının bulunmadığını ifade etmiştir.³¹⁷ Mustafa Kemal Paşa ise Nutuk'ta Terakkiperver Fırkası'nın kapatılması konusunda şunları söylemiştir:

*"Fırka, dini fikirlere ve inançlara hürmetkârdır" düsturunu bayrak olarak eline alan zevattan iyi niyet beklenebilir miydi? Bu bayrak, asırlardan beri, cahil ve mutaassıpları, hurafepereestleri aldatarak özel maksatlar teminine kalkışmış olanların taşıdıkları bayrak değil miydi? ... Efendiler, vakalar ve hadiseler dahi gösterdi ve ispat etti ki, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası programı en hain zihinlerin mahsulüdür. Bu fırka, memlekette suikastçıların, mürtecilerin kalesi, ümidi, dayanağı oldu. Harici düşmanların, yeni Türk Devleti'ni, taze Türk Cumhuriyeti'ni mahvetmeye yönelik planlarının kolayca tatbikine hizmete çalıştı."*³¹⁸

Şeyh Sait İsyanı sadece isyan bölgesine zarar vermekle kalmamıştır. Yeni kurulan Cumhuriyet'in ekonomisine de hasar verdiği bir gerçektir. Bu konuda çeşitli bilgiler bulunmaktadır: Sovyet V. Petrin isyanın, Türk mali bütçesine 20 milyon Türk lirası zarar verdiğini söylemektedir.³¹⁹ Komüntern belgelerinde de isyanın 20 milyon Türk lirasına mâl olduğu belirtilmektedir.³²⁰ Robert Olson, Mete Tunçay'ı kaynak göstererek isyanın, 20 bin İngiliz lirasına veya Abdurrahman Gassemlou kaynak göstererek de 60 milyon Türk

³¹⁵ Mumcu, *Kürt İslam Ayaklanması*, 162.

³¹⁶ "Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın Kapatılması", *Türkler Ansiklopedisi*, c.16 (Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2002), 540-541.

³¹⁷ Rauf Orbay, *Cehennem Değirmeni- Siyasi Hatıralarım II* (İstanbul: Emre Yay., 1993), 189-190.

³¹⁸ Atatürk, *Nutuk*, s. 661-662

³¹⁹ Perinçek, *Sovyet Devlet Kaynaklarında Kürt İsyanları*, 78.

³²⁰ *Komintern Belgelerinde Türkiye- 3 Kürt Sorunu*, ed. Doğu Perinçek (İstanbul: Kaynak Yay., 1994), 42.

lirasına mâl olduğunu belirtmektedir.³²¹ Araştırmamız sırasında karşılaştığımız bu dört maliyet içerisinde tutarsız olanlar vardır. Olson'un Mete Tunçay'dan aktardığı 20 bin İngiliz lirası bize göre tutarsız görünmektedir. Çünkü: 1925 yılında İngiliz sterlininin Türk lirası karşılığı 894 kuruştur (1926 yılında 934 kuruş). Bu döviz kuruna göre 20 bin sterlin 1925 yılında 178.800 Türk lirasına (1926 yılında da 186.800 Türk lirası) karşılık gelmektedir. Ayrıca 1925 yılı bütçesi ortalama 30 milyon Türk lirası açık vermektedir. Bu açık içerisinde Aşar vergisinin kaldırılmasını ve diğer etkileri de düşündüğümüz zaman Gassemlou'nun isyanın maliyetinin 60 milyon Türk lirası olduğu yönündeki bilgisi de tutarlı görülmemektedir.³²²

Parasal kaybın yanında asker ve mühimmat kaybı da olmuştur. Kayıplar şu şekildedir: 4 adet ağır makinalı, 51 adet makinalı, 11 adet bomba atarlı ve 4.092 adet normal olmak üzere 4.185 adet tüfek, 999.463 adet çeşitli türde tüfek mermisi, 2.026 adet kasatura kaybı gerçekleşmiştir. Askerî personel olarak 300 er ve 17 subay yara almış, 106 er ve 16 subay da şehit olmuştur.³²³ Karşılıklı insan kaybını Olson 7- 8 bin kişi olarak öngörmekteyse de bu sayının en fazla 5 bin kişi olabileceğini ve bu sayının üstündeki sayıların abartılı sayılar olacağını da ifade etmiştir.³²⁴ Mete Tunçay, bir Hoybun üyesinin yazdığı *The Case of Kurdistan Against Turkey* adlı kitaptan Türk ordusunun kaybının 50 bin kişi olduğu bilgisini aktarmıştır. Abdurrahman Gassemlou ise Ergün Aybars'dan aktararak Türklerin 15- 20 bin kayıp verdiğini ifade etmiştir.³²⁵

Şeyh Sait İsyanının belki de en çok tartışılan sonuçları arasında Musul'un ve Musul petrollerinin kaybı öne çıkmaktadır. Bununla beraber İngiltere'nin isyana etki edip etmediği bir tartışma konusu olmaktadır. İsyandan yıllar önce Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girmesi ile savaş yıllarında Kürt nüfusun yoğunlukta olduğu bölgeler savaş alanı içerisine dahil olmuştur. Özellikle Rus saldırılarının gerçekleştiği bölgede Ruslar Kürtleri kullanmak istemişse de Ekim Devrimi ile bu durum değişmiş ve bölgede İngilizlerin Kürt politikaları etkin bir hal almıştır. İngilizler bölgede hakimiyet kurabilmek için Kürtlerin milliyetçi düşüncelerinden faydalanarak Kürtleri, Türk egemenliğinden

³²¹ Olson, *Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları*, 187.

³²² Döviz kuru bilgisi için bk. Gülsün Gürkan Yay, "Atatürk Döneminde Para Politikası", *Erdem* 11, sy. 31 (1998): 298. Bütçe bilgisi için bk. Dilek Göze Kaya, Ayşe Durgun, "1923-1938 Dönemi Atatürk'ün Maliye Politikaları: Bütçe ve Vergi Uygulamaları", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 19 (2009): 237; Hasan Türkal, "Türkiye'de 1923-1930 Yılları Arası Bütçe Politikası ve Uygulamasının Vergi Politikası ve Uygulaması Açısından Değerlendirilmesi", *Amme İdaresi Dergisi* 44, sy. 3 (2011): 91.

³²³ Örgüven, *Şeyh Sait İsyanı ve Şark İstiklâl Mahkemesi*, 28.

³²⁴ Olson, *Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları*, 188.

³²⁵ Mumcu, *Kürt İslam Ayaklanması*, 236.

kurtulmaları adına Ermeniler ile iş birliği yapmaları gerektiğine inandırmaya çalışmış, Lord Curzon'un “*Hindistan sınırı Fırat'ta olmalıdır*” tezi doğrultusunda İngilizler bölgede etkili olmaya uğraşmıştır.³²⁶ I. Dünya Savaşı'ndan sonra yapılan Paris Barış Konferansı'nda Kürt ve Ermeni talepleri belirtilmiş, ardından ortaklaşa düzenlenen bir belge ile ilan edilmiştir. İlan üzerine Osmanlı Devleti bu taleplere karşı çıkmıştır.³²⁷

Türk İstiklâl Savaşı'nın başladığı 1919 yılı ortalarında Kürtlerin yaşadığı bölgelerde İngiliz etkisini arttırmak amacı ile İngiliz subay Noel çalışmalar yapmış, aşiret liderleri ile görüşmüş ancak bu görüşmelerden pek de olumlu cevaplar almamıştır. Alınan bu olumsuz cevabın nedenleri ise Ermenilerin bölgede devlet kurma isteği, İngiliz hakimiyetini kabul etmemeleri ve Mustafa Kemal Paşa'nın bölgedeki aşiret liderleri ile olan ilişkisiydi.³²⁸ Noel bölgedeki çalışmalarının yanı sıra Sivas kongresini basmayı planlayan Ali Galip ile de iş birliği yapmıştır. Ali Galip ile Noel'in Malatya'da buluştuklarını, Noel'in “*Eğer Galip hala karargâhı ziyaret etmeye kararlıysa ona benimle en kısa zamanda buluşması gerektiği söylenmelidir. Herhalde kendinde yeterli para vardır*” sözlerine vurgu yaparak Salahi Sonyel ileri sürmüştür. Gelişmelerden Mustafa Kemal Paşa'nın da haberi vardır ve Ali Galip ile Noel'in tutuklanmasını istemiştir. Durumdan haberdar olan Ali Galip Halep'e kaçmış, Noel ise Rişvan aşiretine sığınmıştır.³²⁹ Farklı bir görüş olarak belirtmek gerekirse Nuri Dersimi Binbaşı Noel'i, Paris'te toplanan Sulh Kongresi'nin (Paris Barış Konferansı) Ermenistan ve Kürdistan sınırlarını belirlemesi adına görevlendirdiği bir subay olarak görmektedir.³³⁰

Noel'in başarı sağlayamaması üzerine İngilizler, Mısır'da görev yapan Yüzbaşı Woolley'i bölgede kullanmaya çalışmış ancak Woolley elle tutulur bir başarı elde edememiştir.³³¹ Böylece Millî Mücadele döneminde İngiliz etkisi bir başarı gösteremeyecektir. İngilizlerin Kürtler üzerinde etkili olma çabası Lozan Konferansı'nda da devam edecektir. İngilizlerin buradaki amacı Musul'u ve çevresini kontrollerinde tutmaktır. Lâkin İngilizler, Lozan'da da özellikle Musul konusu üzerinde Türkler ile anlaşamayacak ve Musul konusu ileri bir tarihe kalacaktır.

³²⁶ Suat Zeyrek, “Millî Mücadele Sürecinde Türk – İngiliz Rekabeti: Kürt Sorunu”, *Türkiyat Mecmuası* 23, sy. 1 (2013): 113.

³²⁷ Mumcu, *Kürt İslam Ayaklanması*, 13-14.

³²⁸ Zeyrek, “Millî Mücadele Sürecinde Türk – İngiliz Rekabeti: Kürt Sorunu”, 120-121.

³²⁹ Sevilay Özer, “Ali Galip Olayı”, *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 1, sy. 2 (2017): 4-5; Mumcu, *Kürt İslam Ayaklanması*, 22.

³³⁰ Dersimi, *Kürdistan Tarihinde Dersim*, 124.

³³¹ Mim Kemal Öke, *İngiltere'nin Güneydoğu Anadolu Siyaseti ve Binbaşı E.W.C. Noel'in Faaliyetleri (1919)* (Ankara: TKAE Yay., 1988), 57.

Musul konusu sıcaklığını korurken bölgede daha önce de üzerinde durduğumuz İngiliz desteğinin de belli olduğu Nasturi İsyanı çıkmıştır. Bu isyandan neredeyse 6 ay sonra çıkan Şeyh Sait İsyanı'nda ise İngiliz desteği net bir şekilde belli değildir. Ortada duran bu belirsizlik üzerine de çeşitli görüşler dile getirilmiştir. Görüşlerden bazılarını şu şekilde ifade edebiliriz: Robert Olson İngiliz arşivlerini kaynak olarak, İngilizlerin Kürtlere sürekli etki etmek istediklerini ancak Kürtler ile sıkıntı doğuracak bir durumun da oluşmasının istenmediğini belirtmektedir. İngiliz İstihbarat belgelerine dayanarak da Şeyh Sait İsyanının Türkler tarafından düzenlenmiş olabileceğini aktarmıştır. Olson, Paris'te bulunan İngiliz mahkemesinin 24 mart tarihli bir raporunda, Mesud Fehmi adında birinin kendini eski Kilis valisi olarak tanıttığı, mahkeme üyelerinden biri ile Kürdistan'daki siyasi durumu görüşmek istediği ve bu isteğe karşılık olarak da konunun Türkiye'yi ilgilendirdiğini ve görüşme yapılmadığı yönünde bilgi olduğunu aktarmaktadır.³³² Martin Van Bruinessen, Türkler tarafından iddia edilen, isyanı İngiltere'nin kışkırttığı yönündeki suçlamalarını İngiltere ve Kürt tarafının reddettiğini, Azadî Cemiyeti'nin yardım isteği ile İngilizlere başvurduğunu ve İhsan Nuri kanalıyla da isyanın çıkacağından bilgilerinin olduğunu ancak İngiltere'nin patlak veren isyana destek olduklarına ihtimal vermediğini belirtmiştir. Bunların yanı sıra Türk tarafının sadece Mr. Templeton adında eski bir istihbaratçı ile Seyit Abdulkadir'in görüştüğünü ispat edebildiğini ancak İngiltere'nin bu kişiye sahip çıkmadığını ve Türk ajanı olarak gördüklerini ifade etmiştir.³³³ Akademisyen Baskın Oran, isyan sırasında Şeyh Sait'in yanında bulunan İngiltere malı silah kataloglarının bir anlam ifade etmeyeceğini ve İngiliz şirketlerinin herkese silah sattığını, isyan sırasında Türkiye'deki İngiliz temsilcilerin İngiltere'ye isyanı Türklerin çıkartmış olabileceğini yazan telgrafların iletilmediğini ve İngiltere arşivlerinde isyan açısından bir delilin olmadığını belirtmiştir.³³⁴ Akademisyen Ömer Kürkçüoğlu, İngiltere arşiv kaynakları üzerinde yaptığı araştırmalara dayanarak İngiltere'nin isyana doğrudan bir etkisinin olmadığını ifade etmiştir.³³⁵ Ve bir diğer akademisyen Mim Kemal Öke, Musul ve Kürdistan Sorunu adlı kitabında Kürkçüoğlu ile bazı yazarların görüşlerine değinmiş, isyandan ziyade bu isyanın sınırlı kalmasının İngiltere'yi daha çok ilgilendireceğini ve bağımsızlığa gidecek isyana destek verme ihtimalinin olmadığını ifade etmiştir. Öke ayrıca İngiltere'nin Türkiye'nin yıkılmasını değil zayıflamasını ve Musul konusunda kendi elinin

³³² Olson, *Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları*, 116-117, 192, 195.

³³³ Bruinessen, *Ağa, Şeyh ve Devlet*, 431.

³³⁴ Baskın Oran, Şeyh Sait Ayaklanması Kutusu, ed. Baskın Oran, *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, 6. Baskı (İstanbul: İletişim Yay., 2002), 266.

³³⁵ Ömer Kürkçüoğlu, *Türk İngiliz İlişkileri (1919-1926)* (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., 1978), 310.

güçlenmesini istemiş olabileceğini belirtmiştir.³³⁶ Öke'nin görüşüne paralel olarak, Şeyh Sait isyanı devam ederken Türk askeri Fransız kontrolündeki demiryolundan isyan bölgesine taşınmak istenmiştir. İngiltere ise taşınan Türk askerinin sayısının azaltılması yönünde Fransa'dan istekte bulunmuştur.³³⁷ İngiltere'nin bu isteği, isyana doğrudan bir etki yerine Türkiye'nin isyan bölgesindeki gücünü kırmaya yönelik bir tutum olduğu şeklinde yorumlanabilir. Ancak yine de bu istek akılda kalan bir soru işaretine yol açmaktadır.

³³⁶ Mim Kemal Öke, *Musul ve Kürdistan Sorunu 1918-1926* (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., 1992), 159-160.

³³⁷ Kürkçüoğlu, *Türk İngiliz İlişkileri (1919-1926)*, 203.

4. BÖLÜM DERSİM İSYANI

4.1. Dersim'in Genel Durumu

Cumhuriyet tarihinin Nasturi İsyanı ile başlayan ve Şeyh Sait ile devam eden isyanlarının son halkası 1937 Dersim-Tunceli İsyanı olmuştur. İsyan Koçgiri, Şeyh Sait ve Ağrı isyanları gibi etnik, Şeyh Sait gibi dini nedenlere dayandırılabilir. Etnik ve dini nedenlerin yanı sıra dış etken olarak Fransız, İngiliz ve Ermenilerden de bahsedebiliriz. Sözünü ettiğimiz bu neden ve etkenleri açıklamadan önce Dersim'in coğrafyasından ve sosyoekonomik yapısından bahsetmek gerekmektedir.

Dersim adı ve anlamı üzerinde çeşitli görüşler bulunmakla beraber en çok kabul gören kelimenin der ve sim sözcüklerinden meydana geldiği yönündedir. Der sözcüğü kapı anlamında sim sözcüğü de gümüş anlamında kullanılmakta ve dersim kelimesi gümüş kapı olarak ifade edilmektedir.³³⁸ Bölgenin tarih boyunca farklı adları da bulunmaktadır. Örnek vermek gerekirse, Pers kralı Darius'tan kaynaklandığı düşünülen Daranalıs, Ermenice ve Ermeni kralı ile ilişkilendirilen Duranilist ve Mameki, Strabon'un kitabında Derxene adları. Ayrıca bölgeye göç eden Deylem aşiretinin de adını bölgeye verdiği düşünülmektedir.³³⁹ 1935 yılında Dersim adı vilayet idaresi kanunu ile Tunceli olarak değişmiştir.³⁴⁰

Doğu ve Batı Dersim olarak ikiye ayrılan bölge kuzeyde Munzur dağları, doğuda Peri suyu, güneyde Murat ırmağı ve batıda Fırat nehri ile çevrilidir.³⁴¹ Erzurum coğrafyası bütünüyle Fırat havzası içerisinde kalan, çevresi yüksek dağlar ile çevrili, vadileri dar ve dik yamaçlara sahip bir platodur. Bu sebeptendir ki Erzincan ovası gibi verimli ovalar ile bütünlük sağlayamamıştır. Bölgenin sadece %5'i ova ve düzlüklerden, %25'i platolardan ve %70'i dağlardan oluşmaktadır. Ortalama yükseltinin fazla olduğu bölgede yükseklik 700 ilâ 3000 metrenin üzerinde bir aralıkta değişmektedir. Yükseltinin bir etkisi olarak

³³⁸ Ali Kaya, *Başlangıçtan Günümüze Dersim Tarihi* (İstanbul: demos Yay., 2010), 19; Dersimi, *Kürdistan Tarihinde Dersim*, 1.

³³⁹ Kaya, *Başlangıçtan Günümüze Dersim Tarihi*, 21, 23.

³⁴⁰ *Resmî Gazete*, 2.1.1936, Sayı: 3195. Tunceli ismi yayınlanan bu Resmî Gazete'de Tunçeli olarak da geçmektedir.

³⁴¹ Ömer Kemal Açar, *Tunceli-Dersim Coğrafyası* (İstanbul: Türkiye Basımevi, 1940), 6.

bölgede karasal iklim etkili olmaktadır. Yaz mevsimi sıcak ve kurak geçerken kış mevsimi soğuk ve kar yağışlıdır. İklimin ve fiziki şartların getirisi olarak bitki örtüsü de yer yer çeşitlilik göstermektedir. Çeşitli türde ağaçlardan oluşan orman arazileri bulunmakla beraber genelde meşe ormanları bölgede geniş yer kaplamaktadır.³⁴²

Dersim'in sosyal yapısı hakkında günümüze kadar da devam eden, bölgenin Türk mü, Kürt mü ya da Zaza mı olduğu hakkında tartışmalar bulunmaktadır. Duruma objektif yaklaşmak için konu hakkındaki bazı görüşleri kısaca belirterek sosyal ve ekonomik durumu açıklamanın doğru olacağı düşüncesindeyiz. Jandarma Umum Kumandanlığı'nın hazırladığı Dersim raporunda bölgenin ırki durumu hakkında açıklama yapıldıktan sonra bölgenin genel itibarı ile Türk kanı taşıdığı ancak bu durumun da kaybolmak üzere olduğu belirtilmiştir.³⁴³ Naşit Hakkı Uluğ Dersimlileri Horasan'dan gelen Türkler olarak görmektedir.³⁴⁴ Şerif Fırat Dersim'de Kormanço (Kurmançça-Kurmanci) ve Zazaca konuşan Alevi, Kızılbaş ve Bektaşî olan halkın tamamını Türk olarak kabul etmektedir.³⁴⁵ Birinci bölüm içerisinde konu edindiğimiz raporlar içerisinde de Dersim'in Türk olduğu yönünde görüş belirten raporlar bulunmaktadır.³⁴⁶ Ebubekir Pamukçu Dersim'i Zaza olarak kabul eder ve kitabında bölgeye kendi açısından Zazaistan adını vermiştir.³⁴⁷ Nuri Dersimi tarihi bir açıklama yoluna giderek Kürtlerin Medler'den geldiğini ve Dersim'in Kürt olduğunu belirtir. Ayrıca Zazaların da Kürt olduğunu kabul eder.³⁴⁸

Dersim hakkında dönemin toplumsal yapısı üzerine çeşitli bilgi ve görüşler bulunmaktadır. Nuri Dersimi'nin aktardığına göre bölgede aşiret hayatı hüküm sürmekte olup aşiret mensupları aşiret reislerine bağlıdırlar. Bu reisler aşiret mensupları için çok önemli kişilerdir. Aralarındaki ilişki atalardan kalma kutsal bir anlam ifade etmekteydi. Aşiret reisi ata evinin koruyucusu kabul edilir. Bu nedenle de aşiret atalarının halefi olarak bilinir ve kutsal sayılırdı. Aşiret'in lideri öldükten sonra yerine oğlu ve bazen de eşi geçebiliyordu. Dersim halkı genel olarak Alevi inancına sahiptir. Bölgede Sünni inanca sahip Kürtlerin de olduğunu belirten Dersimi, siyasi amaçlar doğrultusunda din ve tarikat kavgaları nedeni ile bu iki inanca sahip Kürtler arasında anlaşmazlıkların olduğunu ve bu

³⁴² “İlimiz Hakkında”, Tunceli Valiliği, erişim 15 Şubat, 2023, <https://tunceli.csb.gov.tr/ilmiz-hakkinda-i-922>.

³⁴³ Dersim, 48.

³⁴⁴ Uluğ, *Derebeyi ve Dersim*, 25.

³⁴⁵ M. Şerif Fırat, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi* (Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1961), 20.

³⁴⁶ Vali Cemal Bey'in Raporu, Birinci Umumi Müfettişlik Raporu, Ömer Halis Bıyıktaş Raporu, Türk Ocakları Müfettişi Hasan Reşit Bey Raporu.

³⁴⁷ Ebubekir Pamukçu, *Dersim Zaza Ayaklanmasının Tarihsel Kökenleri* (İstanbul: Yön Yay., 1992). Zazaistan için bk. s. 7-8.

³⁴⁸ Dersimi, *Kürdistan Tarihinde Dersim*, 69-73.

anlaşmazlığın sonucu olarak ayrı inanç sahibi Kürtler arasında evliliklerin³⁴⁹ dahi caiz görülmediğini ve bu durumun milli hisleri zayıflattığını ifade etmiştir. Dersim’de aşiretler arasında toprak ve sınır konularından dolayı çatışmaların olduğunu, bu çatışmaların tarafsız aşiret liderleri ve seyitler tarafından bitirilmeye çalışıldığını belirtmiştir.³⁵⁰ Burada bir ekleme yapmak yerinde olacaktır. Daha önce bahsettiğimiz Şeyh Sait isyanına katılmayan aşiretler konusu biraz daha netleşmiş oluyor. Kız alıp vermemeye kadar varan Alevi Sünni Kürtler arasındaki bu sorun, isyanlar sırasında birbirlerine destek olmama noktasına da varmış olabilir.

Ömer Kemal Ağar, bölgede 1936’ya kadar aşiret hayatının devam ettiğini, bölgede bütün gücün aşiret reislerinin elinde olduğunu, diğer aşiretlerden korunmak maddi gelir elde etmek için halkı çalıştıran aşiret reislerinin olduğunu belirtir. Ağar, aşiret reisinin halkın üzerinde büyük bir tasarruf gücü olduğunu, reisin izni olmadan evliliğin olmayacağını ve toprak üzerindeki mülkiyetin sadece ağaya ait olduğunu belirtir. Dini öneme sahip olan seyitlik ile aşiret reisliğinin bir kişide olabileceği gibi genellikle seyitliğin ve ağalığın ayrı kişilerde olduğunu belirten Ağar, seyitlerin bazılarının halkın dini duygularını kullandığını, seyitlerin aşiret reisleri ile bir olup kendi menfaatleri uğruna iş yaptıklarını ifade eder. Ağar, seyitlerin ve reislerin kendi çıkarları için köylüyü çapulculuğa ve hırsızlığa sevk ettiğini de eklemektedir.³⁵¹ Aşiretlerdeki talan ve yağmacılığa, Pülümür kazasındaki Keçel Uşağı ve Baluşağı aşiretlerinin Hars köyüne olan saldırılarını örnek olarak verebiliriz.³⁵²

Dersim hakkında bir diğer bilgi ve görüşü Naşit Hakkı Uluğ vermektedir. Uluğ zamanın Dersim’ini şöyle tarif etmektedir. Dersimli yaylak ve kışlak bir hayat sürmektedir. Kışı geçirilen evler tek katlı taştan bir yapıdır. Evin bir kısmında hayvanlar bir kısmında insanlar yaşar. Yazı çadırlarda geçiren insanlar hayvanlarını yaylada otlatırlar. Yaz ayları ile beraber Dersim’de talan ve baskın zamanı da başlar. Komşu aşiretler veya daha uzaktaki aşiretler hayvan ve değerleri eşyalarını yağmalarlar. Bu durum Dersim’de asayişin olmadığını göstermektedir. Uluğ Dersim’de birbirine düşman olan aşiretlerden bahsetmiştir. Bunlardan bazıları şöyledir: Şadilli aşireti Kureyşan aşireti ile düşmandır, Karsan aşireti bütün komşu aşiretler ile düşmandır, Haydaranlı aşireti Arıllı ve Şeyhasanlı

³⁴⁹ Nuri Dersimi, evlilik konusunda Dersim halkının sadece Ermenilerden kız aldıklarını ve aile kurduklarını söylemektedir. Dersimi, *Kürdistan Tarihinde Dersim*, 38.

³⁵⁰ Dersimi, *Kürdistan Tarihinde Dersim*, 18-19, 21, 26, 33.

³⁵¹ Ağar, *Tunceli-Dersim Coğrafyası*, 30-31.

³⁵² BCA, 30.10.0/112.756.26/lef.2.

aşireti ile düşmandır, Aşağı Abbas aşireti Pilvak aşireti ile düşmandır. Uluğ, düşmanlıkların sebebini ise eski hükümetlerin yaptıklarında görmektedir.³⁵³

Jandarma Umum Kumandanlığı'nın raporunda belirtilenlere göre Dersim'de ticari faaliyetler karayollarının olmayışı, ticari faaliyetlerin güven ve asayiş içerisinde yapılamaması ile halkın ihtiyaçlarını yerel kaynaklardan gideriyor olması ticari hayatın gelişmesine engel olmuştur. Dersim'in asıl geçim kaynağı hayvancılıktır. Halk hayvanlarından elde ettiği yün, deri, peynir ve kilim gibi ürünleri kuzeyde Erzincan güneyde Elâzığ- Harput bölgelerinde satarak para kazanmaya çalışır. Ayrıca hububat, mercimek, fasulye, bal, yağ, ceviz, odun ve kömür bölge dışına satılmaktadır. Dersim'de ziraat alanları geniş olamamasının yanında ziraî gelişim de pek olmamıştır. Bunların yanında bölgedeki kuraklık ve doğal afetler de bölge insanını tarımdan uzaklaştırmıştır. Tarımdan uzak kalınmasının bir başka nedeni de tarım arazilerinin saldırılara uğraması sonucunda hayvanlarını yaylaya götüremeyen insanların tarım arazisini mera olarak kullanmak zorunda kalmasıdır. Rapora göre Dersimin dağlık yerlerinde darı ekilmekte olup buğday ekimi ağalar nedeni ile sınırlı kalmıştır. Ayrıca Dersim'in genelinde ekime müsait topraklar ağa, reis ve seyit elinde olduğundan halk nazarında tarım gelişim göstermemiştir.³⁵⁴ Toplumsal hayat içerisinde önemli bir yeri olan Eğitim de Dersim'de güçlükler ile karşılaşmıştır. Osmanlı Devleti idaresinde Vali Arif Paşa bölgede okullar yaptırmışsa da Dersimliler inançlarından ötürü çocuklarını bu okullara göndermemişlerdir. İleri gelen ise çocuklarını eğitim için seyitlerin yönettiği medreselere göndermişti. Zaman içerisinde eğitime olan isteğin artışı ile okul sayısında artış olmakla beraber okul sayısı yetersiz kalmış ve halkın okul açılması yönünde talepleri olmuştur.³⁵⁵ Dersimi de bölgede okul sayısının azlığını belirtmiştir. Ancak bu okulların amacını, Dersim insanına Türkçe öğretmek ve konuşturmak, Kürtlere karşı düşmanlık geliştirmek ve Türklüğü yaymak olarak açıklamaktadır.³⁵⁶

Şark raporları bölümünde bahsini ettiğimiz raporlar Dersim hakkında bilgiler vermektedir. Tekrarı engellemek adına raporların içeriklerinden özet olarak bahsedebiliriz. Osmanlı dönemi raporlarında Dersim'in göçebe hayat sürdüğü, bölgenin genel itibarıyla Alevi Kürtler'den oluştuğu, ağaların ve seyitlerin söz sahibi olduğu ve bölgedeki hırsızlık ve asayiş olaylarının nedeninin geçim derdi olduğu belirtilmiştir. Şeyh Sait İsyanı'ndan

³⁵³ Uluğ, *Derebeyi ve Dersim*, 26-29.

³⁵⁴ *Dersim*, 49-52.

³⁵⁵ *Dersim*, 76-77.

³⁵⁶ Dersimi, *Kürdistan Tarihinde Dersim*, 20.

sonra hazırlanan Cumhuriyet dönemi raporları bölge hakkında daha geniş bilgiler sunar. Raporlarda bölgedeki nüfus, dil ve din yapısı hakkında bilgi verilir. Osmanlı dönemi raporlarında da olduğu gibi ağa ve seyitlerin güçlü olduğu belirtilmektedir. Tarımsal faaliyetlerin azlığından, ekonomimin zayıflığından ve halkın fakirliğinden söz edilir. Raporlar içerisindeki en büyük vurgu da Dersim’de asayişin olmayışı, soygun ve hırsızlık olaylarının fazlalığıdır. Raporlar bölümünde de açıkladığımız gibi bu durumları düzeltmek için alınması gereken çeşitli önlemler anlatılmıştır.

İsmet İnönü anılarında Dersim’i ve Dersim’deki durumu özetleyen ifadelerde bulunmuştur.

“Daimî bir huzursuzluk yuvası da Dersim idi. Memleketin öteden beri Dersim meselesi diye bir derdi vardı. İmparatorluk, Dersim ayaklanmaları karşısında aciz kalmıştı. Dersim de reisler, kısmen mezhep tahriklerinden istifade ederek daimî bir huzursuzluk yaratırlardı. Mesele aslında kültür meselesi ve iktisadi mesele idi. Halk darlıktan sıkıntı içindedir. Herkes geçimini dışarıda arar. Dersim halkının görgülü olanı çoktur. Bunlar dışarıda, İstanbul’da yetişmiştir. Ama dışarıdan yerlerine döndükleri vakit, kabile reislerinin, dini reislerin, yani şeyhlerin tesirine ve teşvikine maruz kalırlar. Bu teşviklerle büyük hareketler yaparlar. İdare, ayaklanmalar karşısında daima aciz kalır. Hemen her seferinde uyuşmaya gider ve ayaklanmış olanların yaptıkları yanlarına kalır. Bir-iki sene sonra bu hareketi tekrar ederler. Dersim ayaklanmaları doğrudan doğruya şekavete dayanır. Halk, aslında mustarıptır. Hareketi idare eden şeyhler ve reisler payın büyüğünü alırlar. Peşlerinden sürükledikleri insanlar da şekavetin mahsulünden asgari derecede istifade ederler, ama geçinir giderler. Böyle bir sistem tabii olarak yerleşmiş addedilir. İşin başı muvasalasızlıktır. Kışın hiçbir yerle irtibatları işlemez. Yazın geçitleri, yollar yoktur. Arazi dağlıktır. Bir ayaklanma olup asker sevk edildiği zaman, yakalananlar darda kalırlarsa nihayet mağaralara sığınır. Askerin buralara girmesi, tesir etmesi güçleşir. İyi niyetli vatansever Dersim halkının şeyhlere ve reislere sözünü geçirmesi mümkün değildir.”³⁵⁷

³⁵⁷ İsmet İnönü, *İsmet İnönü’nün Hatıraları Cumhuriyetin İlk Yılları II (1923-1938)* (İstanbul: Cumhuriyet Yay., 1998), 35-36.

4.2. İsyanın Dini ve Etnik Nedenleri

Araştırmalarımız sonucunda edindiğimiz kanı doğrultusunda Dersim İsyanının dini ve etnik nedenleri Şeyh Sait İsyanı'nda olduğu gibi net bir çerçeve içerisinde yer edinmemektedir. Şöyle ki Şeyh Sait İsyanı'nda şeriat hükümlerinin istenmesi dini bir neden olarak görülmektedir. Ancak Dersim İsyanı'nda Alevilerin bu ve buna benzer bir isteği yoktur. Yine Şeyh Sait İsyanı'nda Azadi örgütü ile etnik milliyetçi kişilerin etkileri olmuştur. Ancak Dersim İsyanı'nda bariz bir örgüt etkisinden ziyade, kişilerin etkisi ile zamana yayılmış bir durum karşımıza çıkmaktadır. Edindiğimiz kanı ve verdiğimiz örnekler doğrultusunda bu başlığı ayrı ayrı açıklamak yerine ortak başlık altında ele almayı daha doğru bulmaktayız.

Genel durum içerisinde kısaca bahsettiğimiz üzere Dersim halkı genel itibarıyla Alevi inancına sahiptir. Bruinessen Alevileri dilsel bakımdan dört grup olarak tanımlamış ve Dersim bölgesinde Kürtçe ve Zazaca konuşan Alevileri bu grup içerisine almıştır.³⁵⁸ Nuri Dersimi, *Hatıratım* adlı kitabında ise Aleviliğin tarihi açıklamasını yaptıktan sonra Aleviliğin Dersim'e Horasan'dan nasıl geldiğini, seyit adı verilen Alevi halifelerinin bölgede nasıl etkin olduğunu açıklama yoluna gittikten sonra Dersim'deki Kürt aşiretlerin esas dininin Ari-Zerdüşt dini olduğunu ve Alevilik ile karıştığını, seyitlerin bölgedeki halka ne kadar tesir etmeye çalışsalar da Dersim'in asıl dini kültürünü tamamen kaybetmediğini belirtmiştir.³⁵⁹ Sonuç itibarıyla bölgede bu inanca sahip halk, seyit denen kişileri dini önder olarak kabul etmektedir. Seyitlik sözlükte efendi, önder, faziletli kişi anlamlarına gelmektedir. Kur'an-ı Kerim'de toplum içerisinde seçkin yere sahip kişi anlamında kullanılır. Terim olarak anlamı şerefli, soylu, kutsal kişi anlamı ile birlikte Peygamberimiz Hz. Muhammed'in Hz. Ali ile evli Hz. Fatma'dan dünyaya gelen torunları ve onların neslinden gelenler için kullanılan unvandır.³⁶⁰ Uluğ, Seyitlik konusunda, Kürt'ten seyit olmayacağını Hz. Muhammed'in Arap olduğunu ifade etmiştir.³⁶¹ Dersim'de seyitler kutsal sayılmaktadır. Seyitler dini törenlerin başkanlığını yapmaktaydı. Kutsallıklarından dolayı bulunduğu yere hayır ve bolluk getirdiğine inanılırdı. Seyitler ettiği dualar, verdiği öğütler karşılığında hediyeler alırdı ve seyiti memnun etmek önemli

³⁵⁸ Martin Van Bruinessen, *Kürtlük Türklük Alevilik* trc. Hakan Yurdakul (İstanbul: İletişim Yay., 2013), 117-118.

³⁵⁹ Nuri Dersimi, *Hatıratım* (Ankara: Öz-Ge Yay., 1992), 163-164.

³⁶⁰ Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Seyyid", *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c.37 (İstanbul: TDV Yay., 2009), 40.

³⁶¹ Uluğ, *Derebeyi ve Dersim*, 30.

görülmektedir.³⁶² Seyitlik babadan oğula geçen bir durumdu ve seyitlere bağlı olan kişilere Mürit denmekteydi. Bunların yanı sıra Dersim’de bazı aşiret liderlikleri de seyitlerin üzerindeydi. Evlilik, ölüm, nikah gibi törenleri seyitler yapmaktaydı. Dini ve toplumsal anlamda Dersim’e etki etmiş olan seyitler önemli bir merteye kazanmışlardı. Her aşiretin bir lideri olmasına rağmen seyiti olmuyordu. Bu yüzden seyitlerin önemi biraz daha artmıştı. Dersimli’nin gözünde önemli bir yere sahip olan seyitler geçimlerini halktan aldıkları hediyeler ile sağlamaktaydı.³⁶³ Uluğ, seyitlerden bahsederken, seyitlerin halkı kullandığını “*Din, cennet ve cehennem burada satılır ve dağıtılır. Burada vergisiz ibadet makbul değildir. Adaksız duayı ne Tanrı ne seyit kabul eder*” ifadeleri ile açıklamaktaydı.³⁶⁴

Görüldüğü üzere Dersim’de seyitler halk ve aşiretler nezdinde en azından manevi olarak güçlü bir konumdaydı. Seyitlerin bu güçlü konumu Dersim’in günlük hayatında da etkili olmalarına yol açmaktaydı. Dini törenlerin seyitler tarafından yapılıyor olması halkı kendilerine bağlı bir hale getirmelerine yardımcı olmuştu. Daha önce de aktardığımız gibi bölgenin kapalı bir araziye ve bunun doğurduğu kapalı bir topluma sahip olması, Alevi-Sünni inancı arasındaki çatışmanın etkisini ve eğitimin yeterli seviyede olmaması seyitlerin mevcut gücünün kırılmamasında bizce görmezden gelinmeyecek nedenlerdir.

Dersim’de bir diğer güç odağı bölgenin aşiret yapısından kaynaklanan ağalık ya da reisliktir.³⁶⁵ Reisler bölgede hemen her şeyin sahibi olarak güçlü bir durumdaydılar. Erzincan valiliği yapmış olan Ali Kemal Aksüt³⁶⁶ bölgedeki reisleri aşiret mensupları gözünde hükümdar olan, aşiretin yaşadığı toprakların tamamına sahip olan kişi olarak açıklamaktadır. Aşiret reisi sahip olduğu toprağı yakın çevresindeki insanlara sürdürmekte, tarım ile geçinmek isteyenler ise sürülen bu toprağı kiralamak için Ortakçı adı ile reise başvurmaktaydı. Reisin veya ağanın isteklerini ve işlerini yapmayanlar kovulur veya suçlu ise hükümet güçlerine verilirdi. Aksüt, ağaların halk üzerindeki gücünü arttırmak adına uydurma dinsel soylar türettiklerini ve halkı da bu duruma inandırdıklarını

³⁶² Rıza Zelyut, *Dersim İsyanları ve Seyit Rıza Gerçekleri* (Ankara: Kripto, 2010), 101.

³⁶³ İbrahim Yılmazçelik, “Osmanlı Döneminde Dersim’de Sosyal Yapı ve Dersim Aleviliği”, *Alevilik Araştırmaları Dergisi* 3 (Yaz 2012): 29-31.

³⁶⁴ Uluğ, Derebeyi ve Dersim, 29.

³⁶⁵ Jandarma Komutanlığı’nın Dersim raporunda ve Nuri Dersimi’nin Dersim kitabında 90 civarında aşiret ismi ve reisini sayabildik.

³⁶⁶ Ali Kemal Aksüt, 1884 Yanya doğumludur. Mülkiye mezunu olan Aksüt çetıştli memuriyetler de bulunmuştur. Ordu, Erzincan, Doğubayazıt ve Bilecik’te valilik görevlerinde bulundu. İstanbul Robert Kolej’inde edebiyat öğretmenliği yaptığı sırada 1963’te vefat etti. Turgut Akpınar, “Ali Kemal Aksüt”, *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c.2 (İstanbul: TDV Yay., 1989), 297-298.

belirtmekteydi.³⁶⁷ Ağanın hükmü altındaki aşiret üyeleri mevrada maraba olarak yaşamaktaydı. Ağanın korkusu ile pek de fazla olmayan toprağını eker, az sayıdaki hayvanını besler ve türlü zorluklar ile yaşamaya çalışırdı.³⁶⁸ Ağa aşiretine bağlı insanları çalıştırmanın yanında İstanbul-İzmir gibi başka şehirlerde yaşayan kendisine bağlı kişilerden de kazançları oranında Uma denilen bir vergi almaktaydı. Vergiyi vermek istemeyen kişilerden zorla alındığı da olmaktadır. Dersim isyanının da lideri olan Seyit Rıza'nın bir adamının İstanbul'da yaşayan Kürtlerden vergi topladığı da söylenmekteydi. Bazı aşiret ağalarının sahibi olduğu topraklardan geçenlerden de ayakbastı adı ile para alınmaktaydı.³⁶⁹ Reislerin veya aşiretlerin birbirleri ile de iyi geçindikleri pek söylenemez. Eskiden süre gelen bir sebepten ya da herhangi bir sebepten ötürü aralarında düşmanlık olabilmekteydi. Düşmanlığın bir sonucu olarak aşiretlere ait hayvanların çalınması veya aşiret mensuplarının öldürülmesi olağan sonuçlardır. Bu düşmanlığa diğer aşiretlerden dost gördüğü tarafa silah yardımı yaparak ya da doğrudan katılan aşiretler de olmaktadır.³⁷⁰

Dersim'deki durum Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyet dönemine kadar pek değişiklik göstermemiştir. Osmanlı'nın son dönemleri ile ağalar toprakları üzerlerine geçirmeye başlamıştır. Cumhuriyet ile bu topraklar ağaların tapulu malı haline dönmüş ve Dersim'deki bu toprak, aşiret ve toplumsal yapı kendini korumaya devam etmiş Devlet'in etkisi asayiş anlamında bile Dersim'e etki edememiştir. Dersim hakkında hazırlanan raporlarda da bölgede hali hazırda yaşananlara çareler aranmıştır. Bölgenin ve aşiretlerin silahsızlandırılması, bazı aşiret ve reislerin batı bölgelerine göç ettirilmesi, bayındırlık faaliyetleri bölgedeki durumun düzeltilmesi ve devlet otoritesinin bölgeye etki etme çabası içerisinde gerçekleşmiştir.

Ağalar ve Kürt aşiret yapısının yanı sıra isyanın etnik nedeni içerisinde temelleri Koçgiri isyanına uzanan bir durum söz konusudur. Bağımsız Kürt Devleti kurmak amacıyla Kürdistan Teali Cemiyeti üyesi, Dersim bölgesinde meydana gelen isyanın liderlerinden olan Alishir ve propaganda ile isyanın örgütlemesini yapan Nuri Dersimi'nin Kürtçülük faaliyetleri Koçgiri isyanından sonra da devam etmiştir. Faaliyetler içerisinde Alishir, Dersim'deki aşiretleri Seyit Rıza'nın bilgisi dahilinde birleştirmeye çalışmıştır.³⁷¹ Ovacık bölgesinde propaganda faaliyetlerinde bulunan ve Koçgiri isyanından Dersim

³⁶⁷ Aksüt, *Erzincan Tarihi*, 166.

³⁶⁸ Aksüt, *Erzincan Tarihi*, 173.

³⁶⁹ İsmail Hüsrev Tökin, *Türkiye Köy İktisadiyatı* (İstanbul: İletişim Yay., 1990), 178-179.

³⁷⁰ Tökin, *Türkiye Köy İktisadiyatı*, 198.

³⁷¹ Dersimi, *Kürdistan Tarihinde Dersim*, 211.

bölgesine kaçan asiler ile Türk merkezlerine baskınlar yapan Alişir, Dersim isyanında da asilerin savaş planlarını yapmıştı.³⁷² Alişir, Dersim İsyanı sırasında Seyit Rıza'nın yeğeni Rehber tarafından öldürülünceye kadar faaliyetlerine devam etmiştir.³⁷³

Nuri Dersimi'nin Koçgiri-Dersim bölgesindeki faaliyetleri Alişir'in faaliyetleri ile aynı zamana denk gelmektedir. Dersimi'nin bölgeye ilk geliş amacı (1919 Haziran-Temmuz) Koçgiri ve Dersim aşiretlerinin aralarındaki ilişkileri sağlamak ve bölgeyi teşkilatlandırmaktır. Dersimi ve yanındaki Alişan Bey'in bölgedeki çalışmaları Sivas Kongresi amacıyla Sivas'ta bulunan Mustafa Kemal Paşa tarafından da bilinmekteydi. Aşiretler arasında çalışmalarına devam eden Dersimi mevcut durumu nedeniyle tutuklansa da Mustafa Kemal Paşa'nın Dersimi'yi kazanma düşüncesi ve emri ile salıverilmiştir. Ancak Dersimi bölgede Kürtlük namına çalışmalarına devam etmiştir. Koçgiri isyanının bastırılmasından sonra Dersimi, Dersim'de Seyit Rıza ile çalışmaya başlamıştır. Buradaki amacı da 1919'da bölgeye ilk geliş amacıyla aynıdır, milli düşünceler içerisinde Dersim'deki aşiretleri birleştirebilmektir. Ancak kendisinin de dediği gibi bölge aşiretleri arasında kardeşlik ve dostluk bulunmamaktaydı. Seyit Rıza adına Ağdat'ta çalışmalarına devam eden Dersimi aşiretler arasında ilişki kurmaya çalışmış ve Seyit Rıza ile bazı Ovacık aşiretleri arasında ittifak kurmuştur.³⁷⁴ Dersim isyanına kadar ve isyan sırasında bölgede Kürtçü- Milli düşünce çerçevesinde faaliyetlerde bulunan Dersimi, Seyit Rıza'nın 4. Umumi Müfettişi Alpdoğan ile görüşmesinin ardından kendisine, Türkiye dışına çıkarak durumlarını yabancı devletlere anlatması gerektiğini söylemektedir.³⁷⁵ Dersimi Hatıratım kitabında ise bu durumun kendisine Seyit Rıza'nın özel bir adamı tarafından bildirildiğini, Seyit Rıza'nın dış devletlerden yardım ümit ettiğini ve bunu da görev olarak Dersimi'ye verdiğini belirtmektedir.³⁷⁶ 11 Eylül 1937'de Türkiye'den ayrılan Dersimi, isyanın bastırılması sırasında gerçekleşen durumları protesto etmek amacıyla İngiltere, ABD ve Fransa gibi devletlere şikayette bulunmuştur.³⁷⁷

Genel itibariyle açıklamaya çalıştığımız bu konular nedeni ile daha önce de bahsini ettiğimiz raporlar düzenlenmiş, bölgenin imar ve iskanı, eğitim ve asayiş durumu için

³⁷² Dersimi, *Kürdistan Tarihinde Dersim*, 275.

³⁷³ Nuri Dersimi Alişir'in ölümü hakkında farklı bilgiler vermektedir. Hatıratım adlı eserinde 180. sayfada Alişir'in Koçgiri'nin Ümraniye merkezinde öldürüldüğünü yazmaktadır. Aynı bilgiyi Kürdistan Tarihinde Dersim eserinde 166. sayfada da vermektedir. Lakin aynı bilgi Kürdistan Tarihinde Dersim eserinde 276. sayfada farklı olarak, Alişir'in ve eşinin Rehber tarafından öldürüldüğü şeklinde yazılmaktadır. Kitaplarda ya isimler yanlış yazılmıştır ya da bilgi yanlıştır.

³⁷⁴ Dersimi, *Hatıratım*, 105-113, 119.

³⁷⁵ Dersimi, *Kürdistan Tarihinde Dersim*, 269.

³⁷⁶ Dersimi, *Hatıratım*, 184.

³⁷⁷ Dersimi, *Kürdistan Tarihinde Dersim*, 295.

Dersim’de yeni bir düzen oluşturulmaya çalışılmıştır. Ayrıca Dersim’in Osmanlı Devleti’nden beri süre gelen feodal durumunu ortadan kaldırarak, devletin nüfuzuyla Cumhuriyet düzenine eklenmesi bir başka amaç olmuştur. Bu süreçte bölgede Ağrı ile Pülümür isyanları da çıkmış ve Dersim’deki şekavet ve asayişsizlik sürmüştür.

4.3. İsyanın Süreci

İsyan öncesinde Dersim’de aşiretler ve Seyit Rıza nezdinde bazı olaylar ve durumlar meydana gelmiştir. Bu gelişmelerin bazılarını Devlet Arşiv belgeleri ile açıklamak yerinde olacaktır. Emniyet İşleri Umum Müdürlüğü’nün Dersim’in Vaziyeti adı ile Başvekalete gönderdiği yazıda, Maksut Uşağı aşiret reisi Munzur Ağanın Seyit Rıza’nın yanına geldiği, aşiretler arasında bir şahsın öldürülmesinden dolayı çıkan olayın çözüldüğü ve Seyit Rıza’nın bazı Kureyşanlı aşiretler ile Yusufhan, Karaballı, Kırgan ve Bahtiyar aşiretlerinin barıştığı bildirilmektedir.³⁷⁸ Milli Müdafaa Vekâletine gönderilen bir raporda, Kakbil müfrezesine Laçın Uşağı aşiretinin saldırdığı ve aşiretin dağıtıldığı, Arslan, Maksut, Bezkâr ve Beyit uşağı aşiretlerinin Ovacık’a baskın düzenlemek istedikleri ancak Laçın uşağı aşiretinin tenkili üzerine bu teşebbüslerinden vazgeçtikleri, yine Ovacık’ta jandarma erlerinin silahlarının Laçınlar tarafından alındığı, Ovacık postasının soyulduğu ve Ovacık’a yapılacak bir baskın haberinin olduğu, Koçuşağı aşiretinin jandarma erlerinin silahlarına el koyduğu gibi bilgiler verilmektedir.³⁷⁹ Başvekâlet’e gönderilen bir raporda, Dersim aşiretlerinin ve Seyit Rıza’nın durumu hakkında bilgi verilmiştir. Seyit Rıza’nın Kırgan aşireti üzerine hareket etmiş, Seyit Rıza’nın yanında ise Rehber, Koçkirili Alişir ve bazı aşiret üyeleri yer almıştır. Raporda amaç olarak Seyit Rıza’nın bu aşiretten intikam almasını ve diğer aşiretlerinde taraflarını belli etmesini sağlamak olarak belirtilmiştir. Ayrıca Seyit Rıza ve Alişir’in bütün aşiretler arasında bir ittifak kurmaya çalıştığı ve kısmen de başarılı olduğu, Kırgan aşireti ile Pakireli Süleyman’ın hükümetten yana olduğu lakin geri kalanların Seyit Rıza ve Koçuşağı etrafında birleşerek hükümete cephe aldıkları, Seyit Rıza’nın Kırgan aşiretini kesin olarak yenerse bütün Dersim’in Seyit Rıza ve

³⁷⁸ BCA, 30.10.0.0/110.741.21/lef.3.

³⁷⁹ BCA, 30.10.0.0/110.741.15/lef.3-4.

Koçuşığı etrafında hükümete karşı aldıkları cephenin kesin olarak sonuçlanacağı bilgileri verilmektedir.³⁸⁰

Birinci Umum Müfettişliği'nin İsmet Paşa'ya gönderdiği raporda, Seyit Rıza'nın Dersim'deki durumunun bilindiği ve oğlunun intikamı için güçlenmeye çalıştığı, bölgede düzenlenecek baskın ve soygunların önlenebilmesi için önlemlerin alındığı, Seyit Rıza'ya karşı olan aşiretlere yararlanılmaya çalışıldığı, bölgedeki askerî birliklerin yapacağı hareketlerin ve bölge aşiretlerine yapılacak tebligatların olumlu sonuç vermeyeceği, bu durumun Seyit Rıza'nın kuvvetini arttırabileceği ve alınması gereken önlemler bildirilmektedir.³⁸¹ Emniyet İşleri Umum Müdürlüğü'nün bir diğer raporunda, Ağrı isyanlarından sonra güç kaybetmiş olan Hoybun örgütünün Dersim'e Mehmet ve Bogos isimli iki kişi gönderdiği, bu kişilerin hükümet aleyhtarı propagandalar yapıp Seyit Rıza ve Demenan, Haydaran, Arilli, Kalan Beyit Arslan aşiretlerine para dağıttığı, aşiretlerin çapulculuk yolu ile hükümetin meşgul edilmesini ve Seyit Rıza'yı Hoybun'a üye yaptıkları ve Suriye'ye döndükleri, Kalan aşiretinin 51 sandık fişek temin ederek ittifak yaptıkları aşiretlere dağıttıkları, gelen Hoybun üyelerinin aşiretleri birleştirirse Dersim'de isyan çıkabileceği yönünde bilgiler bulunmaktadır.³⁸² Son olarak Başvekâlete gönderilen bir raporda da Dersimde düzenlenecek bir askerî harekâtta korkan Haydaranlı aşireti ile Arelli aşiretinin barıştığı, Keçeli uşağı aşireti ile Aretli aşiretinin barıştığı ve Bazgarlılar ile Burnaklıların barış yaptığı bilgisi bulunmaktadır.³⁸³

Raporlardan görüleceği üzere Dersim'de devam eden mevcut durumun önüne geçebilmek, devlet düzen ve otoritesini bölgede kurmak, isyanların, soygunların ve tecavüz olaylarının aşiret yapısından doğduğu gerekçesi³⁸⁴ ve hazırlanmış raporlar doğrultusunda bölgede ıslah/iyileştirme çalışmaları yapmak amacıyla, 1934'te çıkarılan İskân Kanunu içerisinde bölgede nüfusun dağıtılması ve yerleştirilmesi, aşiretlere hükmi şahsiyet tanınmaması, tanınmış haklar varsa da bunların kaldırılması, aşiret reisliği, ağalık, şeyhlik gibi her türlü durum ve buna dayanan gelenek göreneğin kaldırılması, reis, ağa ve şeyh gibi kişilerin üzerindeki kayıtlı veya kayıtsız gayrimenkulün devlete geçmesi ve bunların topraksız ya da az topraklı çiftçilere verilerek tapu kaydına geçirilmesi, dağınık durumdaki yerleşimlerin uygun bir merkezde toplamak gibi konular kanun ile karara bağlanmıştı.

³⁸⁰ BCA, 30.10.0.0/110.742.1/lef.5-6.

³⁸¹ BCA, 30.10.0.0/110.741.11/lef.2-6.

³⁸² BCA, 30.10.0.0/115.803.22/lef.3-4.

³⁸³ BCA, 30.10.0.0/111.743.7/lef.2-5.

³⁸⁴ Suat Akgül, *Amerikan ve İngiliz Raporları Işığında Dersim* (İstanbul: Yaba Yay., 2001), 58.

Kanunda ayrıca Dersim'in ikamete yasak bölge olarak ilanı da söz konusuydu.³⁸⁵ İsmail Beşikçi bu kanunun amacını, Kürtlerin Türkler içinde eritilerek Kürt ulusal varlığının yok edilmesi olarak açıklamaktadır.³⁸⁶ Prof. Dr. Taner Timur da kanunu ırkçı bir iskan politikası ile feodal kurumların yok edilmek istendiğini ifade ederek kanunun tarım politikaları açısından önemli ama toprak reformu yönünden de aldatıcı bir yönünün olduğunu belirtmiştir.³⁸⁷ İskan kanunu tam olarak istenen etkiyi yaratmamış ağalık, reislik ve seyitlik gücü bölgede devam etmiştir.

Dersim üzerine bir diğer çalışma idari yapılanmasında kendini göstermiştir. Dersim, 1845'te Harput eyaletine bağlanmış daha sonra 1848'de ise Dersim sancak olmuş, 8 yıl kadar vilayet şeklinde yönetilmiş ve tekrar sancak haline dönmüştür. Bu zaman zarfında Dersim'deki idari yapılanma sağlıklı bir şekilde işlememekteydi. Bu durumun nedenleri içerisinde asayiş sorunları, sağlıklı nüfus sayımının olmayışı ve buna bağlı olarak da vergilerin düzgün toplanamayışı, arazideki arızalar, aşiretlerin sahip olduğu alanlar ve aralarındaki düşmanlıklar sayılabilmektedir. Dersim'in Sancak şeklindeki bu idari yapısı Cumhuriyet ilk zamanlarına kadar devam etmiştir. 1926 yılında ise 877 sayılı *Teşkilatı Mülkiye Kanunu* ile kaza durumuna getirilmiştir.³⁸⁸ Gerçekleşen bu idari yapılanmaların sonuncusu ve belki de en etkili Tunceli Vilâyeti Kanunu olmuştur.

Tunceli Vilâyeti Kanunu'nun temelini İsmet Paşa'nın Doğu raporundaki Dersim bölümü oluşturmaktadır. Atatürk de 1 Kasım 1935 tarihli Meclis açılışı konuşmasında hem idari hem de müfettişlik kurulması konusunda fikirlerini söylemiştir. Konuşmasının bir kısmı şöyledir:

“Sayın arkadaşlar!

İç idare teşkilatımızı, yurdun doğu bölgelerinden başlayarak genişletmek ihtiyacını duymaktayız. Yeniden iki genel ispektörlük ve yeniden bazı vilayetlerin kurulması da lüzumlu görülmektedir. Bu arada Dersim bölgesinde esaslı bir ıslahat programının tatbiki de düşünülmüştür. Vilayetlerimizin devamlı teftişini ve müşterek işlerinin bir elden takibini kollayan genel ispektörlerden çok faydalar bekliyoruz.”³⁸⁹

³⁸⁵ TBMM ZC, İ: 1, C: 1, 07.06.1934, s. 67-77; *Resmî Gazete*, 21.6.1934, Sayı 2733.

³⁸⁶ İsmail Beşikçi, *Kürtlerin Mecburi İskânı* (İstanbul: Komal Yay., 1977), 162.

³⁸⁷ Taner Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası* (Ankara: İmge Kitabevi Yay., 2013), 27.

³⁸⁸ Kemal Yakut, “20. Yüzyıla Girerken Devlet ve Dersim”, *Kebikeç* 38 (2014): 95; Abdulkadir Gül, “Dersim Sancağının İdari Yapısı ve İdarecileri (1846-1918)”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 17 (Eylül 2015): 36; *Resmî Gazete*, 26.06.1926, Sayı 404.

³⁸⁹ TBMM ZC, İ:1, C:1, 1.11.1935, s. 2.

Tunceli Vilâyeti Kanunu “*Munzur vilâyeti teşkilâtı ve idaresi hakkında kanun lâyihası...*” adı ve İsmet İnönü imzası ile 7 Aralık 1935’te TBMM’ye sunulmuş, kanunun lâyihası açıklanırken bölgede Cumhuriyet kanunlarının istenildiği gibi faydalı olmadığı, halkın haklarını, kendilerini ağalardan, zorbalardan koruyamadığı için Hükümet eliyle tedbirler alınması gerektiği, tedbirlerin hızlı bir şekilde uygulanması için bölgede vekillerin yetkilerine sahip ve aynı zamanda askerî sığata da sahip bir valinin olması gerekli olduğu belirtilmiştir. Lâyihanın geri kalan kısmında kanunun diğerkısımları, hukuki açıklamalar ile 4. Umumi Müfettişlik hakkında açıklama yapılmıştır. Oylama sonrasında *Tunceli Vilâyeti İdaresi Hakkında Kanun* kabul edilmiştir.³⁹⁰ Kanun iki bölüm ve 38 maddeden oluşmuştur. Birinci kısım İdari maddeler içerir. Bu bölümde Tunceli vilâyetinin valisinin şekli, görevleri ve umumi müfettiş olacağı, bölgedeki yüksek derece memurların subaylar arasından seçilebileceği, bu memurların ve diğerkemurlar üzerindeki vali yetkileri açıklanmış ancak Hakimler açıklanan hükümlerden saklı tutulmuştur. İkinci kısım ise Adli maddeler içerir ve 5 fasıldan oluşur. Bu bölümde mahkemelerin işleyişi, şahitlerin durumu, delillerin toplanması ve tahkikat, iddianamelerin açıklanması, kararların şekli ve itiraz halleri gibi maddeler bulunmaktadır. Son fasılda ise valinin gerekli gördüğü durumlarda il içerisindeki kişilerin il içinde veya dışında taşınmasına karar vermesi, temyiz hakkı durumu, ilde kurulacak mahkemeler açıklanmıştır. Dikkat çeken bir madde ise idam cezalarının vali ve komutan tarafından erteleme lüzumu görülmez ise uygulanması maddesidir. Kanun 1 Ocak 1940 tarihine kadar da geçerli olacaktır.³⁹¹ Kanun ile devlet otoritesinin bölgeye hızlıca tesir etmesi amaçlanmış, idare ve yargı tek bir elde toplanmıştır.

Tunceli Vilâyeti Kanunu’nda amaçlanan düzenleme ile 4. Umumi Müfettişliği’nin de kurulması yönünde adım atılmıştır. Bakanlar Kurulu Kararnamesi’nde Dersim’de idarenin ve asayişin yoluna koyulması, mevcut denetimlerin düzgün yapılmasını sağlamak amacı ile Tunceli, Elâzığ ve Bingöl illerini kapsayacak şekilde 1164 sayılı Umumi Müfettişliklerin kurulması yönündeki kanuna istinaden 4. Umumi Müfettişlik kurulmasına karar verilmiştir.³⁹² 2884 sayılı kanunun 1. maddesine göre de Korgeneral Hüseyin Abdullah Alpdoğan 4. Umumi Müfettiş olarak atanmış ve Elâzığ’da göreve başlamıştır.³⁹³

Göreve başlayan Alpdoğan Dersim için bazı önlemler almıştır. Bunlar, Yol ve köprü yapımına hız verilmesi, Sin, Amutka, Haydaran gibi merkezlerde karakol yapımı,

³⁹⁰ TBMM ZC, İ:21, C:1, 25.12.1935.

³⁹¹ *Resmî Gazete*, 2.01.1936, Sayı 3195.

³⁹² *Resmî Gazete*, 16.01.1936, Sayı 3207.

³⁹³ BCA, 30.18.1.2/61.2.12/lef.1.

Dersim’de askerlik görevinin yapılması ve vergi verilmesi, silahların, asker kaçaklarının teslimi vd.³⁹⁴

Çıkarılan kanun ve uygulamalar ile bölge geliştirilmeye çalışılmış, aşiretlerin silahları toplanmış, iskân ve imar projeleri hayata geçirilmiş, güvenlik amacı ile karakollar ve ulaşım ağını geliştirmek amacıyla da yollar ve köprüler yapılmaya başlanmıştır. Tabi ki buradaki amaç, Devlet’in bölgeye tam manasıyla hâkim olmak istemesi, gerçekleşebilecek isyanın önüne geçilmesi ve bölgeye Cumhuriyet düzeninin sağlanması olarak düşünülebilir. İsmail Beşikçi Umumi Müfettişliklerin kurulmasındaki amacı, sömürgeci devletlerin ulusallık düşüncesi ileri sürebilecek yerli güçlerin dirençlerini kırmak ve bunları köleleştirmek olarak görmektedir.³⁹⁵

Dersim aşiretleri arasında Cumhuriyet Hükümeti’nin türlü etkisi her geçen gün daha fazla hissediliyordu. Bu doğrultuda aşiretlerin bir araya gelerek Hükümet’in aldığı kararları aralarında görüşmeye başladıkları görülüyordu. Bu görüşmelerde ortaya üç ortak düşünce çıkmaktaydı. Hükümet silahları toplayacak ve Dersim halkını Ermeniler gibi sürececek ve öldürecek, reisleri ve seyitleri göç ettirdikten sonra gittikleri yerlerde öldürecek ve Dersim iyilikle ıslah edilecektir. İlk iki düşünceye silahlı karşılık verilecek diğerine ise uyacaklardır. Bir diğer toplantı Seyit Rıza ve Kör Seyit Han öncülüğünde ağalar arasında yapılmış; aşiretler arasındaki düşmanlığın bitirilmesi ve hükümete karşı gelme yönünde karar alınmıştı. Ayrıca ağaların İran’a iltica yönünde istekte bulundukları ama bunun reddedildiği öğrenilmişti. Bir diğer toplantı da ise Hükümet tarafından yapılan tekliflerden silahların toplanılması isteğine karşı çıkılacağı kararı alınmıştı.³⁹⁶ Bu gelişmeler yaşanırken Seyit Rıza Elazığ’a gelerek Müfettiş Alpdoğan ile görüşmüş hain olmadığını, kendisi hakkında yanlış bilgilerin olduğunu ve bu nedenle hükümetin kendinden şüphe duyduğunu söylemiş, Elazığ’da bir müddet dolaşmış ve oğlunun öldürülmesinden dolayı Kırgan aşiretinin verdiği toprakların kendinde kalması talebini ilettikten sonra kaldığı Sin köyüne dönmüştü.³⁹⁷

Süreç içerisinde Müfettişlik emri ile Aşiretlerin silahları teslim alınmaya çalışılırken bir yandan da aşiret sınırlarına karakollar yapılıyordu. Aşiretler silahlarını vermek istemiyor ve bunun yanı sıra da Demenan ve Nazmiye aşiretleri sınırlarında

³⁹⁴ Sinan Meydan, Cumhuriyet Tarihi Yalanları 2 (İstanbul: İnkılâp, 2010), 447.

³⁹⁵ İsmail Beşikçi, Tunceli Kanunu (1935) ve Dersim Jenosidi (Ankara: Yurt Kitap Yayın, 1992), 70.

³⁹⁶ BCA, 30.10.0.0/111.743.13/lef.2-7.

³⁹⁷ BCA, 30.10.0.0/113.779.11/lef.3-4.

kurulan karakolları basıp tahrip etmekte ve askerlerin silahlarını ele geçirmekteydi. Seyit Rıza da Müfettiş Alpdoğan'dan Tunceli Kanunu'nun milli haklar çerçevesinde değiştirilmesini ve özel bir idarenin kurulmasını istiyordu. Ayrıca daha önce de ifade ettiğimiz gibi Nuri Dersimi'ye Müfettiş Alpdoğan'ın fikirlerinin kötü olduğunu kendisinin yurt dışına çıkarak durumu büyük devletlere anlatmasını gerektiğini söylemişti. Müfettiş Alpdoğan ise Jandarma alayını Dersim sınırlarına yığmakta ve Diyarbakır'dan havalanan uçakları Dersim üzerinde uçurmaktaydı³⁹⁸ Dersim'de kendi güçlerinin kırılıp Devlet'in hâkim gücünü istemeyen aşiretler propaganda faaliyeti de yapıyordu. Yapılan propaganda içerisinde halkın silahlarının alınıp asker ve vergi kanunlarının uygulanacağı, Ermeniler gibi sürülüp öldürülecekleri, ormanlara koruyucu konarak halka odun ve hayvanlara yaprak verilmeyeceği, evlenecek çiftler muayene edilecek böylelikle kadınlarımızın mahrem yerleri görüleceği, kiloları uygun olmayan çiftlerin evlenmesine mani olunacak ve nesillerinin kurutulacağı, ürünler ve mahsuller devlet tarafından toplanıp halka geçimleri kadar verileceği, Dersim için yapılan bayındırlık, idari ve eğitim işleri gibi faaliyetler askerî harekât için yapılan kurnazca işler olduğu, Türk hükümetinin Dersim'e girecek gücünün olmadığı, Seyit Rıza'nın, Haydaranlı Kamer'in ve Alışır'ın gördükleri rüyalar gibi propaganda söylemleri yer almaktadır.³⁹⁹ Bu söylemler ile korku yaratmaya çalışan ağalar ve seyitler halkı yanlarına çekmeye ve böylece kuvvetli bir direnç oluşturmaya çalışıyorlardı. Dersim'de süre gelen saldırılara karşılık askerî yerleşmeler yapılmakta ve önlemler alınmaktaydı. Seyyar ve Sabit Jandarma Komutanlığı altında taburlar, bölükler ve karakollar oluşturuluyordu. Bunlar; Malazgirt, Nazımiye, Hozat, Pülümür, Deşt, Azvat, Elâzığ, Çemişkezek, Sin, Hızır Dağı, Mazkirt, Ovacık, Merho gibi karakol ve bölüklerdi. Yapılan bu işler ağaların pek hoşuna gitmemiş ve bir harekât düzenleneceğine dair kuşkularını çoğaltmıştı. Suriye'den bölgeye gelen Ermenilerin ve Alışır'ın propaganda faaliyetleri de Dersimli üzerinde etki ediyordu. Yaşanılan bu gelişmelerin de etkisi ile Seyit Rıza, Demenan, Kureyşan, Haydaran ve Yusufan aşiretleri Hükümet'e karşı birleşmişlerdi.⁴⁰⁰ Birleşen aşiret ağaları hükümete karşı bir bildiri yayınlamıştı. Bu bildiride: yol, köprü ve karakol yapılmaması, silahların toplanmaması, yeni idari teşkilatların yapılmaması ve vergilerin önceden olduğu gibi pazarlık şeklinde verileceği

³⁹⁸ Zelyut, *Dersim İsyanları ve Seyit Rıza Gerçekleri*, 293.

³⁹⁹ BCA, 30.10.0.0/111.743.18/lef.3-4.

⁴⁰⁰ *Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları II*, 1. Baskı (İstanbul: Kaynak Yay., 1992), 168-171.

maddeleri yer alıyordu.⁴⁰¹ Bildiriden de anlaşılacağı üzere ağalar eski düzenlerine devam etme amacı gütmektedirler.

İsyanın ilk saldırısı 20-21 Mart 1937 gecesı Kahmut ile Pah bucakları arasındaki köprünün Demenan ve Haydaran aşiretleri tarafından yıkılması, telefon hatlarının bozulması ve Pah bucağının basılması ile başladı. Daha sonra Sin köyü karakolunun basılması ile saldırılar devam etmişti.⁴⁰² Bölgeden gelen raporda, Sin karakolunun üç defa saldırıya uğradığı, bu saldırıların Demenan, Haydaran, Yusufan, Abbaslar, Türüşmek ve Kureyşan aşiretlerinin gerçekleştirdiğı yazmaktaydı. Bunların yanı sıra Seyit Rıza'nın oğlu Hasan'ın bir mektup vasıtası ile bu olaylardan sorumlu olmadığı, ağaların kurulan karakol ve nahiyelerin kaldırılmasını istediğı, devletin Fransa ile savaşa gireceğı ve Fransızların asilere askerî ve maddi yardımda bulunacağı söylentisinin olduğu ve askerî birliklerin desteklenmesinin gerektiğı bilgileri yer almaktaydı.⁴⁰³ Saldırıları sırasında Elâzığ ilinden alınan şifrede isyancıların faaliyetleri de görölmekteydi: Demenahlıların jandarmalara baskın girişiminde oldukları ve bunlara karşı uçak ile karşılık verileceğı, Haso Seydi'nin Sin'e saldıracağı, Yusufhanlıların isyancılara yardım edeceğı, Askiso karakolunda çatışma olduğu ve karakolda zayıatın olmadığı gibi haberler bildirilmekteydi.⁴⁰⁴

Saldırıların artması ile Tunceli vilayetinde gerçekleştirilecek tenkil harekâtının kararı 4 Mayıs 1937 tarihinde Bakanlar Kurulu kararı ile alınır. Karar uyarınca, sadece taarruz hareketi ile yetinilmeyecek, silah kullananlar ve kullanmış olanlar zarar veremeyecek hale getirilecek, köylerin tahrip edilmesi ve ailelerin bölgeden uzaklaştırılması gerekli görölmüş, Ankara, Malatya ve Diyarbakır'dan askerî destekler ile 12 Mayıs'ta ileri harekât yapılabileceğı kararı alınmıştır.⁴⁰⁵ Kararın ardından bölgede uçaklar ile bildiri de atılmıştır. Bildiride, halkın şahsi çıkarlarca kullanıldığı, asilerin teslim edilmesi ve teslim olması, teslim olanların adilce yargılanacağı, bildiriye çabuk bir karşılık verilmesi ve devlete itaat gerektiğı yazmaktadır.⁴⁰⁶ 12 Mayıs tarihi itibarıyla asiler hakkında şu tür bilgiler vardı: Hayderanlılar Pülümür'e propagandacı göndererek isyana yardımcı toplamaya çalıştığı, Harçık bölgesindeki halk ile Hıranlıların hükümet tarafında olduğu ve isyancılara karşı kendilerini koruyacakları, Hayderanlı Hıdır'ın hükümet yanlısı olduğu, Kureyşan aşiretinin Şeyhan grubunun reisi Hüsso Seydi Mazgirt'e gelerek hükümete

⁴⁰¹ Tan, 17 Haziran 1937, 7.

⁴⁰² Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları II, 171.

⁴⁰³ BCA, 30.10.0.0/111.744.2/lef.3-4.

⁴⁰⁴ BCA, 30.10.0.0/111.744.3/lef.9.

⁴⁰⁵ Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları II, 316-317.

⁴⁰⁶ Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları II, 187.

sadakatini bildirdiği lakin bu şahısın daha önce de isyancılar ile toplantıya katıldığından güvenilmezliği, Munzur'un doğusundaki aşiretlerden Seyit Rıza'nın yardım istediği ve aşiretlerin eğer hükümet saldırmaz ise kendisine yardım edeceği yönünde bilgiler raporda yer almaktaydı.⁴⁰⁷

İsyanın başlangıcı ve süreci İngiliz belgelerine de yansımaya başlamıştı. 17 Mayıs tarihli Ankara'dan İngiltere'ye gönderilen raporlarda Dersim isyanından söz ediliyordu. Dersim'deki idari önlemlerin direnişle karşılaştığı, Türk askerlerinin yetersiz kaldığı ve 20 kadar uçağın bombalama amacıyla kullanılmaya başlandığı yazıyordu. 23 Mayıs tarihli raporda ise bölgeden gelen bilgilerin yetersiz olduğu, Son Telgraf gazetesi hariç Türk basınının isyana dair haber yapmadığı ve onun da kapatıldığı bilgisi yazmaktadır.⁴⁰⁸

Mayıs ayının sonlarına doğru askerî birlikler gözetleme, keşif ve haber alma faaliyetlerini yürütürken uçaklar da isyancıları bombalamaya devam etmiştir. Askerî harekât devam ettikçe bölgede Devlet'e bağlılığını bildiren aşiretler olduğu gibi isyancılar içinde olan Demenanlılardan ve Yusufanlılardan teslim olanlar mevcuttur. 18 Haziran'da İsmet İnönü bölgeyi inceleme ve yapılan harekât hakkında bilgi almak için Elâzığ'a gelmişti. 24 Haziran itibarıyla de askerî birlikler bölgelerinde tarama faaliyetlerine devam ederek isyancı gruplar ile çatışmış ve isyancı köyleri yakılmıştır.⁴⁰⁹

Dersim isyanı devam ederken bölge ile ilgili ilk haberler haziran ayının ortalarında gazetelerde yer bulmaya başlamıştır. 15 Haziran tarihli Akşam gazetesi, Jandarma ve Hükümet'in Tunceli'ye etki etmeye başladığını ve reislerin hükümete sığınmaları gerektiğini yazmıştır.⁴¹⁰ Aynı tarihli Tan gazetesi, Hükümet'in duruma hâkim olduğunu, 13 şehit verildiğini ve 18 de yaralı olduğunu yazmıştır. Gazetenin yazarlarından Ahmet Emin Yalman köşesinde memleketin dış sorunlarını hallettikten sonra sıranın iç sorunlara geldiğini ve bunun da Dersim olduğunu, Tanzimat'tan bu yana çözilemeyen bir sorun olduğunu yazmıştır.⁴¹¹ 16 Haziran tarihli Cumhuriyet gazetesi, asilerin yabancı devletlerden yardım beklediğini yönünde başlık atmıştır. Haberin devamında aşiret reislerinin devlete ultiatom verdiğini, haberin devamında ise İsmet Paşa'nın Tunceli ile ilgili meclis konuşmasına değinilmiştir.⁴¹² Aynı tarihli Kurun gazetesinde, Dersim meselesi

⁴⁰⁷ BCA, 30.10.0/111.745.2/lef.3-5.

⁴⁰⁸ Şimşir, *İngiliz Belgeleriyle Türkiye'de Kürt Sorunu*, 300-302.

⁴⁰⁹ *Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları II*, 200-206.

⁴¹⁰ *Akşam*, 15 Haziran 1937.

⁴¹¹ *Tan*, 15 Haziran 1937.

⁴¹² *Cumhuriyet*, 16 Haziran 1937.

başlığı altında sorunun Osmanlı'dan kalan bir sorun olduğu ve hükümet ıslahatlara başlamamış olsaydı sorunun devam edeceği belirtilmiştir.⁴¹³ 20 Haziran tarihli Ulus gazetesinde, İsmet İnönü'nün Tunceli'ye gittiği ve Tunceli ıslahatı programı başlığı atılmıştır. Askerî harekâtın neredeyse bittiği ve ıslahatlara başlanacağı haberi verilmiştir.⁴¹⁴

Yabancı gazetelerde isyan üzerine haberler yapılmıştır. 16 Haziran tarihli Morning Post gazetesi, isyanın üç aydır devam ettiğini, isyanın aşiret reislerinin garnizon, köprü yapımı ve silahsızlandırılmaya karşı olduklarını, vergi vermeyi istemediklerini ve bunların ardından isyan ettiklerini yazmıştır. Ayrıca isyanda yaralanan ve ölenlerin sayısını vermiş, hükümetin duruma hakimiyetinden bahsetmiştir. Yine aynı tarihli Alifba gazetesi, İsmet İnönü'nün Dersim isyanı üzerine beyanatına yer vermiştir. Daily Herald gazetesi, 17 Haziran 1937 tarihli yazısına dünyanın en gizli savaşı nitelemesi ile başlamış, isyanın alınmak istenen vergilerden dolayı çıktığı belirtilmiş ve Atatürk'e diktatör vurgusu yapmıştır. İsyanın duyulmamasının nedeni olarak da Atatürk'ün haberleri sansürlettiğini yazmıştır.⁴¹⁵ The New York Times gazetesi, Dersim İsyanının sebebini Türkiye ile Fransa arasındaki İskenderun Sancağı sorununa bağlamaktadır ve Doğu'da yaşanan sıkıntıların nedeninin Fransa olabileceğini yazmıştır. Ayrıca 17 Haziran 1937 tarihli baskısında isyandan Kürt ayaklanması diye bahsetmiş ve ayaklanmanın büyük bir sessizlik içinde bastırılmaya çalışıldığı yazılmıştır.⁴¹⁶ 17 Haziran tarihli gazetelerin yanı sıra aynı tarihli İngiliz raporlarında Türk gazetelerin isyanı haber yapmaya başladığı, bölgedeki muhabirin haberine göre isyanın bir aşiretin Hükümet'e ultimatom vermesiyle başladığı ve ardından Türk kuvvetlerine saldırıların yapıldığı bilgileri bulunmaktadır.⁴¹⁷ İtalyan Il Giornale d'Italia gazetesi 18 Haziran 1937 tarihli yazısında, isyanın elebaşlarından bahsederek bunların kurtulmasının imkânsız olduğunu, Seyit Rıza'nın Hükümet'e ultimatomdan verdiğini ve reddi üzerine de saldırdığını yazmıştır. Ayrıca isyancıların Araplardan da yardım talep ettiğini lakin bu talebin reddedildiğini bildirmiştir.⁴¹⁸ Atina'da çıkan Etniki gazetesi 20 Haziran 1937 tarihli yazısında, isyanın vergi vermemek ve irtica kaynaklı olduğunu, isyanın bastırılmasından da mutlu olduklarını yazmıştır.⁴¹⁹ Elefteron Vima gazetesi 22 Haziran 1937 tarihli yazısında, isyancıların Suriye'de bulunan Kürt komitesi ile iş birliğinde olduğunu ve isyanın Sancak sorunu sırasında ortaya çıkmasının şans eseri

⁴¹³ Kurun, 16 Haziran 1937.

⁴¹⁴ Ulus, 20 Haziran 1937.

⁴¹⁵ BCA, 30.10.0.0/111.745.7/lef.3-5.

⁴¹⁶ BCA, 30.10.0.0/111.745.12/lef.5; The New York Times, 17 Haziran 1937, s. 15.

⁴¹⁷ Şimşir, İngiliz Belgeleriyle Türkiye'de Kürt Sorunu, 306.

⁴¹⁸ BCA, 30.10.0.0/111.745.9/lef.3.

⁴¹⁹ BCA, 30.10.0.0/111.745.8/lef.3-4.

olmadığını yazmıştır.⁴²⁰ İngiliz raporlarının yanı sıra Dersim hakkında Amerika’da rapor almıştır. 25 Haziran 1937 tarihli Amerika elçisinin Dış İşlerine gönderdiği raporda, Dersim’deki isyanın bastırılmasına uğraşıldığı, isyanın Müfettiş Alpdoğan’ın bölgedeki ıslahat programını reislerle anlatmasıyla başladığını, isyanın bastırılmasında Sabiha Gökçen’in de rol aldığını ve isyanın sebeplerinin ortadan kaldırılmasının uzun zaman alacağı yönünde bilgiler bulunmuştur.⁴²¹ Paris’te çıkan Taşnak partisinin Haraç gazetesi 3 Temmuz 1937 tarihli yazısında, Dersim’de bir hükümet kurulduğunu başlığında belirtmiş, Seyit Rıza’nın Dersim valisi olarak atandığı ve harbi idare ettiğini yazmış, yazının ilerleyen bölümlerinde Türk ordusunun kayıplarından bahsetmiş, Dersimli Kürtlerin topluca çalıştığını ve uzun süre dayanabileceğini, Türk hükümetinin yaptıklarının başarısız olduğunu yazmıştır.⁴²²

Temmuz ayı başında bölgeden gelen raporlarda, Kalan aşiretinin önde gelenlerinin Hükümet’e bağlı oldukları ve asileri içlerinde barındırmadıkları, Demenan aşiretinden ve Kerenko köyünden bir kısım halkın teslim olduğu, çeşitli köy ve nahiyelerden türlü silahların ele geçirildiği ve halkın teslim olmaya devam ettiği bilgileri bulunmaktaydı.⁴²³

Devam eden harekât ile asiler teslim olmuş ve silahlarını da teslim etmiştir. Temmuz ayının son günlerine kadar isyana katılan aşiretlerin bölgelerinde harekât devam etmiştir. Seyit Rıza’nın Tokmakbaba, Sarioğlan, Titenik bölgesinde olduğu haberi üzerine bölgeye asker sevk edilmiş ancak yakalanamamıştır. 30 Temmuz’da Seyit Rıza Milletler Cemiyeti’ne bir mektup göndermiş, mektupta Dersim’de olanları anlatmakta, Kürtlerin öldürüldüğünü, yurtlarından sürüldüğünü ifade etmekte, Kürtlerin yaşamaktan başka bir şey istemediğini ve bunlara son verilmesi için yardım istediğini yazmıştır. Ancak bu mektubun Seyit Rıza’ya ait olduğu kesinleştirilememiş ve Suriye’deki Bedirhanlar tarafından gönderildiği düşünülmüştür. 16/17 Ağustos gecesi bu bölgede yeni bir harekât düzenlenmiş 30 kadar asi öldürülmüş, Seyit Rıza’nın oğlu Hasan teslim olmuş ve yardımcısı Alişir de öldürülmüştür.⁴²⁴

İsyanın büyük oranda güç kaybetmesi ile Seyit Rıza yönetimindeki asiler sığınacak bölge arayışına girmişlerdir. Bu arayış sırasında Demenanlı Cebrail, Bahtiyarlı Şahin,

⁴²⁰ BCA, 30.10.0.0/111.745.10/lef.3.

⁴²¹ Akgül, *Amerikan ve İngiliz Raporları Işığında Dersim*, 52-55.

⁴²² BCA, 30.10.0.0/111.745.11/lef.3-4.

⁴²³ BCA, 30.10.0.0/111.745.17/lef.5-7.

⁴²⁴ BCA, 30.10.0.0/111.745.20/lef.6; *Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları II*, 207-208.

Kureyşanlı Haso ve birkaç aşiret lideri yakalanarak Elâzığ'da mahkemeye sevk edilmiş, yakalanamayan asiler ve elebaşları rapor olarak Hükümet'e bildirilmiştir.⁴²⁵

9 Eylül'de Seyit Rıza'nın Dojıkbaba dağındaki mağaralarda olabileceği haberi alınmış ve yakalanması için harekât hazırlıkları yapılmıştır. Harekât başlamadan 11 Eylül gece saat 22'de Seyit Rıza yanındaki Hüseyin ve Battal Oğlu Rıza ile Erzincan jandarmasına teslim olmuştur. İlk sorgulaması Erzincan'da Vali, Emniyet Müdürü ve Jandarma Komutanı tarafından yapılmıştır.⁴²⁶ Erzincan'da nezarete tutulan Seyit Rıza, 14 Eylül'de mahkeme için Elâzığ'a gönderilmiştir. Sorgulaması 12 Ekim'de Elâzığ'da yapılmıştır. Elâzığ'da Tunceli adliyesindeki sorgulamasından çıkarken Seyit Rıza: “*Ey millet ey İslâmlar, Ben Türküm, Türk milletine isyan etmedim. Masumiyetimi isbat edeceğim.*” demiştir.⁴²⁷ Tunceli Ağır Ceza Mahkemesi'nde görülen duruşmalar 4 Kasım'da bitmiştir. Asilerin ve elebaşlarının cezaları Türk Ceza Kanunu'nun 149, 286 ve 479. maddeleri uyarınca⁴²⁸ istenmiştir. Buna göre 17 kişi için idam, 9 kişi için berat ve 38 kişi için de çeşitli cezalar istenmiş ve asilerin kendilerini savunmaları için 6 Kasım'a kadar süre tanınmıştır. Seyit Rıza, oğlu Hüseyin, Hasso Seydo, Demenanlı reisi Hasan, Kureyşanlı Hasan, Yusufan aşiret reisi Kamer oğlu Fındık ve Mirzaoğlu Ali idam cezasına çarptırılmış, 15 Kasım 1937'de cezalar uygulanmıştır.⁴²⁹ Asilere verilen cezalar İngiliz belgelerine yansımıştır. Ankara'dan İngiliz Dış İşleri'ne gönderilen 20 Kasım tarihli raporda, Seyit Rıza ile birlikte 7 kişinin idam edildiği, 4 kişiye 30 yıl ağır hapis cezası verildiği, 33 kişiye çeşitli cezalar verildiği ve Müfettişlik bölgesindeki ölüm cezasının Meclis onayına gerek olmadığı bilgileri yer almıştır.⁴³⁰

Seyit Rıza ve diğer asilerin cezalandırılmasından sonra Tunceli'nin güvenliği yerel idareye ve kuvvetlere bırakılmıştır. Birçok asi ve aşiret yapılan harekât ile sinmiş olsa da 1937 Harekâtı'ndan kalanlar bölgede soygunlara, propagandaya, Hükümet aleyhine faaliyetlere ve fırsat buldukça karakol basıp askerleri şehit etmeye devam etmiştir. Karakollara yapılan saldırılar silah temini yanında, açlıktan ötürü yiyecek ihtiyacından da kaynaklanmıştır. Bu ve benzeri olayların yaşandığı bir süreçte askere alma işlemleri için bölgede olan Jandarma görev birliğindeki askerleri 2 Ocak 1938'de Kör Abbas, Bal Uşağı

⁴²⁵ BCA, 30.10.0.0/111.745.16/lef.3-8.

⁴²⁶ Tan, 14 Eylül 1937.

⁴²⁷ Cumhuriyet, 21 Eylül 1937, s. 4.

⁴²⁸ Cumhuriyet, 16 Ekim 1937, s.7.

⁴²⁹ Tuğba Doğan, “Arşiv Belgelerine Göre 1937-1938 Dersim İsyanı”, *History Studies* 4, sy 1 (2012): 164; Hallı, Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar, 408; BCA, 30.10.0.0/111.745.20/lef.3; Cumhuriyet, 16 Kasım 1937.

⁴³⁰ Şimşir, *İngiliz Belgeleriyle Türkiye'de Kürt Sorunu*, 309; Kurun, 16 Kasım 1937.

ve Keçel aşiretlerinden eşkıyalar Mansul Uşağı köyünde pusu kurarak 7 askeri öldürmüştür. Ardından Mercan karakolunda görevli 2 er daha öldürülmüştür.⁴³¹

Gerçekleşen olay Tunceli’de yapılacak olan ikinci harekâtın başlama nedenlerinden biri olmuştur. Bir diğer neden ise önceki harekâtın sonuçlarını sağlama almak ve yeni sorunlara engel olmaktır. Gelişmeler ve 4. Umumi Müfettişlik raporları doğrultusunda Hükümet’in aldığı karar ve 21 Mart 1938’de Genelkurmay’ın yayınladığı emir ile Haziran 1938’de Tunceli’ne düzenlenecek harekâtın kararı alınmıştır. Bölgeden Hükümet’e aktarılan bilgiler içerisinde, aşiretler arasında Fransa’nın Kürt hükümeti kurulmasına yardım edeceği yönünde propaganda yapıldığı, Dersim aşiretlerinin aralarında sözleşerek askerî yerlere baskın yapacağı ancak bazı baskınların iklimden dolayı ertelendiği ve aşiretlerin aralarında silah dağıttıkları bilgileri yer almıştır.⁴³²

Harekât iki adımdan oluşmuştur. Birinci adımda 1937’deki tedip ve tenkile devam edilecek, ikinci adımda ise tarama harekâtı ile bölge tamamen temizlenecektir. Piyade ve Jandarma birliklerinin, zırhlı araçların ve uçakların katılacağı harekâtın hazırlığı yapıldıktan sonra askerlerin harekât yürüyüşü 11 Haziran gecesi başlamıştır. 3 ay süren tedip tenkil ve temizleme sonucunda harekât 16 Eylül 1938’de tamamlanmıştır.⁴³³

4.4. İsyanın Sonuçları ve Dersim’in Durumu

1937 Harekâtı ile isyanın bastırılması ve 1938 Harekâtı ile de geri kalan asilerin çok büyük oranda temizlenmesi Dersim meselesini büyük oranda çözmüş ve Dersim İsyanının bazı sonuçları ortaya çıkmıştır. Bu sonuçların bazıları günümüzde siyasi tartışmalar içerisinde pekçe kullanılmaktadır. Biz araştırmamızda karşılaştığımız ve çıkarımda bulunduğumuz sonuçları açıklamaya çalışacağız.

Dersim için amaçlanan durumlardan biri bölgede asayişin sağlanabilmesidir. Bu nedenle aşiretlerdeki silahların toplanılması faaliyetleri gerçekleştirilmişti. Tunceli Vilâyeti Kanunu’ndan itibaren toplanılan silah adetleri şu şekildedir.

⁴³¹ Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları II, 213.

⁴³² BCA, 30.10.0.0/115.801.10/lef.2.

⁴³³ Doğan, “Arşiv Belgelerine Göre 1937-1938 Dersim İsyanı” 165; Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları II, 219-230; Meydan, Cumhuriyet Tarihi Yalanları 2, 455.

1936 yılında 788 adet silah, 1937 yılında 4.263 adet silah, 1938 yılında 844 adet silah ve 1939 yılında da 222 adet silah olmak üzere toplam 6.117 adet silah bölgede toplanmıştır. Yine 1937 yılında Tunceli ile ilgili şehirlerde (Erzincan, Elâzığ, Bingöl, Sivas, Malatya) toplam 8.626 adet silah toplanmıştır. 1937’de isyanın başlaması ile beraber 30 şehit 51 yaralı, 1938’de 122 şehit 251 yaralı ve 1939’da 47 şehit 52 yaralı olmak üzere toplam zayıat 199 şehit 354 yaralıdır. İsyancılar tarafında ise 1937’de 262 ölü, 36 sağ, teslim 928 kişi olmak üzere 1.226 kişi, 1938’de 13.160 ölü, 2.107 sağ, teslim 821 kişi olmak üzere 16.088 kişi, 1939’da 384 ölü, 824 sağ, teslim 2.867 kişi olmak üzere 4.075 isyancı ele geçirilmiştir. Genel toplam ise ölü 13.806, sağ 2.967, teslim olan 4.616 olmak üzere 21.389 isyancı ele geçirilmiştir.⁴³⁴

Ölü ele geçirilen isyancılar ve Dersim Harekâtı’nda ölen siviller üzerine farklı sayılar da söylenmektedir. Necip Fazıl Kısakürek 50 bin kişinin öldüğünden bahsetmektedir.⁴³⁵ İsmail Beşikçi 50 binin üzerinde, Mustafa Yelkenli 100 bin üzerinde, Özlem Çelik ise 90 binden fazla insan öldürülmüş demektir. Resmi sayılar üzerinden 1935 ile 1940 nüfus sayımları arasındaki farkı iki yoldan inceleyelim. Birinci olarak 1935 yılı sayımında Tunceli nüfusu 101.099 kişidir.⁴³⁶ 1940 yılı sayımında ise 94.639 kişidir.⁴³⁷ Aradaki fark 6.460 kişidir. 5-7 bin kişinin de batıya göç ettirilmesi söz konusudur.⁴³⁸ Göç eden kişi sayısını da ölen kişi varsaysak bile (7 bin üzerinden) toplamda 13.460 olmaktadır. İkinci yol ise; Nuri Dersimi, Dersim bölgesi içerisinde Mazgirt, Nazimiye, Hozat, Çemişkezek, Pertek ve Ovacık, Pülümür, Kiğı Arapkir Çarsancak, Zara ve Egin kaza/ nahiyelerini saymıştır.⁴³⁹ Bu yerlerin 1935 yılı nüfus sayımında toplam nüfusu 94.103 kişidir.⁴⁴⁰ 1940 yılı sayımında ise 108.986 kişidir.⁴⁴¹ İki sayım arasındaki fark 14.883 kişidir. Tekrar göçe tabi tutulan kişileri ölü varsaydığımızda (7 bin üzerinden) toplamı 21.883 kişi olmaktadır. Her iki durumda da varsayılan ölüm sayılarına ulaşmak mümkün olmamaktadır. Nüfus sayımlarının yapıldığı zamanın şartlarını düşündüğümüzde sayılmayan nüfus olacağı aşıkardır. Sayılmayan nüfusu, 5 bin kişi olarak kabul ederek

⁴³⁴ BCA, 30.10.0.0/111.751.30/lef.5.

⁴³⁵ “Necip Fazıl Kısakürek’in kaleminden Dersim”, Yeni Şafak, erişim 20 Mart 2023, <https://www.yenisafak.com/gundem/necip-fazil-kisakurekin-kaleminden-dersim-353079>. Ayrıca Büyük Doğu Dergisi Doğu Faciası adlı 27 Ocak, 3 Şubat ve 10 Şubat 1950 tarihli makale dizisinden de ulaşılabilir.

⁴³⁶ Meydan, *Cumhuriyet Tarihi Yalanları 2*, 473-476.

⁴³⁷ T.C. Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, *Genel Nüfus Sayımı* (Ankara: Ankara Yeni Cezaevi, 1944), 627.

⁴³⁸ *Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları II*, 248.

⁴³⁹ Dersimi, *Kürdistan Tarihinde Dersim*, 2.

⁴⁴⁰ T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, *Genel Nüfus Sayımı* (İstanbul: Hüsnütabiat Basımevi, 1937).

⁴⁴¹ İstatistik Umum Müdürlüğü, *Genel Nüfus Sayımı*, 628-635. 1940 yılı nüfus sayımı kontrolünde Egin nahiyesini bulamadığımız için nüfus toplamına 1935 yılı nüfusu eklenmiştir.

hesaplama yaptığımızda dahi yukarıda sözü edilen 50 bin, 90 bin gibi sayılara ulaşmak mümkün değildir.

1938’de yapılan ikinci harekât ile birlikte Tunceli vilâyetinden 15 bin kişi batı illerine göç ettirilmiştir. Daha önce bahsini ettiğimiz 5-7 bin kişi ile beraber 20 bin civarında göç eden nüfus söz konusudur. İskân kanununu değiştiren 5098 sayılı kanun ile göç eden kişilerden Tunceli’ye dönenler olmuştur. Dönen insanların batıda bulundukları yerlerde eski yerlerine dönmeleri üzerine zorlandıkları bilinmektedir. Oluşan bu durum göç ettirilenler ile batıda yerleştirildikleri yerlerdeki insanların anlaşamadıklarını ve sorunlarla karşılaştıklarını göstermektedir. Bu duruma bağlı olarak geri gelen insanların, eski topraklarına sahip olabilmeleri ayrı bir sorunu ortaya çıkarmıştır. Geri gelen kişilerin eski topraklarına sahip olma hakkı bulunmasına rağmen uzun süren bir kanuni süreç gerekmiş ve toprakların sahibi olmuş yerli halk ile aralarında sorunların çıkması olağan bir durumu oluşturmuştur.⁴⁴²

Dersim isyanında gerçekleşen her iki askerî harekât devlet bütçesine mali yük getirmiştir. İlk harekât için ihtiyaç duyulan ya da harcanan paranın net miktarına ulaşamadık. İkinci harekâtın yapılması için gereken harcama ise 979.007 lira olarak hesaplanmıştır.⁴⁴³ İlk harekâtın ikinci harekât ile hemen hemen aynı büyüklükte yapıldığını ön görürsek, yapılan veya düşünülen harcamanın da birbirine benzer olduğunu varsayabiliriz. Bu varsayımdan yola çıkarak her iki harekâtın toplam maliyetinin 2 milyon lira civarında olduğu düşüncesindeyiz. Bu harcamalar ile beraber bayındırlık, imar, teşkilât ve harekât için yapılan harcamalar şu şekildedir: 1935’te 38.053 lira, 1936’da 385.319 lira, 1937’de 1.705.608 lira. 1936 ve 1937’de askerî araç gereçler hariç harekât harcaması ise 2.959.805 liradır.⁴⁴⁴ Bu bilgiler doğrultusunda 1936, 1937 ve 1938 yıllarında sadece harekâtlar için harcanan paranın 5 milyon liraya civarında olduğunu düşünmekteyiz.

Dersim isyanından sonra Tunceli vilâyetine yapılan yatırımlarda artış olmuştur. Artan yatırım miktarına örnek olarak, 1943-1945 yılları arasında Tunceli vilâyetine Adalet yatırımı 297.331 lira, Asayiş yatırımı 2.248.184 lira, Eğitim yatırımı 103.939 lira, Bayındırlık yatırımı 2.537.081 lira, Sağlık yatırımı 103.908 lira, Tarım yatırımı 89.757 lira olarak gerçekleşmiştir. Ayrıca isyandan ortalama 30 yıl sonraki yatırımlara baktığımızda

⁴⁴² *Dersim Harekâtı ve Cumhuriyet Bürokrasisi (1936-1950)*, der. Tuba Akekmekçi, Muazzez Pervan (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 2011), 521.

⁴⁴³ *Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları II*, 219.

⁴⁴⁴ BCA, 30.10.0/111.748.1/lef.25.

ise Adalet yatırımı 11.679. 049 lira, Asayiş yatırımı 36.154.482 lira, Eğitim yatırımı 85.233.917 lira, Bayındırlık yatırımı 26.282.259 lira, Sağlık yatırımı 28.126.623 lira ve Tarım yatırımı 15.804.579 lira olarak gerçekleşmiştir.⁴⁴⁵

Tunceli Milletvekili Necmeddin Sahir Silan, Tunceli'nin 1943 yılındaki durumunu hazırladığı raporda Halk Partisi'ne sunmuştur. Sunulan rapor isyandan sonraki durumu açıklaması yönünden önemli bilgiler vermektedir. Raporda, Tunceli'nin durumunu özetle şu şekilde açıklamıştır: Halk genel olarak idari durumdan memnundur. Ancak şikâyet edilen konularda bulunmaktadır. Şikâyet konularından biri, seyit ve ağaların halkın arasında dolaşması ve gizli hareketler yapabileceğidir. Bu durumu idare de görmekte, seyitlerin ve ağaların gizli çalıştıklarını, fırsat kolladıklarını ve eski hallerine dönmeye çalıştıkları ileri sürmektedir. Bu durum seyitliğin ve ağalığın halâ tam olarak bitmediğini göstermektedir. Güvenliğin Emniyet müdürlüğüne ve Jandarmaya bırakıldığı, suç oranlarında büyük düşüş yaşandığı ancak işlenen suçlarda Milli Korunma Kanunu'na aykırı davranışın çokluğu vurgulanmaktadır. Mali açıdan vergilerin ödenmesi düzenli bir hal almıştır. Örneğin 1938-1942 yıllarından vergilerin ödenme oranı %95'in üstündedir. Halkın durumu ve yaşam şartları ise genel itibariyle sade ve kötü bir halde olup halk geçim zorluğu çekmektedir. İşleyecek toprak bulamayan ya da ürünlerin aileye yetmediği durumlarda kişiler yollarda, madenlerde, küçük hizmetlerde ve toprak sahiplerinin yanında maraba olarak çalışmaktadır. Ayrıca seyit ve ağalara karşı eskisi kadar olmasa da saygı ve bağlılık gösteren halktan kimseler de bulunmaktadır.⁴⁴⁶

Görüldüğü üzere Dersim bölgesinde yapılan harekâtlar büyük ölçüde işe yaramıştır. Bölgenin feodal ağalık yapısı ortadan kaldırılmış, hükümet düzeni bölgede hâkim kılınmış, asayiş büyük ölçüde sağlanmıştır. Ancak ağaların ve seyitlerin halk arasındaki saygınlığı o ya da bu şekilde devam ederek günümüze kadar süre gelmiştir. Bu saygı hissi bölge halkının yüzyıllardır içinde yaşadığı ve ülkede hala devam eden aşiret kültürünün, aşirete bağlılığın belki zorunlu olarak belki de içten gelerek ortaya çıkardığı bir durum olmuştur.

⁴⁴⁵ Savaş Sertel, "Cumhuriyet Döneminde Tunceli (1940-1970)" (Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi, 2012), 210-223. Bu çalışmada aynı zamanda Doğu illerine yapılan yatırımların ve Türkiye genelindeki yatırımların ortalaması görülmektedir.

⁴⁴⁶ *Doğu Sorunu Necmeddin Sahir Silan Raporları (1939-1953)*, der. Tuba Akekmekçi, Muazzez Pervan (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 2010), 210-217, 298, 334-336.

5. SONUÇ

Osmanlı Devleti'nden miras kalan ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu ile beraber ilk 15 yılında devam eden doğudaki isyanlar, bölgenin yer yer ağırlıklı etnik yapısına istinaden Kürt isyanları olarak isimlendirilmiştir. Şeyh Sait İsyanı ve Dersim İsyanı üzerine yaptığımız çalışmamızda; bu isyanların ve hatta diğer isyanların tam anlamıyla etnik nitelikte olmadığı düşüncesindeyiz. Bölgede yerleşik olan Kürt halkı topyekûn olarak değil aksine parça parça birkaç aşiretin birleşmesi ile isyan etmiştir. Bu nedenle ulaştığımız kanı, Kürt İsyanları adı ile yapılan genellemenin yanlışlığı üzerinedir. Adlandırma, bütün etnik grubun isyan ettiğini ifade eden yanlış bir anlam taşımaktadır. Bu kanıya paralel olarak çalışmamız içerisinde kaynak olarak kullandığımız, Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları ve İsmet Bozdağ'ın Kürt İsyanları adlı eserlerin isimlerinin de hatalı olduğu düşüncesindeyiz. Eserlerin bir genellemeden ziyade aşiret ya da aşiretlerin adı kullanılarak isimlendirilmesinin daha doğru olacağı düşüncesini de belirtmek isteriz. Etnik genellemenin yanı sıra dini adlandırmada da genelleme yapılmıştır. Her iki isyana da dini isyan olarak bakılmış ve adlandırılmıştır. Oysaki isyan edenler Müslüman olmalarına rağmen Alevi ve Sünni olarak farklı mezheplere bağlıdırlar ve birbirlerine yardım etmemişlerdir.

Şeyh Sait İsyanı sonucunda kapatılan tekke ve zaviyeler ile tarikatlar da ağır bir darbe almış, şeyhler ve müritleri gizlice faaliyetlerine devam etmişlerdir. Tekkelerin kapatılması, bu geleneği ve halkın üzerindeki etkisini tamamen ortadan kaldıramamıştır. Bu durum Menemen İsyanında kısıtlı da olsa kendini göstermiştir. Günümüze doğru giderek artan bir etki ile tekkeler ve tarikatlar önem kazanmaya başlamış, kanunen yasak olsa da cemaat yapılanmaları baş göstermiştir. Araştırmamız içerisinde Şeyh Sait'in medreselerin kapatılmasından hoşnut olmadığını belirtmiştik. Bu bağlamda cemaatler ile beraber Tevhid-i Tedrisat Kanunu'na aykırı olarak medrese adı ile eğitim yerleri de açılmaya başlanmış, ilgili kanuna ve Laiklik ilkesine tepki mahiyetinde mezun olduğu varsayılan öğrencileri sokaklarda törenle yürütülür olmuştur. Görünen odur ki isyandan sonra alınan tedbirler zaman içerisinde etkisini yitirmiş ve yer yer siyasi amaçlar doğrultusunda kullanılmaya çalışılmıştır.

İsyanlardan sonra çıkarılan İskân Kanunu ile asiler, aileleri ve bölge halkı batı bölgelerine göç ettirilmiştir. Göçler, demografik yapının değişmesine yol açtığı gibi göç ettirilen halkın, yerleştikleri bölgelerde yerli halka bütünleşebilmesi sorun olmuştur. Bunun yanı sıra gelen halk sosyal ve ekonomik sorunlar ile karşılaşmış, yerli halk tarafından geldikleri yerlere geri dönmeleri için baskı görmüşlerdir. Geri dönenler ise eski mallarının paylaşımında sorun yaşamışlardır. Yine İskân Kanunu doğrultusunda Dersim’de kırsaldaki köylerin birçoğu merkezi yerlerde toplanmış olsa da eski hayatları devam etmiştir. Bu duruma, eskisi gibi olmasa da seyitlere ve ağalara karşı duyulan saygı ve kırsaldaki yaşam tarzlarının devamı örnek olarak gösterilebilir. Ayrıca topraksız köylüler geçim sıkıntısı yaşamış ve bu da yoksulluğun tam olarak bitirilememesine neden olmuştur.

Osmanlı Devleti’nden Cumhuriyet’e kadar hazırlanan raporlara baktığımızda etnik grup ve inanç yapısı üzerindeki çalışmalar ile isyanların çıktığı bölgedeki sorunları görebilmekteyiz. Sorunları güvenlik, ağaların, reislerin ve şeylerin kendi çıkarları yönündeki çabaları ve bölge özelindeki geri kalmışlık olarak kısaca özetleyebiliriz. Raporlarda özellikle Dersim’in durumu, ne yapılmalı ve nasıl yapılmalı fikirleri ön plandadır. Bu raporlar ışığında Dersim, feodal yapıdan kurtarılarak merkezi yönetime bağlanmış, ülkenin geri kalan toprakları ile bütünlük sağlanmıştır. Güvenliğin sağlanması ile beraber sosyal ve kültürel faaliyetlerin artması, bayındırlık hizmetleri, eğitim düzeyinin ilerlemesi bölgeye yapılan yatırımların bir getirisi olarak görülmüştür. Gerçekleşen yatırımlar sadece bu bölge özelinde olmayıp bütün doğu illerinde de günümüze kadar artarak devam etmiştir.

Cumhuriyet tarihinde devlete ve rejime karşı girişilen isyanlar, Şeyh Sait İsyanı ile başlamış ve Dersim İsyanı ile son bulmuştur. Ancak etnik grup ve inanç yapısı temel alınarak hazırlanan raporlar son bulmamıştır. 1940’larda tekrar başlayan raporlar, 1990’lara kadar ara ara devam etmiştir. PKK Terör örgütünün 1978 yılında etnik temel özelinde kurulması ve 1984 yılında terör eylemlerine başlaması ile siyasi figürler terör konusu üzerine konuşmalar yapmış, düşüncelerini açıklamıştır. Terör olaylarının artış göstermesi ile düzenlenen raporlarda sayısal artış yaşanmıştır. Kürt Sorunu, Kürt Meselesi, Terör Sorunu gibi isimler adı altında, hükümetler ve siyasi partiler ile çeşitli Sivil Toplum Örgütleri meydana gelen terör olayları ve bölgenin sosyo-ekonomik durumu ile güvenlik hali üzerine çeşitli raporlar düzenlenmiştir. Raporların yanı sıra partilerin seçim beyannamelerinde de bu konular yer almıştır. Özellikle son yıllarda yayınlanan bazı parti

raporlarında demokrasi, toplumsal barış, Kürt sorunu, çok dilli eğitim/hayat, çok inançlı ve yerel yönetim esaslı anayasal bir devlet düşüncesi yer almış, toplumsal barışın sağlanması için de devletin geçmişte yaşananlar nedeni ile özür dilemesi istenmiştir. Bunların yanı sıra Kürt sorununun güvenlik esaslı yöntemlerle çözülemeyeceği, sorunun çözümü için demokrasi ve insan hakları temelinde yasal düzenlenmelerin yapılması ve sorunun çok boyutlu ele alınması gibi düşünceler dile getirilmiştir. Eşit vatandaşlık ile toplumsal barışın sağlanması ve Kürt sorununun siyasi malzeme yapılmaması düşünceleri de görülmektedir.

Türk siyasetindeki diğer partilerin program ya da seçim bildirgelerinde ise Doğu'da yaşayan insanların hak, özgürlük ve refahlarının merkezi devlet yapısı içerisinde sağlanması, Türkçe dışındaki dillerin kültürel eylemlerde kullanılması, farklılıkların ülkede zenginlik olarak görülmesi gerekliliği vurgulanmıştır. Kültürel farklılıkların demokratik hukuk düzeninde tanınması, terörün engellenebilmesi için de ekonomik kalkınma ve güvenlik uygulamalarının beraberce ele alınması gerekliliği belirtilmiştir. Diğer yandan Kürtlerin ve Türklerin birbirinden farklı ayrıcalıklara sahip olmadığını, benzer inançlara sahip olduğunu, sorunun milleti bölmeye çalışan politika ve yaklaşımlardan kaynaklandığı ifadeleri programlarda görülmüştür. Sorunun çözümü için de insan hakları ve adalet çizgisinde üretim esaslı ekonomi, adaletli gelir dağılımı, milli değerleri ön planda tutan eğitimin gerekli olduğu ifadeleri yer almıştır.

İlk raporların düzenlenme amaçları ile günümüzdeki raporların düzenlenme amaçları arasında dikkati çeken fark Demokrasi, İnsan Hakları ve Eşitlik düşünceleridir. Benzerlikleri ise isyan niteliğindeki terör olaylarının gerçekleşmesi ile raporların hazırlanmaya başlaması ve Kürt sorunu başlığı ile yapılan genellemedir. Raporların hazırlanış zamanlaması bize göre hatalıdır. Raporlar, isyan veya terör eylemlerinden önce, bu ortamı hazırlayan nedenleri ortadan kaldırmak için hazırlanmalıdır. Kriz odaklı raporların yerine, önleyici raporlar hazırlanmalı ve kanunlar çerçevesinde ödünsüz uygulanmalıdır. Günümüzde hazırlanan raporlar bu bahsimize daha yakın raporlar olmakla beraber gerçek ve kesin bir sonuç ne yazık ki alınamamıştır. Kürt sorunu gibi kullanılan başlıklar ise yukarıda ifade ettiğimiz gibi yanlış bir genellemeyi ifade etmektedir.

Bahsini ettiğimiz düşüncelerimizin yanı sıra Kürt sorunu ya da Kürt meselesi gibi dar bir çerçeveyi oluşturan nitelemenin gerçek durumu fark etmemizi, fark etsek dahi odaklanmamızı engellediği kanısındayız. Kanaatimizce sorun, Kürt sorunu gibi etnik bir sorun değildir. Türk vatandaşlarının genel sorunudur. Ekonomik geri kalmışlık, eğitim

eşitsizliği, güvenlik sorunları ve insan hakları gibi sorunlar ülkenin hemen her köşesinde bulunmaktadır. İstanbul’da yaşayıp denizi ve boğazı görmeyen insanların haberlerini birçoğumuz görmüş ya da okumuştur. Sorunlar, ülkenin genelinde hüküm sürmektedir. Bu nedenle Kürt sorunu vardır demek yerine, Türk vatandaşlarının sorunu, sorunları vardır demenin ve mevcut sorunlara bu halde çare aramanın daha doğru olacağı düşüncesindeyiz.

Unutulmamalıdır ki “*Türkiye Cumhuriyeti’ni kuran Türkiye halkına Türk milleti denir.*”

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

BCA, 30.18.1.1/13.26.4; BCA, 30.18.1.1/27.70.7; BCA, 30.18.1.2/61.2.12;
BCA, 51.0.0.0/4.28.4; BCA, 30.10.0.0/110.740.23; BCA, 30.10.0.0/110.741.2;
BCA, 30.10.0.0/110.741.11; BCA, 30.10.0.0/110.741.21; BCA, 30.10.0.0/110.741.15;
BCA, 30.10.0.0/110.742.1; BCA, 30.10.0.0/111.743.7; BCA, 30.10.0.0/111.743.11;
BCA, 30.10.0.0/111.743.13; BCA, 30.10.0.0/111.743.18; BCA, 30.10.0.0/111.744.2;
BCA, 30.10.0.0/111.744.3; BCA, 30.10.0.0/111.745.2; BCA, 30.10.0.0/111.745.7;
BCA, 30.10.0.0/111.745.8; BCA, 30.10.0.0/111.745.9; BCA, 30.10.0.0/111.745.10;
BCA, 30.10.0.0/111.745.11; BCA, 30.10.0.0/111.745.12; BCA, 30.10.0.0/111.745.16;
BCA, 30.10.0.0/111.745.17; BCA, 30.10.0.0/111.745.20; BCA, 30.10.0.0/111.748.1;
BCA, 30.10.0.0/111.751.30; BCA, 30.10.0.0/112.753.14; BCA, 30.10.0.0/112.756.26;
BCA, 30.10.0.0/113.771.1; BCA, 30.10.0.0/113.771.4; BCA, 30.10.0.0/113.779.11;
BCA, 30.10.0.0/115.797.16; BCA, 30.10.0.0/115.801.10; BCA, 30.10.0.0/115.803.22;
BCA, 30.10.0.0/115.804.16; BCA, 30.10.0.0/116.805.26; BCA, 30.10.0.0/128.920.12;
BCA,30.10.0.0/111.744.4; BCA, 30.10.0.0/111.743.15; BCA,30.10.0.0/111.746.12.

Resmî Yayınlar

Resmî Gazete, 13.12.1925 Sayı 243.
Resmî Gazete, 2.1.1936, Sayı 3195.
Resmî Gazete, 21.6.1934, Sayı 2733.
Resmî Gazete, 26.06.1926, Sayı 404.
Resmî Gazete, 2.01.1936, Sayı 3195.
Resmî Gazete, 16.01.1936, Sayı 3207.

TBMM Zabıt Ceridesi, İ: 59, C: 2, 18.02.1341 (1925), 123-124, 131.

TBMM Zabıt Ceridesi, İ: 64, C: 2, 25.02.1341 (1925), 291-306, 309-311.

TBMM Zabıt Ceridesi, İ: 69, C: 1, 04.03.1341 (1925), 129.

TBMM Zabıt Ceridesi, İ: 69, C: 2, 04.03.1341 (1925), 145, 146, 149.

TBMM Zabıt Ceridesi, İ: 85 C: 2, 23.03. 1341 (1925), 128.

TBMM Zabıt Ceridesi, İ: 107, C: 1, 20.04.1341 (1925), 239.

TBMM Zabıt Ceridesi, İ: 18, C: 1, 25.12.1926, 124.

TBMM Zabıt Ceridesi, İ: 1, C: 1, 07.06.1934, 67-77.

TBMM Zabıt Ceridesi, İ: 1, C:1, 1.11.1935, 2.

TBMM Zabıt Ceridesi, İ: 21, C:1, 25.12.1935.

T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, *Genel Nüfus Sayımı*, İstanbul: Hüsnütabiat Basımevi, 1937.

T.C. Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, *Genel Nüfus Sayımı*, Ankara: Ankara Yeni Cezaevi, 1944.

Gazeteler

Akşam, 15 Haziran 1937.

Cumhuriyet, 16 Haziran 1937.

Cumhuriyet, 21 Eylül 1937.

Cumhuriyet, 16 Ekim 1937.

Cumhuriyet, 16 Kasım 1937.

Hâkimiyet-i Milliye, 25 Şubat 1925.

Hâkimiyet-i Milliye, 17 Nisan 1925.

Kurun, 16 Haziran 1937.

Tan, 15 Haziran 1937.

Tan, 17 Haziran 1937.

Tan, 14 Eylül 1937.

The New York Times, 17 Haziran 1937.

Ulus, 20 Haziran 1937.

Kitaplar

ATATÜRK, Mustafa Kemal, *Nutuk*, Ankara: Kaynak Yayınları, 2015.

Ağar, Ömer Kemal, *Tunceli-Dersim Coğrafyası*, İstanbul: Türkiye Basımevi, 1940.

Ahmad, Feroz, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, tcr. Yavuz Alogan, İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1995.

Akgül, Suat, *Amerikan ve İngiliz Raporları Işığında Dersim*, İstanbul: Yaba Yayınları, 2001.

Akgül, Suat, *Yakın Tarihimizde Dersim İsyanları ve Gerçekler*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1992.

Akşin, Sina, *Türkiye'nin Yakın Tarihi*, İstanbul: Yenigün Haber Ajansı, 1997.

Aras, İlhami, *Adım Şeyh Sait*, İstanbul: İlke Yayınları, 1992.

Armaoğlu, Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997.

Atay, Falih Rıfkı, *Atatürk'ün Bana Anlattıkları*, İstanbul: Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık, 1998.

Ayan, Engin, *Büyük Selçuklu Devleti'nde Oğuz İsyanı*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2007.

Aybars, Ergün, *İstiklâl Mahkemeleri*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1975.

Aydemir, Şevket Süreyya, *Tek Adam Mustafa Kemal*, C.III, 16. Basım, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1999.

Bayar, Celal, *Şark Raporu*, sad. Nejat Bayramoğlu, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2006.

Beşikçi, İsmail, *Tunceli Kanunu (1935) ve Dersim Jenosidi*, Ankara: Yurt Kitap Yayın, 1992.

Beşikçi, İsmail, *Kürtlerin Mecburi İskânı*, İstanbul: Komal Yayınları, 1977.

Beyoğlu, Süleyman, *Medine Müdafaası ve Fahreddin Paşa*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2018.

Bozdağ, İsmet, *Kürt İsyanları*, İstanbul: Truva Yayınları, 2009.

Bruinessen, Martin Van, *Kürtlük Türklük Alevilik*, trc. Hakan Yurdakul, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.

Bruinessen, Martin Van, *Kürdistan Üzerine Yazılar*, trc. N. Kıracı, B. Peker, L. Keskiner, İstanbul: İletişim Yayınları, 1992.

Bruinessen, Martin Van, *Ağa, Şeyh ve Devlet*, trc. Banu Yalkut, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.

Bulut, Faik, *Dersim Raporları*, İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2012.

Cemal, Behçet, *Şeyh Sait İsyanı*, İstanbul: Sel Yayınları, 1955.

Çalışlar, İzzeddin (haz.), *Dersim Raporu*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.

Demirtaş, Bahattin, *Atatürk Dönemi Cumhuriyet Hükümetlerinin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Politikaları (Askeri, İktisadi, İdari ve Adli) (1923-1938)*, Ankara: İksad Yayınları, 2021.

Dersim, T.C. Dahiliye Vekâleti Jandarma Umum Kumandanlığı III Ş. I Ks. [t.y.], Sayı: 55058.

Dersim Harekâtı ve Cumhuriyet Bürokrasisi (1936-1950), der. Tuba Akekmekçi, Muazzez Pervan, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011.

Dersimi, Nuri, *Kürdistan Tarihinde Dersim*, Halep: Ani Matbaası, 1952.

Dersimi, Nuri, *Hatıratım*, Ankara: Öz-Ge Yayınları, 1992.

Develioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara: Aydın Kitabevi, 1982.

Doğu Anadolu'da Toplumsal Mühendislik Dersim-Sason (1934-1946) Krokiler, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010.

Doğu Sorunu Necmeddin Sahir Silan Raporları (1939-1953), der. Tuba Akekmekçi, Muazzez Pervan, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010.

Fırat, M. Şerif, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1961.

Fırat, Mustafa, *Varto Mektubu (Devrim-Karşı Devrim Gerilimi)*, İstanbul: Libra Yayınları, 2016.

Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları I, 1. Baskı, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1992.

Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları II, 1. Baskı İstanbul: Kaynak Yayınları, 1992.

Hallı, Reşat, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar (1924-1938)*, Ankara: Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Resmi Yayınları, 1972.

İnönü, İsmet, *Defterler 1919-1973*, haz. Ahmet Demirel, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2020.

İnönü, İsmet, *Cumhuriyetin İlk Yılları II*, İstanbul: Cumhuriyet Yayınları, 1998.

İnönü, İsmet, *İsmet İnönü'nün Hatıraları Cumhuriyetin İlk Yılları II (1923-1938)*, İstanbul: Cumhuriyet Yayınları, 1998.

İzbudak, Veleç Çelebi, *Tekke'den Meclis'e Sıra Dışı Bir Çelebinin Anıları*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2009.

Kalafat, Yaşar, *Şart Meselesi Işığında Şeyh Said Olayı, Karakteri, Dönemindeki İç ve Dış Olaylar*, Ankara: Boğaziçi Yayınları, 1992.

Kaya, Ali, *Başlangıçtan Günümüze Dersim Tarihi*, İstanbul: Demos Yayınları, 2010.

Kıbil, Mehmet, “Millî Mücadele Döneminde İç İsyanlar”, *Siyasi, Sosyal ve Kültürel Yönleriyle Türkiye ve Rusya 2*, ed. Emine İnanır vd., Ankara: Berikan Yayınevi, 2019.

Kısakürek, Necip Fazıl, *Son Devrin Din Mazlumları*, İstanbul: Büyük Doğu Yayınları, 1974.

Koca, Hüseyin, *Yakın Tarihten Günümüze Hükümetlerin Doğu- Güneydoğu Anadolu Politikaları*, Konya: Mikro Yayınları, 1998.

Komintern Belgelerinde Türkiye- 3 Kürt Sorunu, ed. Doğu Perinçek, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1994.

Kuran, Neslihan, Steih, Abdalqader, “1916 Arap İsyanı'nın Arap Milliyetçi Cemiyetleriyle İlişkisi ve Filistinlilerin Cemiyet ve İsyan Bağlantısı”, III. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı, ed. Nuriye Kayar, Ümit Güneş, İstanbul: İlmi Etüdler Derneği, 2014.

Kürkçüoğlu, Ömer, *Türk İngiliz İlişkileri (1919-1926)*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1978.

Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, trc. Metin Kırıtlı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993.

Meydan, Sinan, *Cumhuriyet Tarihi Yalanları 2*, İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2010.

Meydan, Sinan, *Hafıza*, 22. Baskı, İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2019.

Mumcu, Uğur, *Kürt İslam Ayaklanması 1919-1925*, 11. Baskı, Ankara: Tekin Yayınevi, 1993.

Olson, Robert, *Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı 1880-1925*, trc. Bülent Peker, Nevzat Kırac, Ankara: Özge, 1992.

Oran, Baskın, Şeyh Sait Ayaklanması Kutusu, ed. Baskın Oran, *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, 6. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.

Orbay, Rauf, *Cehennem Değirmeni- Siyasi Hatıralarım II*, İstanbul: Emre Yayınları, 1993.

Öke, Mim Kemal, *İngiltere'nin Güneydoğu Anadolu Siyaseti ve Binbaşı E.W.C. Noel'in Faaliyetleri (1919)*, Ankara: TKAE Yayınları, 1988.

Öke, Mim Kemal, *Musul ve Kürdistan Sorunu 1918-1926*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1992.

Örgeevren, Ahmet Süreyya, *Şeyh Sait İsyanı ve Şark İstiklâl Mahkemesi*, İstanbul: Temel Yayınları, 2002.

Öz, Baki, *Kurtuluş Savaşında Alevi-Bektaşiler*, İstanbul: Can Yayınları, 1990.

Öztürk, Saygı, *İsmet Paşa'nın Kürt Raporu*, İstanbul: Doğan Kitap, 2007.

Pamukçu, Ebubekir, *Dersim Zaza Ayaklanmasının Tarihsel Kökenleri*, İstanbul: Yön Yayınları, 1992.

Perinçek, Mehmet, *Sovyet Devlet Kaynaklarında Kürt İsyanları*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2014.

Sekban, Şükrü Mehmet, *Kürt Meselesi*, Ankara: Kon Yayınları, 1979.

Sonyel, Salâhi R., *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.

Soyaslan, Doğan, *Ceza Hukuku Özel Hükümler*, Ankara: Yetkin, 2005.

Şimşir, Bilal, *İngiliz Belgeleriyle Türkiye'de Kürt Sorunu (1924-1938): Şeyh Sait, Ağrı ve Dersim Ayaklanmaları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991.

Timur, Taner, *Türk Devrimi ve Sonrası*, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2013.

Timuroğlu, Vecihi, *Dersim Tarihi*, Ankara: Yurt Yayınları, 1991.

Toker, Metin, *Şeyh Sait ve İsyanı*, Ankara: Yeni Haber Yayınları, 1998.

Toynbee, Arnold Joseph, *Türkiye Bir Devletin Yeniden Doğuşu II*, trc. Kasım Yargıcı, İstanbul: Cumhuriyet Yayınları, 2000.

Tökin, İsmail Hüsrev, *Türkiye Köy İktisadiyatı*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1990.

Turan, Şerafettin, *Türk Devrim Tarihi*, 3. Kitap 1. Bölüm, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1995.

Türk İstiklâl Harbi-İstiklâl Harbinde Ayaklanmalar (1919-1920), Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1974.

Türk İstiklâl Harbi Ne Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri, Ankara: Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Yayını, 1989.

Uluğ, Naşit Hakkı, *Derebeyi ve Dersim*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2009.

Uluğ, Naşit Hakkı, *Halifeliliğin Sonu*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1975.

Yalçın, Durmuş, v.dğr., *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*, 8. Baskı Ankara: AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2008.

Yalçın, Durmuş, v.dğr., *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II*, 8. Baskı, Ankara: AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2008.

Yaman, Hüseyin, *Türkiye'nin Kürt Sorunu Hafızası*, İstanbul: SETA Yayınları, 2011.

Yıldırım, Tuğba, der., *Kürt Sorunu ve Devlet Tedip ve Tenkil Politikaları (1925-1947)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011.

Zelyut, Rıza, *Dersim İsyanları ve Seyit Rıza Gerçekleri*, Ankara: Kripto, 2010.

Makaleler

Acar, Hasan, Gök, Gökmen, “Türk Siyasal Hayatında 31 Mart Olayı ile İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Rolü”, *Journal of Awareness* 5, sy. 3 (2020): 361-374. DOI: <https://doi.org/10.26809/joa.5.027>.

Acar, Hasan, “Türk Siyasal Hayatında Şeyh Sait İsyanı”, *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8, sy.3 (2019), 2934-2952. DOI: <https://doi.org/10.33206/mjss.537830>.

Akkor, Mahmut, “Dinî Bir Müessesenin Sonu: Hilafet'in İlgaı”, *History Studies* 4, sy 1 (2012): 15-28.

Akgündüz, Ahmet, “Osmanlı Hukukunda Şer'i Hukuk Örfi Hukuk İkilemi ve Yasama Organının Yetkileri” *İslami Araştırmalar Dergisi* 12, sy. 2 (1999): 117-121.

Alpaslan, Erhan, Aydın, Tülay, “Bir Cumhuriyet Aydını Olarak Dil ve Kültür Politikaları Işığında Hasan Reşit Tankut”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* 60 (Bahar 2017): 23-53.

Apaydın, Cem, “Belgeler Işığında Tekke, Zaviye ve Türbelerin Kapatılması Üzerine Bir Değerlendirme”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları* 16, sy. 32 (2017/2): 149-171.

Arslan, Uğur, “Vatana İhanet Kavramı ve Suçu”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 4, sy.1 (2021): 47-84. DOI: 10.51120/NEUHFD.2021.9.

Aslan, Mehmet, “Osmanlı Devleti'nin Yıkılışı, Millî Mücadele ve Erken Cumhuriyet Dönemlerinde Kürtler”, *Iğdır Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 3 (2018): 31-52.

Atlı, Cengiz, “Türk Siyasi Hayatının Ardında Kalan İsim: Mustafa Abdülhalik Renda”, *Journal of History Studies* 6, sy 5 (2014): 31-50.

Attar, Aygün, “Ulus Devlete Geçiş Süreci ve Türkiye Cumhuriyeti’nin Üniter Yapısı”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 20, sy. 60 (Kasım 2004): 643-658.

Aydın, Melikşah, “İslam Hukukuna Göre İsyan (Bağy) Suçu ve Cezası”, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 23, sy.2 (2015): 2-49.

Aydın, Mithat, “19. Yüzyıl Ortalarında Panslavizm ve Rusya”, *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 15, sy. 15 (2004): 73-82.

Aysal, Necdet, “Örgütlenmeden Eyleme Geçiş: 31 Mart Olay, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* 37-38 (Mayıs-Kasım 2006): 15-53.

Aytepe, Oğuz, “Yeni Belgelerin Işığında Halifeliğin Kaldırılması ve Hanedan Üyelerinin Yurtdışına Çıkarılmaları”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* sy 29-30 (Mayıs-Kasım 2002): 15-29.

Baltaoğlu, Ali Galip, “Atatürk’ün Seçkin Bir İdarecisi: Ali Cemal Bardakçı”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 1 (1994): 267-282.

Baycan, Nusret, “Büyük Taarruz’da Komuta Kademelerinde Görev Alanlarla Üst Düzeydeki Karargâh Subayları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 9, sy. 26 (1993): 311-394.

Boztemur, Recep, “Arap İsyanı 1916-1918”, *Mülkiye* XXXV, sy.272 (2011): 61-80.

Budak, Abdulhamit, “İbn Haldun’da İsyan Olgusu”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7, sy.1 (2020/1): 561-569. DOI: <https://doi.org/10.46353/k7auifd.710227>.

Bulut, Engin Çağdaş, “Devletin Taşradaki Eli: Umumi Müfettişlikler”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi* 21 (Bahar 2015): 83-110.

Cihangir Kılıçoğlu, Çiğdem, “Lozan Barış Konferansı’nın İlk Aşaması ve Konferansın Kesintiye Uğradığı Dönemde Yunanistan”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* 53 (Lozan Antlaşması Özel Sayısı 2013): 129-154.

Çağlayan, Ercan, “Türk Ocakları’nın Vilayat-ı Şarkîye’de Teşkilatlanması ve Kurultaylarda Şark ile İlgili Tartışmalar (1924-1928)”, *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 8, sy. 2 (Kasım 2016): 785-799.

Çelik, Kemal, “Millî Mücadele’de İç İsyanlar, Vatana İhanet Kanunu ve İstiklâl Mahkemeleri”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* 40 (Kasım 2007): 569-613.

Çakmak, Zafer, “Hoybun Cemiyeti (Kuruluşu ve Teşkilatlanması)”, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi* 5, sy. 2 (2008): 27-61.

Değerli Sarıkoyuncu, Esra, “Ağrı İsyânlarında Yabancı Parmağı (1926–1930)”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 22 (Aralık 2008): 1-23.

Demirtaş, Hasan, “Nakşibendîlik’in Anadolu’da Ortaya Çıkışının Belgesi: Şeyh Hâce İshak er-Rumî Vakfiyesi” *Vakıflar Dergisi* 50 (Aralık 2018): 23-45.

Doğan, Tuğba, “Arşiv Belgelerine Göre 1937-1938 Dersim İsyanı”, *History Studies* 4, sy 1 (2012): 158-169.

Dokuyan, Sabit, “Tekkelerin Kapatılması ve Tasfiye Süreci (1925-1938)”, *Türk Kültürü ve Hacıbektaş Veli Araştırma Dergisi* 98 (Yaz 2021): 217-244.

Dülger İtişgen, Rezzan, “Vatana İhanet Suçunun Kökenleri Üzerine Bir İnceleme”, *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi* 23, sy. 2 (2017): 103-142.

Gölbaş, Haydar, “Modernleşmeyi Engelleyen Arkaik Bir Çatışma Sorunu: Alevi-Sünni Çatışmasının Arka Planı”, *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 9, sy.1 (2008): 39-61.

Gül, Abdulkadir, “Dersim Sancağının İdari Yapısı ve İdarecileri (1846-1918)”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 17 (Eylül 2015): 23-54.

Günay, Nejla, “Rusya’nın Osmanlı Unsurları Üzerindeki Çalışmaları ve 1914 Bitlis Ayaklanması”, *Gazi Akademik Bakış* 10, sy. 20 (Yaz 2017): 49-67.

Hülagü, Metin, “İngilizlerin Hicaz İsyanına Maddi Yardımları”. *Belleten* 59, sy. 225 (Ağustos 1995): 429-446.

İlgisheva, Moldır, “Nakşibendilik Tarikatı ve Tarikat Mensubu Meşhur Jüsip Köpeyli”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 68 (2020): 37-51.

İlyas, Ahmet, “Tek Parti Döneminde Aşiretleri Kontrol Altına Almak İçin Çıkarılan Kanun ve Hazırlanan Raporlar”, *The Journal of Academic Social Science Studies* 28 (Sonbahar II 2014): 329-348. DOI: <http://dx.doi.org/10.9761/JASSS2496>.

Kardaş, Abdulaziz, “Cumhuriyet Dönemi’nde Sason İsyanları ve Alınan Tedbirler”, *The Journal of Academic Social Science Studies* 43 (Bahar 1 2016): 49-70. DOI: <http://dx.doi.org/10.9761/JASSS3314>.

Kapucu, Davud, “1930 Ağrı İsyanı’nın Bastırılmasında Havacıların Rolü”, *BENGİ Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi* 1, sy. 2 (2021): 45-74.

Kaya Göze, Dilek, Durgun, Ayşe, “1923–1938 Dönemi Atatürk’ün Maliye Politikaları: Bütçe ve Vergi Uygulamaları”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 19 (2009): 233-249.

Kırmit, Ömer Faruk, “Mustafa Kemal Paşa ve Millî Mücadele Liderleri Ekseninde Halifeliğin Kaldırılması Tartışmaları”, *Vakanüvis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* 7, sy. 2 (2022): 809-865. DOI: <https://doi.org/10.24186/vakanuvis.1106672>.

Koçlar, Bekir, “Osmanlı İmparatorluğu’ndan Türkiye Cumhuriyeti’ne Dersim’de Yönetim Sorunu”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 21, sy. 2 (2011): 261-273.

Korhan, Tuğba, “Cumhuriyet Döneminde Umum Müfettişlikleri ile İlgili Bir Değerlendirme”, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 7 (Nisan 2012): 134-143.

Köse, Resul, “Cumhuriyet’in İlk On Yılında Doğu Vilayetlerinde Emniyet ve Asayiş Sağlama Faaliyetleri”, *History Studies* 12, sy. 3 (Haziran 2020): 1259-1292.

Köse, Resul, “Şükrü Kaya’nın Doğu ve Güney Vilayetleri Gezisi ve Sonuçları”, *Selçuk Türkiyat Dergisi* 52 (Ağustos 2021): 339-363.

Köse, Resul, “Türkiye’nin Doğu ve Güneyindeki Komşularıyla Sınır İlişkilerine Dair Bir Değerlendirme (1923-1940)”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Recent Period Turkish Studies* 38 (2020): 58-86.

Kurt, Deniz, Korkmaz, Erdal, “Askerî Arşiv Belgeleri Işığında Suriye-Filistin Cephesi’ndeki Nablus ve Katma Muharebeleri’nin Harp Prensipleri Açısından Analizi”, *Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı* (2021): 513-571. DOI: 10.51824/978-975-17-4794-5.18.

Nurgün Koç, “Şeyh Sait Ayaklanması”, *Journal of Turkish Studies* 8, sy. 2 (2013): 153-166. DOI: <https://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.4101>.

Ölmez, Âdem, “1909 Adana Ermeni Olayları”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* 173 (2008): 132.

Özer, Sevilay, “Ali Galip Olayı”, *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 1, sy. 2 (2017): 1-12.

Sarı, Muhammed, “Atatürk Dönemi’nin İskân Politikasında İç İskâna Yönelik Çalışmalar”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi* 7, sy. 14 (Güz 2011): 87-113.

Sarınay, Yusuf, “Hoybun Cemiyeti ve Türkiye’ye Karşı Faaliyetleri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 14, sy. 40 (1998): 208-244.

Saygın, Elif Zülal, “Atatürk Dönemi Göç ve İskân Politikaları”, *ASSAM* 9, sy. 20 (2022): 1-18.

Sümer, Faruk, “Yavuz Halifeliği Devraldı mı?”, *Belleten* 56, sy. 2 (1992): 675-702.

Türkal, Hasan, “Türkiye’de 1923-1930 Yılları Arası Bütçe Politikası ve Uygulamasının Vergi Politikası ve Uygulaması Açısından Değerlendirilmesi”, *Amme İdaresi Dergisi* 44, sy. 3 (2011): 85-107.

Ünal, Fatih, “Şikak Aşireti ve Reisi Simko Lakaplı İsmail Ağa'nın Faaliyetleri” *Turkish Journal of History* 0, sy. 44 (2006): 169-198.

Ünlü, Barış, “Türklük Sözleşmesi'nin İmzalanışı (1915-1925)”, *Mülkiye Dergisi* 38, sy. 3 (2014): 47-81.

Yakut, Kemal, “20. Yüzyıla Girerken Devlet ve Dersim”, *Kebikeç* 38 (2014): 91-106.

Yay Gürkan, Gülsün, “Atatürk Döneminde Para Politikası”, *Erdem* 11, sy. 31 (1998): 289-320.

Yılmaz, Abdurrahman, “Osmanlı ve Cumhuriyet Döneminde Nasturi Ayaklanmaları”, *Tarih Okulu Dergisi* 8, sy. XXI (Mart 2015): 107-129. DOI: <http://dx.doi.org/10.14225/Joh713>.

Yılmaz, Ahmet Yusuf, “Millî Mücadelede İç Ayaklanmalar ve 150'liklerden Bazıları”, *Turkish Studies-History* 15, sy.3 (2020): 1001-1018. DOI: <http://dx.doi.org/10.47846/TurkishStudies.44097>.

Yılmaz, Elçin, “İngiliz Resmî Belgeleri ve İngiliz Basınında Adana Olayları-1909”, *Belgi* 18 (2019/II): 1652-1670. DOI:10.33431/belgi.528578.

Yılmazçelik, İbrahim, “Osmanlı Döneminde Dersim’de Sosyal Yapı ve Dersim Aleviliği”, *Alevilik Araştırmaları Dergisi* 3 (Yaz 2012): 1-38.

Zeyrek, Suat, “Millî Mücadele Sürecinde Türk – İngiliz Rekabeti: Kürt Sorunu”, *Türkiyat Mecmuası* 23, sy. 1 (2013): 109-140.

Ansiklopedi Maddeleri

Akpınar, Turgut, “Ali Kemal Aksüt”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 2: 297-298, İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

Alanoğlu, Murat, “Zazalar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. EK-2 Ankara: TDV Yayınları, 2019, 688-690.

Başoğlu, Tuncay, “Ta’zir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 40: 198-202, İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Çağrı, Mustafa, “Asabiyet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 3: 453-455, İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Halaçoğlu, Yusuf, “Menzil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 29: 159-161, Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Kara, Mustafa, “Veled Çelebi İzbudak”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 23: 503-505, İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Kazıcı, Ziya, “Alaylı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 2: 350, İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

Küçükaşçı, Mustafa Sabri, “Seyyid”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 37: 40-43, İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

“Nesturilik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 33: 15-17, İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Saydam, Abdullah, “Ömer Lütfi Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 34: 74-76, İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Şafak, Ali, “Bağy”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 4: 451-452, İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

“Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası’nın Kapatılması”, *Türkler Ansiklopedisi*, 16: 540-541, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Tezler

Sertel, Savaş, “Cumhuriyet Döneminde Tunceli (1940-1970)”, Doktora tezi, Fırat Üniversitesi, 2012.

Yeşiltuna, Serap, “1934 İskân Kanunu ve Türk Basınındaki Yansımaları”, Yüksek Lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2006.

Elektronik Kaynaklar

Academia, “Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti ve Gazetesi”, erişim 09 Ocak 2023, https://www.academia.edu/5505013/K%C3%BCrt_Teav%C3%BCn_ve_Terakki_Cemiyeti_ve_Gazetesi.

Atatürk Ansiklopedisi, “Bicar İsyanı”, erişim 03 Kasım 2022, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ataturk-doneminde-meydana-gelen-ayaklanmalar-1924-1938/>.

Atatürk Ansiklopedisi, “Eruhlu Yakup Ağa ve Oğulları İsyanı ve Pervari İsyanı”, erişim 24 Ekim 2022, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ataturk-doneminde-meydana-gelen-ayaklanmalar-1924-1938/>.

Atatürk Ansiklopedisi, “Fevzi Çakmak (1876-1950)”, erişim 20 Eylül 2022, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/maresal-fevzi-cakmak-1876-1950/>.

Atatürk Ansiklopedisi, “Hakkâri İsyanı”, erişim 25 Ekim 2022, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ataturk-doneminde-meydana-gelen-ayaklanmalar-1924-1938/>.

Atatürk Ansiklopedisi, “İbrahim Tali Öngören”, erişim 12 Eylül 2022, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ibrahim-tali-ongoren-1875-1952/>.

Atatürk Ansiklopedisi, “Mahmur Celâl Bayar”, erişim 20 Ekim 2022, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/mahmut-celal-bayar-1883-1986/>.

Atatürk Ansiklopedisi, “Mazhar Müfit Kansu”, erişim 28 Aralık 2022, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/mazhar-mufit-kansu-1873-1948/>.

Atatürk Ansiklopedisi, “Oramar İsyanı”, erişim 01 Kasım 2022, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ataturk-doneminde-meydana-gelen-ayaklanmalar-1924-1938/>.

Atatürk Ansiklopedisi, “Şemdinli İsyanı”, erişim 24 Ekim 2022, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ataturk-doneminde-meydana-gelen-ayaklanmalar-1924-1938/>.

Atatürk Ansiklopedisi, “Tendürek İsyanı”, erişim 01 Kasım 2022, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ataturk-doneminde-meydana-gelen-ayaklanmalar-1924-1938/>.

Caferilik, “Caferilik nedir”, erişim 26 Ağustos 2022, <https://www.caferilik.com/caferilik-nedir/>.

Dokuz Eylül Üniversitesi Kurumsal Akademik Açık Arşiv, erişim 29 Ocak 2023, <http://acikerisim.deu.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/20.500.12397/6624/206206.pdf?sequence=1>.

luggat, “Tedip”, erişim 23 Ağustos 2022, <https://www.luggat.com/tedip/1/1>.

MEB, “Ekonomi Alanındaki Çalışmaları”, erişim 31 Mart 2023, <http://www.meb.gov.tr/ataturk/Fotograflar/Ekonomi#gallery-16>.

Milliyet, “Üniter Devlet Nedir? Üniter Devlet ve Federal Devlet Arasındaki Farklar Nelerdir?”, erişim 28 Ağustos 2022, <https://www.milliyet.com.tr/egitim/uniter-devlet-nedir-uniter-devlet-ve-federal-devlet-arasindaki-farklar-nelerdir-6451882>.

Star, “Nurşen Mazıcı: Atatürk asimilasyon yapmıştır”, erişim 28 Ağustos 2022, <https://www.star.com.tr/medya/nursen-mazici-ataturk-asimilasyon-yapmistir-haber-698145/>.

TBMM, “Lozan Antlaşması Metni”, erişim 21 Ağustos 2022, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc002/kanuntbmmc002/kanuntbmmc00200343.pdf.

TBMM Kamu Denetçiliği Kurumu (Ombudsmanlık), “Soykırım Suçunun Önlenmesine ve Cezalandırılmasına Dair Sözleşme”, erişim 13 Haziran 2022, <https://www.ombudsman.gov.tr/document/mevzuat/32702-Soykirim-Sucunun-Onlenmesine-Ve-Cezalandirilmasina-Dair-Sozlesme.pdf>.

T.C. Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, “Kastamonu’da İkinci Konuşma”, erişim 29 Ocak 2023, <https://www.atam.gov.tr/ataturkun-soylev-ve-demecleri/kastamonuda-ikinci-konusma>.

T.C. Cumhurbaşkanlığı, “İsmet İnönü”, erişim 19 Ekim 2022, https://www.tccb.gov.tr/cumhurbaskanlarimiz/ismet_inonu/.

T.C. Cumhurbaşkanlığı, “Mevzuat Bilgi Sistemi”, erişim 23 Haziran 2022, <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=2709&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5>.

T.C. Dışişleri Bakanlığı, “Sayın Şükrü Kaya’nın Özgeçmişi”, erişim, 29 Eylül 2022, https://www.disisleri.gov.tr/sayin-sukru-kaya_nin_ozgecmisi.tr.mfa.

T.C. Millî Savunma Bakanlığı Kara Kuvvetleri Komutanlığı, “İstihkam”, erişim 20 Ağustos 2022, <https://www.kkk.tsk.tr/istihkam.aspx>.

Tunceli Valiliği, “İlimiz Hakkında”, erişim 15 Şubat 2023, <https://tunceli.csb.gov.tr/ilmiz-hakkinda-i-922>.

Türk Dil Kurumu, “Türk Dil Kurumu Sözlükleri”, erişim 20 Haziran 2022, <https://sozluk.gov.tr/>.

Türk Tarih Kurumu, “Yusuf Akçura”, erişim 20 Aralık 2002, <https://www.ttk.gov.tr/onceki-baskanlar/prof-yusuf-akcura-8-4-1932-11-3-1935/>.

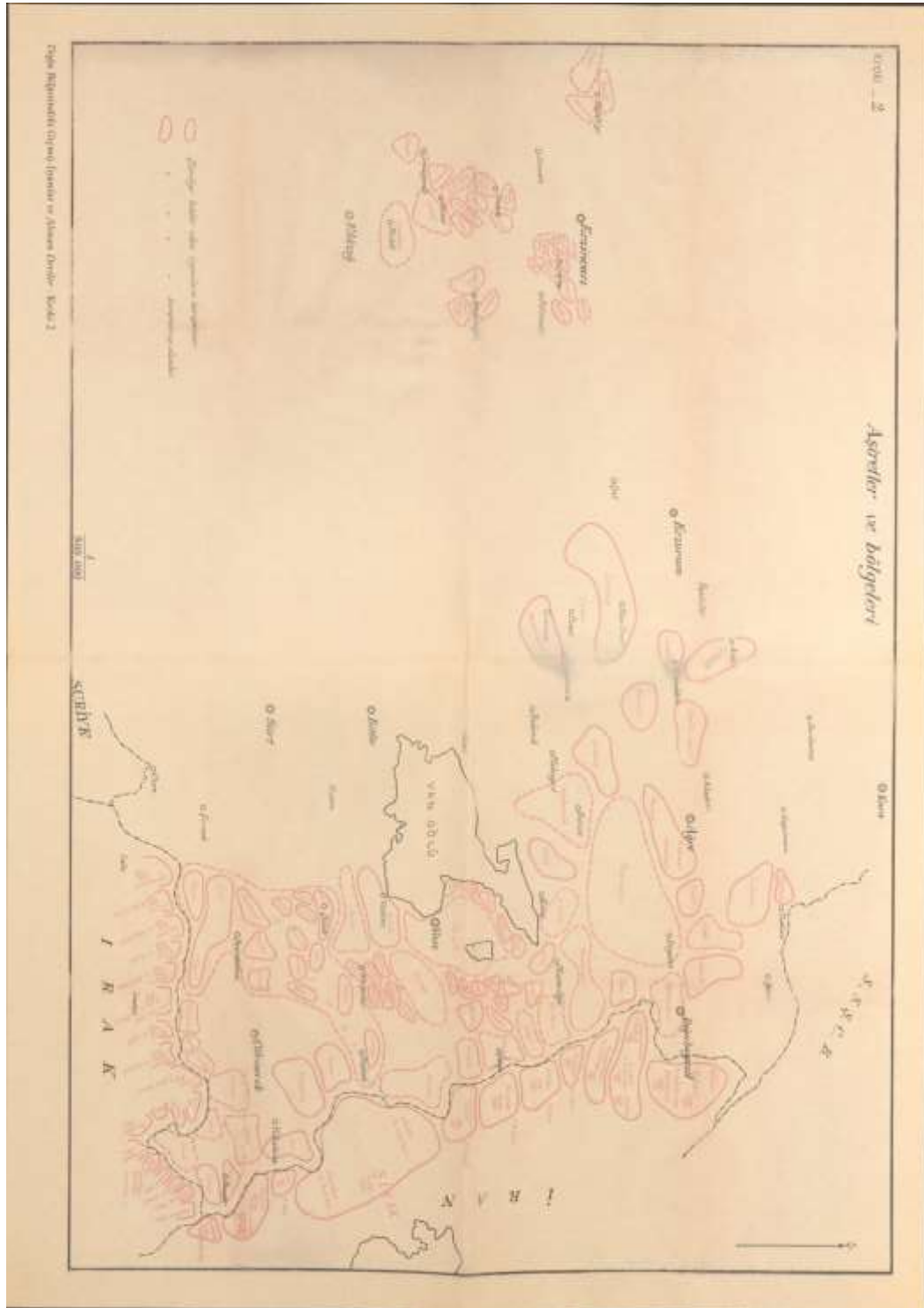
Uzun, Abdullah, “1982 Anayasasında Cumhurbaşkanının Sorumsuzluk Halleri”, Mevzuat Dergisi 11, sy. 125 (Mayıs 2008), erişim 14 Haziran 2023, <https://www.mevzuatdergisi.com/2008/05a/01.htm>.

Yeniçağ, “Yeniçağ Gazetesi News”, erişim 31 Mart 2023, <https://cdn.yenicaggazetesi.com.tr/news/2022/11/151120222146204083862.jpg>

Yeni Şafak, “Necip Fazıl Kısakürek’in kaleminden Dersim”, erişim 20 Mart 2023, <https://www.yenisafak.com/gundem/necip-fazil-kisakurekin-kaleminden-dersim-353079>.

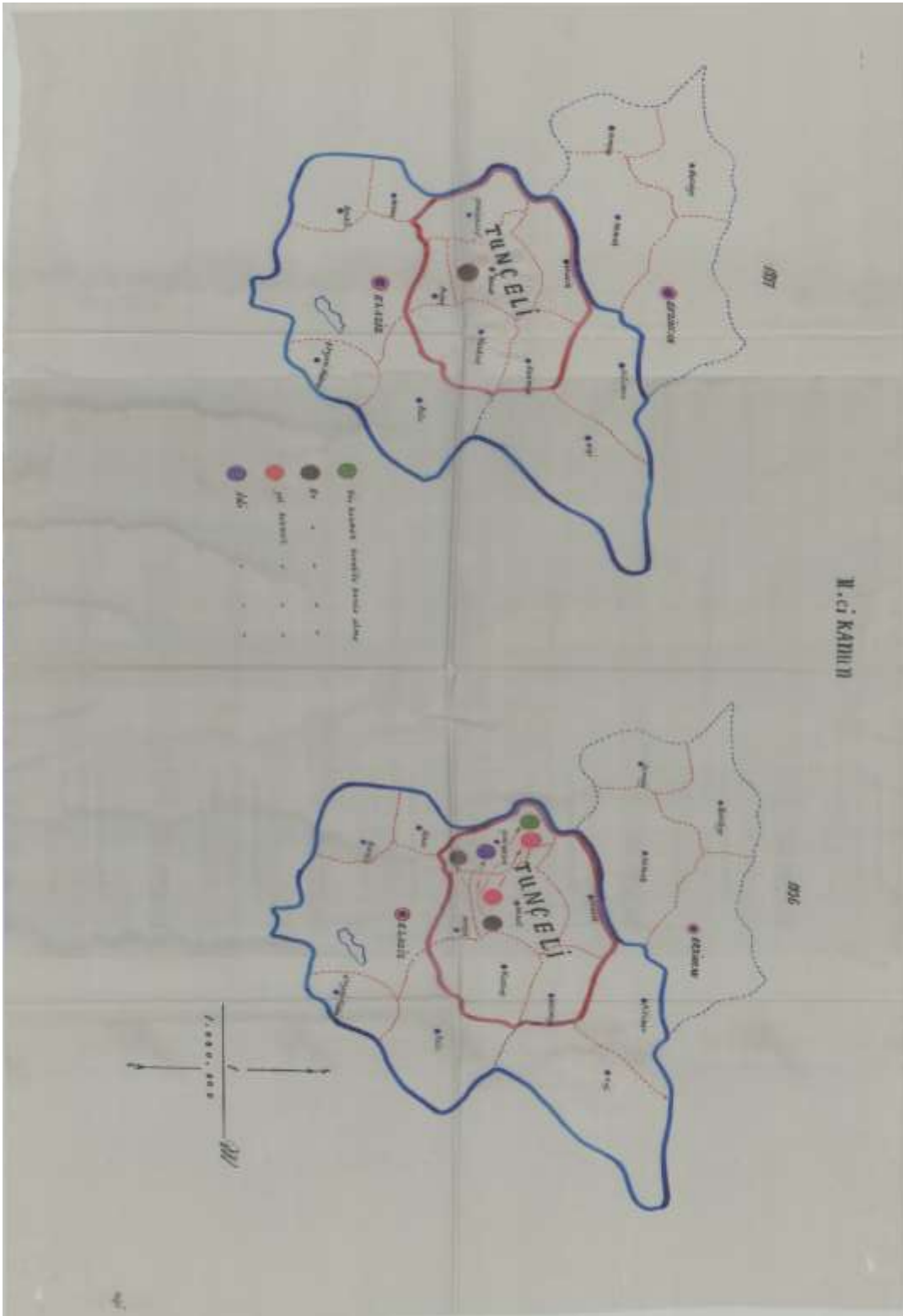
EKLER

EK-1. Doğu ve Güney Doğu Anadolu’da Aşiretleri gösteren harita.⁴⁴⁷

⁴⁴⁷ *Doğu Anadolu'da Toplumsal Mühendislik Dersim-Sason (1934-1946) Krokiler*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010), Kroki 2.

EK-2. Dersim Aşiretlerinin asayişi bozan suçlarını gösteren kroki.⁴⁴⁸

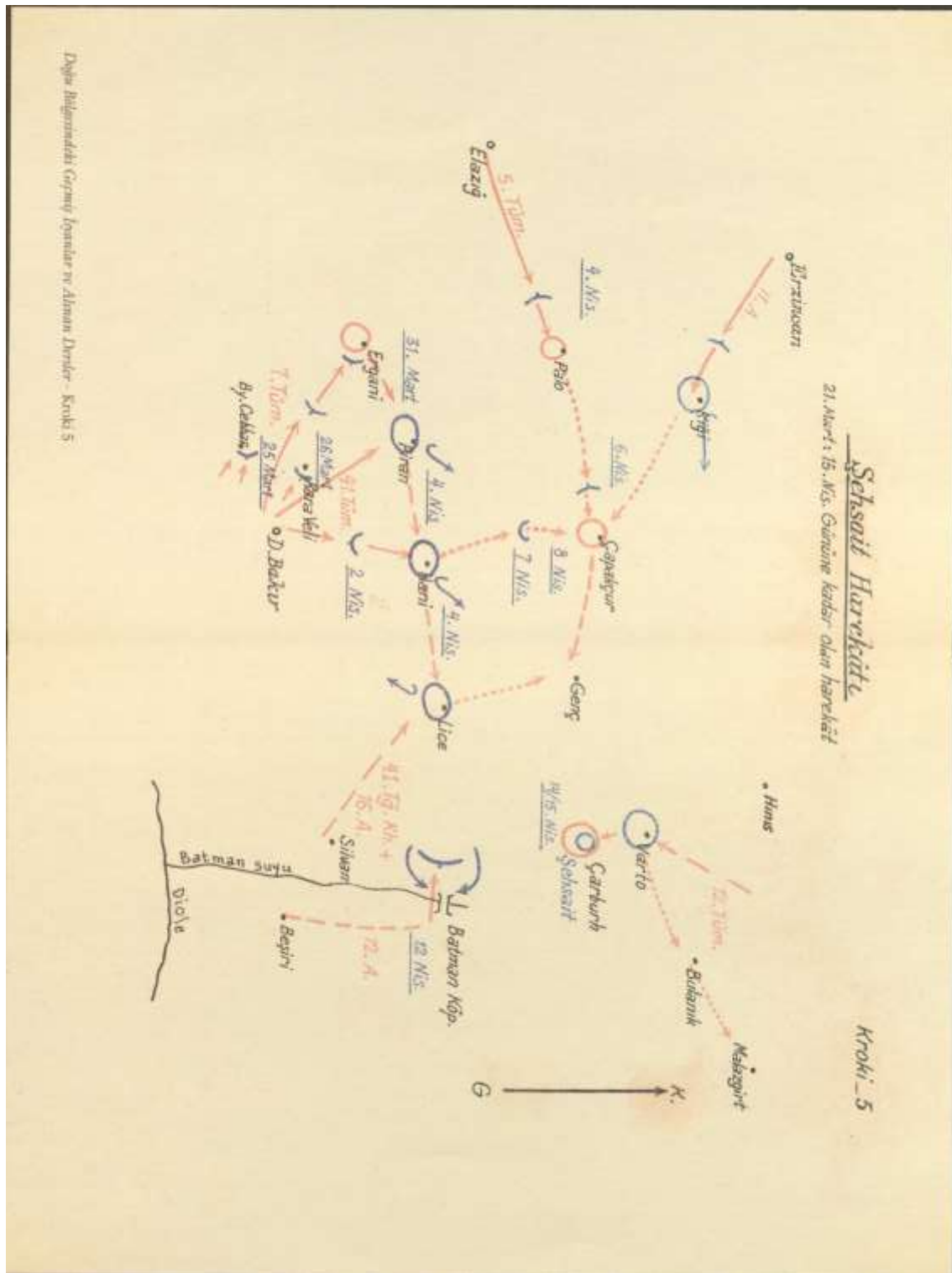
EK-3. Doğu Anadolu bölgesindeki isyan bölgeleri.⁴⁴⁹

⁴⁴⁸ BCA,30.10.0.0/111.744.4/lef.9.

[illegible]

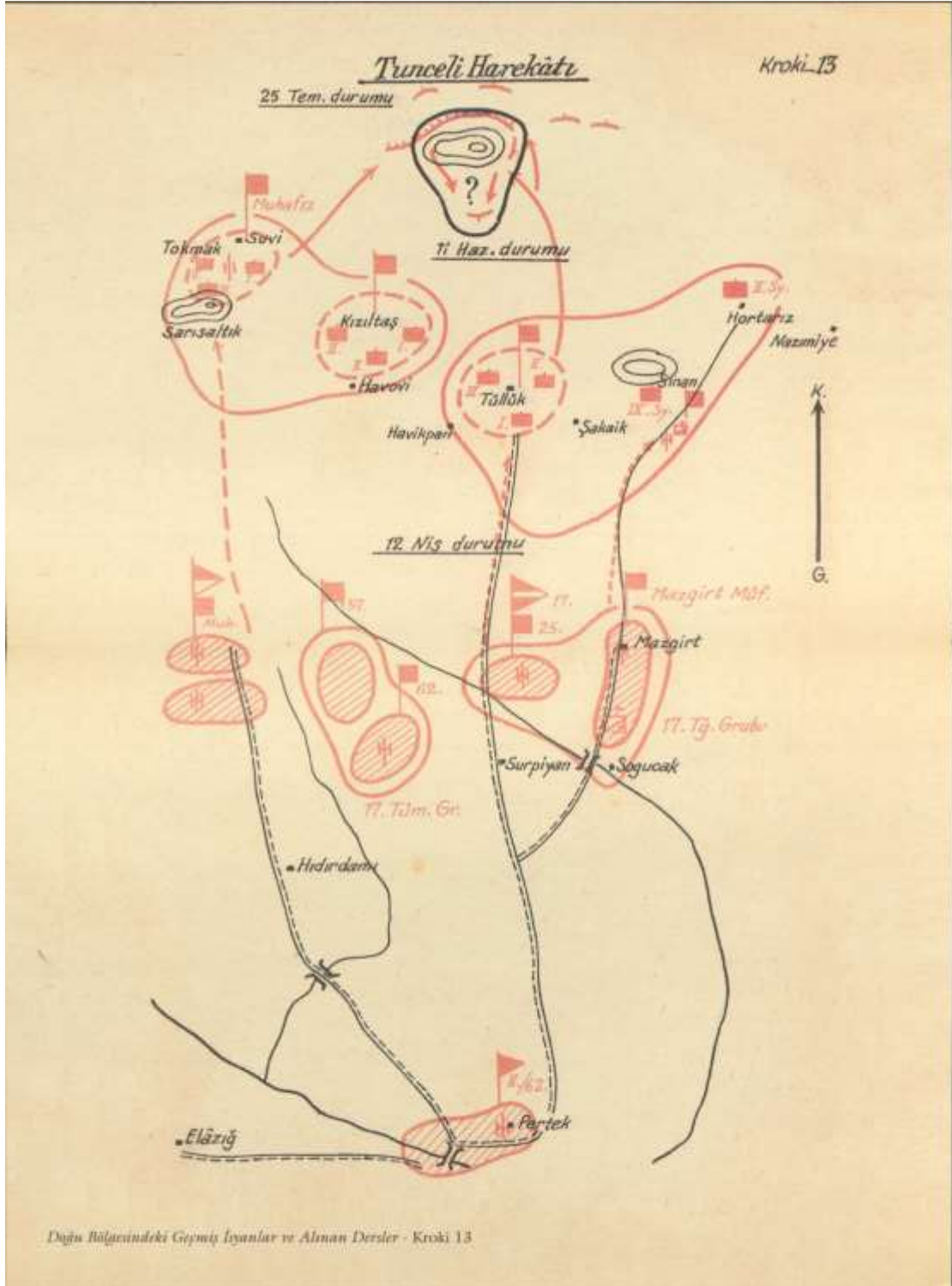
145

EK-5. Şeyh Sait İsyanı sırasındaki 21 Mart-15 Nisan tarihleri arasındaki durum.⁴⁵¹

EK-6. 1937 Tunceli Harekâtı, 25 Temmuz 1937'deki durum.⁴⁵²

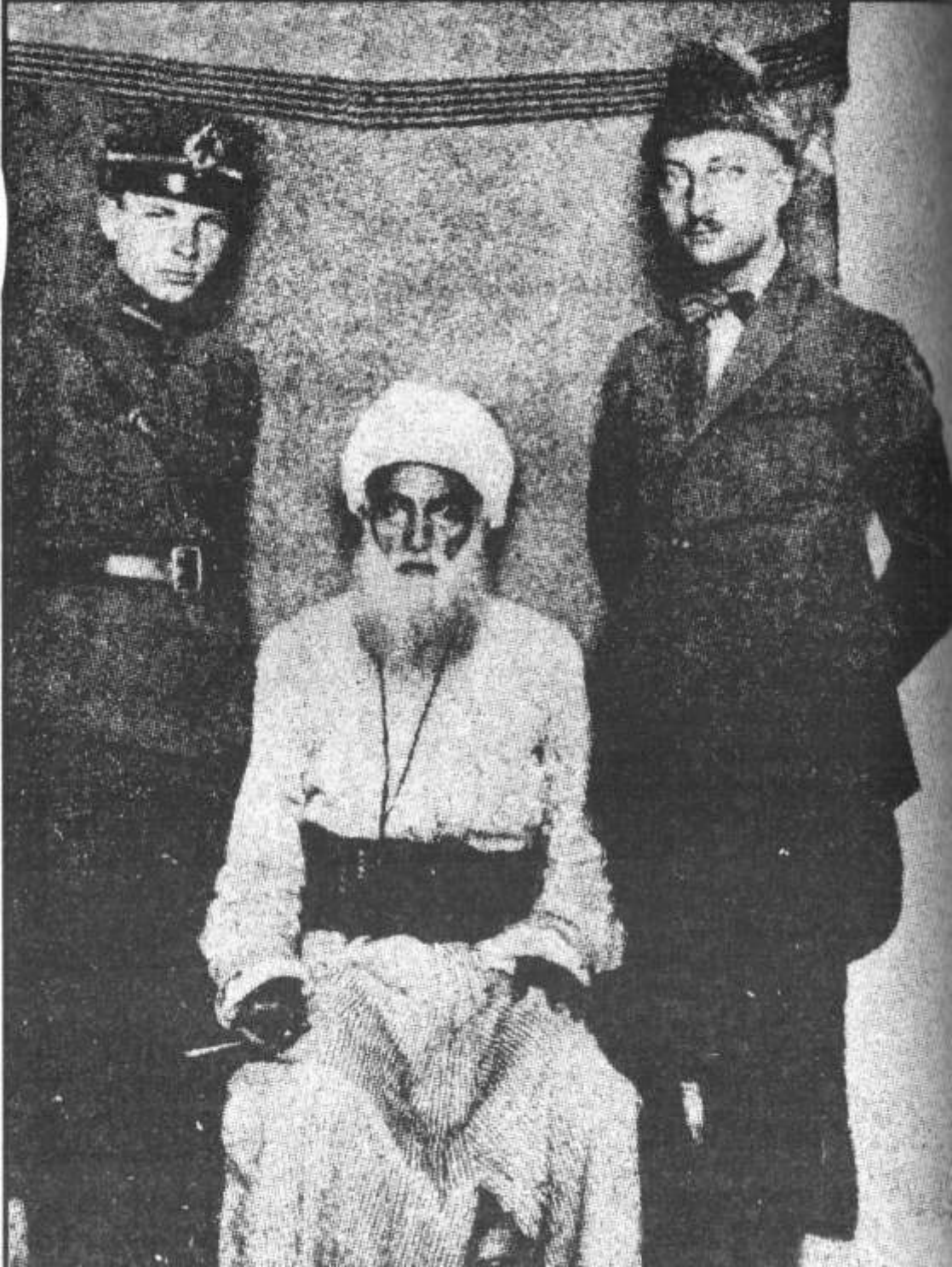
⁴⁵¹ *Doğu Anadolu'da Toplumsal Mühendislik Dersim-Sason (1934-1946) Krokiler*, Kroki 5.

EK-7. 1938 Tunceli Harekâtına katılacak birliklerin yerini gösterir kroki.⁴⁵³

⁴⁵² Doğu Anadolu'da Toplumsal Mühendislik Dersim-Sason (1934-1946) Krokiler, Kroki 13.

⁴⁵³ BCA,30.10.0.0/111.746.12/lef.5.

EK-9. Seyit Abdulkadir ve K r Sadi.⁴⁵⁵

⁴⁵⁵ Olson, *Kürt Milliyet ili inin Kaynakları ve  eyh Said İsyanı 1880-1925*, 313.

EK-10. Seyit Rıza.⁴⁵⁶

⁴⁵⁶ “Yeniçağ Gazetesi News”, erişim
<https://cdn.yenicaggazetesi.com.tr/news/2022/11/151120222146204083862.jpg>.

EK-11. 25 Şubat 1925 tarihli Geç Hadisesi ve Hükümetin Şedit Tedabiri başlıklı Hakimiyeti Milliye gazetesi.⁴⁵⁷ Alt satırlarda bölgede sıkıyönetim ilan edildiği ve uygulanması için şiddetli tedbirlerin alındığı yazmaktadır.

⁴⁵⁷ *Hakimiyet-i Milliye*, 25 Şubat 1925.

موصل مسئله‌سی

مصلحت‌های ملی و اقتصادی

مصلحت‌های ملی و اقتصادی

رئیس جمهور

رئیس جمهور

رئیس جمهور

کنج حادثه‌سی و حکومتک شدیدتداییری

کنج حادثه‌سی و حکومتک شدیدتداییری

کنج حادثه‌سی و حکومتک شدیدتداییری

حساب کوفی گشدر

حساب کوفی گشدر

حساب کوفی گشدر

مبادله قومیسونی

مبادله قومیسونی

مبادله قومیسونی

اشغال مناطقند

اشغال مناطقند

اشغال مناطقند

تحدید تسلیحات

تحدید تسلیحات

تحدید تسلیحات

مبادله قومیسونی

مبادله قومیسونی

مبادله قومیسونی

اشغال مناطقند

اشغال مناطقند

اشغال مناطقند

458 EK-12. "Tunceli isyanının içyüzü" başlıklı Cumhuriyet gazetesi.

EK-13. “İ. İnönü Tunceli Yolunda” başlıklı Ulus gazetesi.⁴⁵⁹

⁴⁵⁹ Ulus, 20 Haziran 1937.

